

УЗБЕКИСТОН ССР ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Р. ҚУНҒУРОВ

СУБЪЕКТИВ
БАҲО
ФОРМАЛАРИНИНГ
СЕМАНТИК
ВА СТИЛИСТИК
ХУСУСИЯТЛАРИ

ТОШКЕНТ
УЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ 1980

Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятларини ўрганишга бағишланган ушбу монографияда мазкур формаларнинг ўзи қўшилиб келган сўз билан бирликда ёки контекст ва интонация ёрдамида англатган турли хил маъно нозикликлари, улар англатган маънодаги яқинликлар асосида ўзаро синонимик муносабатлари, бири ўрнида иккинчисини қўллаш имконияти ва шарт-шароитлари, баҳо формалари ҳар бирининг услубий тегишлилиги масалалари таҳлил қилинади.

Монография тилшунослар, олий ўқув юрлари филология факультетларининг ўқитувчи ҳамда студентларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир

филология фанлари кандидати

Т. ХУЖАЕВ

Тақризчилар

филология фанлари кандидатлари

В. ЭГАМОВ, Ж. ҲАМДАМОВ.

К 70103—1322
М355(04)—80 278—80 4602000000

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1980 йил.

СУЗ БОШИ

Бир неча йилдирки, грамматик воситаларнинг, жумладан, от сўз туркумининг стилистик хусусиятларини ўрганиб келяпмиз. Кузатишларимизнинг айрим якунларини 1965 йили «Ўзбек тили стилистикасидан очерклар» номли ишимизда эълон қилган эдик. Қўлингиздаги китоб ўшанинг бевосита давоми ҳисобланади.

Субъектив баҳо формалари, асосан, от ва сифатларга қўшилиб келиб, сўзловчининг объектив борлиққа, тасвирланаётган предметга, ўз нутқида модал муносабатини кўрсатиш учун хизмат қиладиган ва грамматик жиҳатдан форма ясайдиган морфема сифатида талқин этилади.

Субъектив баҳо формаларини семантик жиҳатдан классификация қилишда рус тилшунослиги, совет туркологияси қўлга киритган ютуқлар дастуруламал бўлди.

Грамматик формаларнинг, жумладан субъектив баҳо формаларининг услубий жиҳатдан чегараланганлигини аниқлаш мушкул муаммолардандир. Чунки адабий тилда ишлатилувчи субъектив баҳо формалари тузилиш жиҳатдан ҳам бир-бирларидан жуда кам фарқ қилади.

Шунинг учун ҳам ишда, кўпинча, бу формаларнинг стилларда қўлланиш частотасидаги фарқлар кўрсатилди. Ҳақиқатда ҳам кузатишларимиз субъектив баҳо формалари кўпроқ оғзаки сўзлашув ва бадий нутқ, хусусан, коннотатив маънода шу стиллар учун хос эканлигини тўлиқ тасдиқлади.

Фикримизча, грамматик воситаларни стилистик жиҳатдан ўрганиш маълум даражада уларни тарихий-структурал, соф грамматик ўрганишдан фарқ қилади.

Агар соф грамматик кузатишда маълум форма ёки категория тўғрисида алоҳида олинган ҳолда фикр юри-тиш мумкин бўлса, стилистик кузатишда бу йўл тўғри келмайди. Унда маълум форма, албатта, ўз қуршови-да контекст билан бирга олиниши керак. Чунки сти-листика учун аҳамиятли бўлган коннотатив маъно грамматик формада, морфемада фақат лексик-грамма-тик қуршовда, контекст (микро, макро) билан боғлиқ равишдагина ҳосил бўлади. Бу жиҳатдан маълум дара-жада ингренгт экспрессивликка эга бўлган субъектив баҳо формалари ҳам мустасно эмас.

Зеро, ҳар бир фикримиз исботи учун бадий адаби-ётдан кўплаб мисоллар келтиришга ҳаракат қилдик. Мисоллар танлашда кўпроқ ўзбек совет шоир ва ёзув-чилари асарлари, баъзан таржима, фольклор, оғзаки сўзлашув нутқи, матбуот материалларига мурожаат этдик.

Ишнинг юзага келишида бебаҳо маслаҳатлари би-лан ёрдамлашган филология фанлари доктори, проф. А. Ғ. Фуломовга, филология фанлари доктори И. Қўч-қортоев, филология фанлари кандидати Т. Хўжаевлар-га самимий миннатдорчилик изҳор этамиз.

ГРАММАТИК СТИЛИСТИКА ВА УНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Грамматик стилистика термини рус тилшунослигида анча вақтдан буён қўлланиб келмоқда. Унинг тарихи асримизнинг бошларига тўғри келади.

Ўзбек тилшунослигида эса, бу термин эндигина таомилга кирди. Олимлар стилистиканинг грамматик воситалар стилистик хусусиятларини ўрганувчи қисмини изоҳлашда икки хил терминдан фойдаланадилар. В. Чернишев, В. В. Виноградов, Н. Н. Раевская, А. Н. Гвоздев¹ ва бошқалар стилистика фанининг бу бўлимига нисбатан «стилистик грамматика» терминидан фойдаланган бўлсалар, иккинчи группа олимлар (Р. Г. Пиотровский, И. В. Арнольд, Д. Э. Розенталь, А. Фуломов) худди шу ҳодисага нисбатан «грамматик стилистика»² терминидан фойдаланишни лозим топадилар. Ҳар икки ҳолатда ҳам, асосан, бир нарса, бир объект кўзда тутилади. Лекин ҳар ҳолда уларнинг бир хил ишлатилиши тилшунослик учун фойда келтирарди. Яъни соф грамматик кузатишлар, грамматика ва унинг турлари ҳақида гапирганда — асосий мақсад объектининг грамматик хусусиятини изоҳлашга қаратилганда

¹ Чернышев В. Правильность и чистота русской речи (Опыт русской стилистической грамматики), СПб, 1915; Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963, с. 8—9; Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка, М., 1955, с. 47—48; Раевская Н. Н. Очерки по стилистической грамматике современного английского языка. М., 1973.

² Пиотровский Р. Г. Очерки по грамматической стилистике французского языка. М., 1956, с. 31—35; Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. Л., 1973, с. 13; Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. М., 1974, с. 98; Фуломов А., Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М. Ўзбек тили дарслиги. Тошкент, 1977, 63-бет.

«стилистик грамматика» терминдан фойдаланилса-ю, стилистиканинг турлари, унинг морфологик ва синтактик ҳодисалар тўғрисида, уларнинг стилистик хусусияти ҳақида фикр юритувчи бўлимини «грамматик стилистика» номи билан юритилса мақсадга мувофиқ бўларди. Бу умумий стилистиканинг лексик стилистика, фонетик стилистика, функционал стилистика, қиёсий стилистика каби бўлимларининг номланишига ҳам мос келади. Шу нуқтаи назардан мазкур ишда «грамматик стилистика» терминдан фойдаланамиз, чунки бизнинг кузатишимиз ҳам стилистиканинг грамматик воситаларни ўрганиш бобига тааллуқлидир.

Ўзбек тили (қўпгина бошқа тилларда ҳам) грамматик структурасини ўрганишга бағишланган монографик ишларда, дарслик ва қўлланмаларда ҳамда мақолаларда кўпинча грамматик ҳодисаларнинг стилистик хусусиятлари грамматик белги сифатида талқин қилинаётганлигини тан олиш керак. Гап фразеологик ва эркин бирикмалар, сўз формаларининг синонимияси, улар маъносидаги коннотация, экспрессив-эмоционаллик факт сифатида рўйхатга киритилади. Айрим ўринлардагина баъзи кўчма маънолар ҳақида «бу стилистик мақсадда шундай ишлатилган» тарзидаги гапларни учратиш мумкин. Стилистик дейилганда, кўпинча, лексик воситаларнинг турли хил стилистик хусусиятлари олимлар кўз олдидан ўтади. Фонетик ва грамматик стилистика ўзбек тилшунослигида ҳали деярли ўрганилган эмас.

Грамматик стилистика алоҳида бўлим сифатида ажратилиши керакми деган масалада умумий тилшуносликда турлича фикрлар учрайди. Айтганимиздек, айрим тилшунослар умуман грамматик ҳодисаларни стилистик жиҳатдан ўрганишга, бошқа бирлари умумий стилистика ичида грамматик стилистика бўлимининг бўлишига қарши чиқадилар.

Ҳақиқатда эса грамматик воситаларнинг жуда катта қисми стилистик бўёққа, тасвирийликка эга. Аммо бу асосий масала эмас. Грамматик синонимия стилистик синонимия ичида асосий ҳалқалардан бирини ташкил этади. Ниҳоят, грамматик воситаларда, хусусан унинг синтаксисга оид қисмидаги сўз бирикмалари, гап турлари қўлланиш сфераси билан чегараланганлиги хусусиятларини ҳам аниқлаш мумкин.

Бундай фактларнинг кўплиги грамматик стилистикани умумий стилистиканинг тенг ҳуқуқли бўлими сифатида ажратиш лозимлигини тақозо қилади.

Агар Н. П. Потоцкая грамматик стилистикани алоҳида бўлим сифатида ажратиш маъқул эмас³ деса, В. В. Пурциладзе⁴, Н. Н. Раевскаялар⁵ бунга қарама-қарши фикр баён қиладилар.

Тўғри, ҳар бир миллий тилнинг стилистик система-си таркибида грамматик стилистикани алоҳида мустақил соҳа сифатида ажратишга асос солиниши учун акад. В. В. Виноградов айтганидек⁶, пухта ва батафсил илмий ишлар олиб бориш керак бўлади.

Рус тилшунослигида соф грамматик кузатишлар назарда тутилган илмий ишларда бу масалага алоҳида эътибор берилмоқда, грамматик воситаларнинг стилистик хусусиятлари маълум даражада чекланиб, у тилшуносликнинг бошқа соҳаси объекти эканлиги таъкидланмоқда. Фикримизча, бошқа миллий тиллар бўйича яратилган грамматикаларда ҳам шунга амал қилинса, ёмон бўлмас эди.

Рус тилининг академик грамматикасида қуйидаги гапларни ўқиймиз. «Сўз, сўз бирикмалари, конструкциялар, ҳатто морфемалар (таъкид бизники — Р. Қ.) параллель ва ўзаро маъно муносабатидаги қаторлар ташкил қилиб, маълум шароитларда тенг ёки ўхшаш маънолари билан кўринишлари мумкин. Бир сўз ёки оборотни маъно жиҳатдан яқин бўлган бошқа сўз ёки оборот билан алмаштириш айрим ўзига хос маъно отенкаларига эга бўлса ҳам бир фикрни тилнинг бир неча хил воситалари билан ифодалаш имконияти масаласи ҳам шунга асослангандир. Стилистика тилнинг мана шу жуда бой ва қизиқ ифода воситалари ва маъно нозикликлари соҳасини ўрганади»⁷.

³ Потоцкая Н. П. Теоретические основы курса стилистики в специальных языковых ВУЗах. — Сб. «Научная конференция: Проблемы лингвистической стилистики». М., 1969, с. 108.

⁴ Пурциладзе В. В. Проблемы стилистической морфологии. Юқоридаги тўла, 110-бет.

⁵ Раевская Н. Н. Очерки по стилистической грамматике современного английского языка. М., 1973, с. 5—6.

⁶ Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики. ВЯ, 1955, № 1, с. 87.

⁷ Грамматика русского языка. Т. I. М., 1952, с. 15.

Сўз бирикмалари, сўз морфемаларининг бу каби хусусиятларини ўрганиш стилистиканинг, жумладан грамматик стилистиканинг вазифаси эканлиги унда алоҳида таъкидланади: «Бунга ўхшаш бир-бирлари билан ўзаро муносабатдаги ва, шу билан бирга, бир-бирларига қарама-қарши қўйилган ифода воситалари системаси тил тўғрисидаги фаннинг махсус стилистика деб номланувчи бўлимида ўрганилади»⁸.

Ўзбек тилшунослигида грамматик воситаларнинг стилистик хусусияти ҳақида: «Ўтган кунлар» романи тилининг грамматик қурилиши ҳозирги ўзбек бадиий адабиёти тилининг грамматик қурилишидан фарқ қилмайди»⁹. «Бинобарин, уларнинг ҳар бири (қорлуқ, чигил, қипчоқ, ўғиз, лаҳжалари — *Р. Қ.*) моҳият эътибори билан ҳақиқатан ҳам йирик тил бирлиги бўлган ва фонетик-грамматик, лексик-стилистик жиҳатдан катта тафовутлари билан бир-биридан ажралиб турган»¹⁰ тарзидаги фикрларни учратамиз.

Ҳақиқатда эса грамматик воситаларни ўрганишда ҳам тилнинг бошқа соҳаларини ўрганишда стилистика олдига қўйилган талаблар доирасидан чиқилмайди. Албатта, грамматик ва лексик воситалар баъзи бир хусусиятлари билан бир-бирларидан фарқ қиладилар ва шу сабабли стилистика олдига қўйиладиган талабларнинг баъзилари лексик стилистикада, иккинчи бир хиллари грамматик стилистикада активлашади. Масалан, тилнинг грамматик воситалари (хусусан, морфологик воситалар) қўлланиш сфераси нуқтаи назаридан стилларда асосан фарқ қилмайди: эгалик аффиксининг биринчи шахс бирлиги ҳамма стилларда шу формада ишлатила беради. Стиллар нуқтаи назаридан морфологик воситалар бир-биридан қўлланиш частотаси ҳамда экспрессив-эмоционаллик жиҳатдангина фарқланишлари мумкин. Лексик воситаларнинг кўпчилиги эса функционал қайси стилга тегишли эканлиги осонгина сезилиб туради. Шу сабабли лексик воситаларнинг стилистик хусусиятларини таҳлил қилишда кўпроқ функционал стилларга тегишлилик аниқ сезилса ва у биринчи ўринга чиқса, грамматик воситаларнинг стилис-

⁸ Грамматика русского языка. Т. I. 1952, с. 14—15.

⁹ Қаранг: ТошДУ илмий асарлари, 427-чиқиш. Тошкент, 1972, 74—75-бетлар.

¹⁰ «Шарқ юлдузи», 1978, 11-сон, 224-бет.

тик хусусияти таҳлилида кўпроқ улар ифодалаган эмоционал-экспрессивликни аниқлаш, адгрентлик масаласига эътибор берилади. Айтилганлардан грамматик стилистика қўлланиш сферасининг чекланиши масаласига эътибор бермайди деган хулоса келиб чиқмайди, яъни лексик стилистикада сўзнинг кўчма маъноси, адгрентлик масаласига ҳам аҳамият берилгани каби грамматик стилистика ҳам баъзи грамматик форма ва конструкцияларнинг айрим функционал стиллар учун хослиги ёки кўпроқ маълум стиль билан чегараланганлиги масаласини чеклаб ўта олмайди.

Булардан ташқари, у стилистиканинг ҳамма турлари учун бир хилда аҳамиятга эга бўлган норма, синонимия, стилистик синонимия, баҳолаш моментини ҳосил қилиш каби масалаларга ҳам бефарқ эмас.

Грамматик стилистиканинг вазифаси фақат юқорида кўрсатилганлар билан ҳам чегараланмайди. Кўп ҳолатларда грамматик формаларнинг диалектал кўринишлари, тарихий вариантлари ҳамда дублетлар ўзи учун типик бўлмаган контекстда турли хил стилистик (эмоционал-экспрессив) бўёққа эга бўлиши, ифодалик келтириб чиқариши мумкин:

«Тил тасвирий воситаларининг бу дифференциал хусусиятларига турли хил территориал ва профессионал диалектлар, махсус терминология, неологизмлар, арготизмларнинг стилистик қўлланиши (таъкид бизники — Р. Қ.) ҳамда эски адабий тил фактлари, сўз яшашнинг эски моделлари, сўз ясовчи ва сўз ўзгартувчи вариант ва дублет формалар, лексик воситаларни тўғри ва кўчма маънода ишлатиш, идиомалар, мақоллар, масаллар қўлланиши, лексик, морфологик ва синтактик синонимлардан, образга тақлидий сўзлар, ундовлардан кенг фойдаланиш ва бошқалар киради»¹¹.

В. Г. Белинский грамматика асосан тўғри ёзиш ва гапиришни ўргатади, деган фикр баён қилган эди. Унинг фикрини ўқувчиси Ф. И. Буслаев ҳам давом эттиради. Бу ҳақда Ф. М. Берёзин шундай ёзади: «У (Ф. И. Буслаев — Р. Қ.) рус тили муаллими сифатида

---

¹¹ Баскаков Н. А. Структурные и функциональные стилистические модификации в современных тюркских языках. — В кн.: «Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР». Ашхабад, 1968, с. 58.

амалий грамматиканинг мақсади ўқувчиларни тўғри ёзиш ва гапиришга ўргатиш эканлигини биларди»¹².

Худди шунга ўхшаш фикрни А. М. Пешковский асарларида ҳам учратамиз: «Грамматика — тўғри ёзишнинг малайн (қуроли) — мен грамматиканинг мактабдаги ролини шундай таърифлайман»¹³.

Ўш, грамматика тўғри ёзиш ва тўғри гапиришни ўргатар экан, грамматик стилистика нима, у тилнинг грамматик қурилишини ўргатишга қайси томондан ёндашади, тил фактларини ўрганиш методи қандай? Бу масалада ўзбек тилшунослигида ҳеч нарса дейилмаган.

Рус тилшунослигида жуда қадимдан стилистикага, жумладан грамматик стилистикага грамматиканинг бевосита давоми деб қараганлар. Биринчи навбатда шундай фикрни ҳам бемалол улуғ М. В. Ломоносовга тегишли деб айтиш мумкин¹⁴.

Умуман, грамматика, лексикология ва стилистиканинг текшириш объекти битта—тил. Бу масала бўйича грамматика ва грамматик стилистика бир-бирлари билан янада яқинлашади. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам тилнинг грамматик воситаларини ўрганади. Аммо грамматика сўз, форма ёки конструкциянинг предмет—логик ҳамда грамматик маъносини ўрганса, грамматик стилистика ана шу асосий маъно устига қурилган қўшимча экспрессив, коннотатив маъносини ёки унинг функционал хусусиятини ўрганади.

Хуллас, грамматика стилистика учун материал беради, унинг учун асос; база ҳисобланади. Стилистика эса унга асосланади ва шу билан бирга турли хил грамматик категория ва формаларнинг маъносидаги потенциал стилистик бўёқни (стилистик бўёқ гоҳ узуал, гоҳ оккозионал, спородик характерга эга бўлиши мумкин) очиб беради. Олимлар айтганидек, грамматик стилистика бошқаларнинг материали асосида ўз предметини ҳосил қилади ва ўз методи билан иш олиб боради. Стилист ва грамматист бир объектни ҳар хил томондан ўрганади. «Стилист ва грамматист биргалик-

¹² Берёзин Ф. М. История лингвистических учений. М., 1975, с. 69.

¹³ Пешковский А. М. Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики. М.—Л., 1930, с. 51.

¹⁴ Ефимова А. И. Стилистика художественной речи. М., 1961, с. 34—35.

да грамматик формаларнинг нимани ифодалашинигина эмас, балки уни қандай ифодалашини ҳам ўрганеди»¹⁵.

Стилистиканинг, жумладан, грамматик стилистиканинг тилшуносликнинг бошқа соҳалари билан бўлган муносабати, бошқа бўлимлар, ўртасида тутган ўрни — «олий синтаксис» (В. Г. Белинский) «грамматиканинг давоми», ҳатто «хулосаловчи қисми» (А. И. Ефимов) эканлиги унинг предмети ва методини конкрет равишда аниқлашда турли хил қийинчиликлар туғдиради. Айниқса, бу гаплар грамматик стилистиканинг морфология қисмига тегишлидир. Чунки ўзбек тилшунослигида аффиксларнинг контекстуал маъноси масаласи, уларни аниқлаш, синонимик муносабатларни белгилаш масаласи ҳали тўлиқ ишланган эмас.

Грамматик стилистиканинг асосий вазифалари ҳам умумий стилистиканинг вазифаларидан келиб чиқади. Шу сабабли тил фактларининг ижтимоий қўлланиши сфераси жиҳатдан қайси бирига тегишли эканлигини, қайси стиль билан чекланганлигини, грамматик синонимия, айрим грамматик категорияларнинг стилистик имкониятларини очиб бериш (қўшимча маъно оттенкалари, экспрессив-баҳолаш имкониятлари), грамматик форма, бирикма, гап ва бошқа конструкцияларнинг контекст билан боғлиқ равишда ҳосил қиладиган маъно нозикликларини аниқлаш (коннотатив маънони аниқлаш), ҳатто баъзан тил фактларига структурал ва функционал модификация нуқтаи назаридан қараш, ўрганиш (Н. А. Баскаков)¹⁶ грамматик стилистиканинг асосий вазифаларидан ҳисобланади.

Р. Г. Пиотровский грамматика билан грамматик стилистиканинг фарқлари ҳақида гапирар экан, грамматик стилистиканинг объект ва вазифаси ҳақида шундай ёзган эди: «...Грамматик стилистика стилистик бўёқни, маълум нутқий стилга тегишлиликни маънодаги қўшимча оттенкаларни грамматик элементларнинг ифодалилик имкониятларини шунга яқин мазмуни ифодаловчи бошқа грамматик воситалар билан боғлиқ равишда ўрганеди»¹⁷.

¹⁵ Шендельс Е. И. О стилистической грамматике. «Иностранный язык в высшей школе», вып. 2. М., 1966, с. 104.

¹⁶ Баскаков Н. А. Структурные и функциональные стилистические модификации в современных тюркских языках, с. 61, 64, 68.

¹⁷ Пиотровский Р. Т. Очерки по грамматической стилистике французского языка, с. 34.

Умуман, стилистика, грамматик стилистика, унинг вазифаси, предмети ҳақида гапирганда тилшуносларнинг кўпчилиги морфологик стилистиканинг текшириш объекти анча чегараланганлиги, бу эса морфология соҳасида стилистик кузатишлар олиб боришни қийинлаштиришини таъкидлайдилар. Бундай фикрлар рус тилшунослигида ҳам, туркологияда ҳам тез-тез учраб туради.

Асримизнинг 30-йилларида А. М. Пешковский: «Морфологик синонимлар (стилистик синонимлар назарда тутилади — Р. Қ.)... бизнинг тилимизда санокли. Мана улар: 1. *сыра* — *сыру* (пишлоқни); 2. *в лесе* — *в лесу* (ўрмонда); 3. *аптекари* — *аптекаря* (аптекачилар); 4. *добрый* — *добр* (сахий)»¹⁸ деган бўлса, академик В. В. Виноградов стилистика масалаларини муҳокама қилишга бағишланган мунозарани яқунлаб, бу тўғрида «...Функционал — стилистик ва экспрессив оттенка, синонимик чегараланганлик, ўзаро маъно муносабати, боғланиш, грамматика соҳасида, хусусан морфологияда анча умумий ва камроқ бўлинишга эгадир»¹⁹, — деб ёзади.

Бу каби йўллантирувчи фикрлар бошқа миллий республикалар тилшунослигида, туркологияда ҳам ўз аксини топмай қолмади²⁰.

Келтирилган фикрларнинг тўғрилигини ўзбек тили морфологик воситаларининг стилистик хусусиятлари устида олиб борилган кўп йиллик кузатишлар ҳам тасдиқлайди. Бу эса морфологик воситаларнинг турли хил ўзига хос хусусиятлари, сўз, грамматик формалар (аффикелар назарда тутилмоқда) ҳар бирининг семантик ва стилистик хусусиятлари тўғрисида кенг миқёсдаги монографик кузатишларнинг йўқлиги, бундай ишнинг амалга оширилишининг қийинлиги масаласи билан изоҳланади. Ўз вақтида К. С. Аксаков сўз туркумлари стилистикаси ҳақида гапириб, уларнинг маъно нозик-

---

¹⁸ Пешковский А. М. Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики, с. 153.

¹⁹ Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики. ВЯ, 1955, № 1, с. 67.

²⁰ Қаранг: Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. Ашхабад, 1968, с. 58.

ликларини аниқлаш қийин эканлигини таъкидлаган эди²¹.

Грамматика, хусусан морфологик стилистика бўйича илмий кузатиш олиб боришдаги қийинчиликлар булар билангина чегараланмайди. Бу қийинчиликлар аффикслар маъноларини белгилаш методининг конкретлашмаганида, улар синонимияси, омонимия, полисемия ва антонимияси масаласининг тўлиқ ишланмаганлиги билан ҳам изоҳланади.

Бундан ташқари, грамматик (морфологик) формалар, баъзи ҳолатларни ҳисобга олмаганда, функционал стилларнинг ҳаммасида, асосан бир хил формада ишлатилади ва бир хил маъно англатади. Тўғри, баъзи олимлар грамматик формаларнинг қайси бири қайси стилда кўпроқ ишлатилишини аниқлаш ҳам стилистиканинг вазифасига киради, дейишади ва шундан келиб чиқиб, грамматик формаларнинг стилларда қўлланиш статистикаси билан шуғулланишни лозим кўрадилар. Маълум даражада бу усул ҳам айрим формаларнинг қайси стилга ҳослигини аниқлашга ёрдам беради. Лекин у масалани тўлиқ ва тўғри ҳал қилиб беролмайди. Грамматик стилистика, хусусан морфологик стилистика кўпроқ маъно масаласи, ингrent ва адгrent экспрессивлик масалалари билан шуғулланади. Морфологик формалар статистикаси эса буни кўрсатишда ожизлик қилиб қолади. Грамматик воситаларнинг стилистик хусусиятини аниқлаш ва унинг бадий адабиёт учун аҳамияти тўғрисида А. В. Чичериннинг қуйидаги сўзларини эслаш жоиздир: «Грамматик категориянинг ўзи эмас, балки унинг поэтик қўлланиши аҳамиятлидир». «...гап Лев Толстойнинг равишдошни кўп ёки кам ишлатишида эмас, балки унинг текстида сўзлар қандай стилистик бўёқ касб эта олишида»²².

Демак, юқорида айтилганлардан морфологик воситаларнинг стилистикаси соҳасида илмий кузатиш ишларини олиб бормаслик лозим, деган хулоса чиқариш керакми? Йўқ асло. Фанимизнинг асосий вазифаларидан бири ҳам ана шу қийин бир соҳани ёритиб бериш ҳисобланади. Чунки «...Морфологик категорияларни

²¹ Қаранг: Аксаков К. С. Полн. собр. соч. Т. II, ч. II. 1875, с. 585.

²² Чичерин А. В. Заметки о стилистической роли грамматических форм. — Сб. «Слово и образ», М., 1964, с. 94, 96.

стилистик мақсадда ишлатишига катта ўрин қолади. Бунга А. Н. Гвоздев, чех, поляк ва немис лингвистларининг ишлари далил бўла олади»²³.

Грамматик стилистиканинг, жумладан морфологик стилистиканинг вазифаси ва текшириш объектини, айрим ҳолатларини ҳисобга олмаганда, А. М. Пешковский анча дуруст кўрсатиб берган эди. Унинг фикрича, грамматик стилистиканинг вазифаси сўз ва грамматик формаларнинг турли хил маъно нозикликларини ва грамматик синонимияни ўрганишдир. «Шунинг учун мен грамматик фактларнинг текстнинг умумий мазмуни билан алоқадор равишда англатган маъноларининг таҳлили билан чегараланаман. Худди бошқа бўлимлардаги каби гап, албатта, фақат нозик оттенкалар, нюанслар тўғрисида бориши мумкин, чунки стилистика умуман шу масалалар билан шуғулланади. *Укамни юбораман* (посылаю брата) ва *укамга юбораман* (посылаю брату) бирикмалари ўртасидаги фарқ қанчалик нозик ва қилин оуламасин, стилистик таҳлил учун ҳали жуда ҳам кўпол ҳисобланади. Бу ерда фарқ стилистик фарқ эмас. *Менга бажарди* (сделал мне — сўзма-сўз: менга қилди) ва *мен учун бажарди* (сделал для меня — сўзма-сўз: мен учун қилди) бирикмалари ўртасидаги фарқ эса энди на фақат грамматик, балки стилистик фарқ ҳамдир. Худди шундай *пичоққа олди* (взял на нож) ва *пичоқ билан олди* (взял ножом) фақат грамматик фарқланади, *тош отди* (швырял камни) *тошлади* (швырял камнями) бирикмалари ўртасида ҳам грамматик, ҳам стилистик фарқ бор. Бошқача қилиб айтганда, бу ерда умуман грамматик маънолар эмас, балки грамматик синонимлар, яъни грамматик маъноси билан бир-бирларига яқин бўлган сўз ва бирикмалар ўрганилиши ва қиёс қилиниши керак»²⁴.

А. М. Пешковскийнинг гапларидан унинг грамматик стилистикага маълум даражада бир тарафлама ёндашилганлиги сезилиб туради. Унда грамматик стилистиканинг вазифаси ва объекти тўлиқ қамраб олинмаган.

В. В. Виноградов морфологик стилистика ва у ўрганадиган морфологик ҳодисалар доирасини янада то-

²³ Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. М., 1974, с. 12.

²⁴ Пешковский А. М. Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики. М.—Л., 1930, с. 153.

райтиради. Унинг фикрича, турланиш ва тусланиш категориясининг вариант—параллель формаларининг функцияси ва қўлланиш сфераси ҳамда сифатнинг қиёсий даражаси (агар сўз ясалиши бу ерга киритилмаса) гина стилистиканинг ўрганиш объекти бўла олиши мумкин²⁵.

М. Н. Кожина морфологик стилистика ҳақида гапирар экан, энг аввало, вазифа фақат морфология ичидаги стилистик синонимларни аниқлаш билан чегараланмаслигини таъкидлайди. Унинг фикрича, морфологик стилистика айрим формалар синонимиясидан ташқари, шу формаларда ҳосил бўладиган кўчма маънони ҳам, улар учун хос бўлган маълум функционал стилистик бўёқни ҳам ўрганиши керак²⁶. У фикрини давом эттириб ёзади: «Ниҳоят, традицион стилистика ўзининг кузатиш орбитасига умумий морфологик воситалар (кўпинча параллель ва синонимик) ёрдамида бериладиган ҳамма маъно нозиқликларини ҳам киритади... Стилистикани кенг маънода тушунишда бу аспект ҳам тўғри ҳисобланади»²⁷.

Морфологик стилистиканинг ҳаракат доирасини И. В. Арнольд анча кенг тасаввур қилади. У фақат айрим категорияларнинг (масалан, турланиш ва тусланиш категориялари) эмас, балки умуман сўз туркумларининг ва улар ичидаги категорияларнинг транспозициясини, грамматик воситалар ифодалаган эмоционаллик шу орқали объектга муносабат масалаларини тасвирлашни ҳам морфологик стилистиканинг вазифаси сифатида кўрсатади: «...Морфологик босқичда традицион ва ситуатив маънолар ўртасидаги фарқларнинг стилистик эффекти ўрганилади. Яъни ҳар хил сўз туркумларига оид сўз формаларининг ўзи учун нотипик маънода, одатдагидан бошқачароқ предметлик маъносининг стилистик функцияда қўлланишини текширади... Бундай ҳолларда кўпинча типик грамматик валентлик вайрон бўладики, у сўзловчига тасвирланаётган предметга нисбатан ўз эмоциясини, муносабатини билдириш имкониятини туғдиради»²⁸.

²⁵ Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики, М., 1955, с. 65.

²⁶ Кожина М. Н. Стилистика русского языка. М., 1977, с. 94.

²⁷ Уша асар, 128-бет.

²⁸ Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. Л., 1973, с. 178.

Бу фикрни А. И. Ефимовнинг биргина сўз туркуми, ундаги турли хил грамматик элементларни, ҳосил бўлган синонимик эквивалентлар ва ўхшашликларни танлаб, мақсадга мувофиқ фойдаланиш тўғрисидаги фикрлари билан кенгайтириш мумкин: «Сўз туркумлари стилистикасини ўрганиш ҳам актуал ва қизиқарлидир. Унда, энг аввало, тил грамматик қурилиши ҳар хил элементларининг ҳамда ундаги юзага келган синонимик эквивалентлар ва ўхшашликларнинг мақсадга мувофиқлиги ва қўлланиш эффекти ҳисобга олинади. Бу ўринга отларда: атоқли отларнинг кўпликда қўлланиши (Обломовлар, Рудинлар в. ҳ.), эркалатиш-кичрайтиш ва ёқтирмаслик-камситиш формаларининг стилистик дифференциацияси (Катюша, Ванька), турли хил янги ясалган формаларнинг маъно ва стилистик ўзига хос хусусиятлари (милиционерша, кассирша), birlik соннинг фронтда душманга нисбатан ишлатилиши (он в. ҳ.) хлеба-хлебы, цвета-цветы типидagi сўзлар, отларнинг параллель қўшимчаларида кўзга ташланадиган (офицеры — офицера, лоцманы — лоцмана), стилистик ўзига хослик каби кўринишларни ўрганиш киради»²⁹.

Булардан ташқари, турли хил грамматик оппозицияларни³⁰ узуал ва контекстуал стилистик маъноларни аниқлаш, грамматик воситаларнинг стилистик потенциални кўрсатувчи актуализаторларни белгилаш ҳам грамматик стилистиканинг вазифаларидан ҳисобланади.

Грамматик воситаларнинг стилистик таҳлилида адабий тил стилистик нормаси, контекстуал эксперимент масаласини ҳам эсдан чиқармаслик лозим.

Лингвистларнинг грамматик стилистика, жумладан морфологик стилистиканинг предмети ва вазифаси тўғрисида юқоридаги каби фикрларнинг ўзи ҳам морфологик стилистика ўрганиши учун материал етиб ортиши-

²⁹ Ефимов А. И. *Стилистика художественной речи*. М., 1961, с. 42.

³⁰ Дешериев Ю. Д. Развитие стилистических оппозиций в млодописьменных языках.— В кн.: «Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР». Ашхабад, 1968, с. 149; Ильинская И. С. Из наблюдений над лексикой А. С. Пушкина, «Труды института русского языка». Т. 2, М., 1950, с. 83; Воронова А. Л. *Стилистическое использование вариантов слов на морфологическом уровне в современном немецком языке*.— Сб. «Проблемы лингвистической стилистики». М., 1969. с. 36.

ни исбот қилади. Хулоса қилганда, морфологик стилистиканинг объекти ва ўрганиш методи ва вазифаларини шундай белгилаш мумкин:

1. Юқорида биз морфологик форма ёки категориялар, асосан, ҳамма стилларда бир хил кўринишга эга бўлади деган эдик. Лекин шундай аффикслар борки, уларнинг баъзилари турли функционал стилларда ўз вариантларига, паралелларига эга бўлиши мумкин. Иккинчи бир хиллари маълум функционал стилда кўп ишлатилади, шу стилга хос ҳам ҳисобланади, бошқа функционал стилда у камроқ ишлатилади. Ёки биргина форма турли хил стилистик функцияларда иштирок этади. Бундай вақтларда у формаларнинг семантикасида ҳам силжиш юз беради³¹. Бу эса морфологик форма ва категорияларни ҳам стилистиканинг асосий масаласи бўлган функционал стиллар нуқтаи назаридан классификация қилиш, ўрганиш имконини беради. Тўғри, бу хусусият грамматик воситаларда лексик воситаларидагидек очиқ-ойдин бўртиб турмайди.

2. Синонимия, стилистик синонимлар функционал стиллар қаторида стилистика учун энг муҳим ҳалқа ҳисобланади. Морфологик стилистика ҳам ўз кузатишларида бунга алоҳида аҳамият бериши лозим. Умумий стилистиканинг асосий масаласи танлаш билан бевосита боғланганлар. Яъни маълум маънони тингловчи ёки ўқувчига яхши ва аниқ қилиб етказишда шу маънони ифодаловчи бир неча грамматик воситадан энг ўринлисини, мос келадиганини танлаб олиш ва ишлатиш масаласи билан боғлангандир. Грамматик синонимия, грамматик воситаларнинг стилистик синонимияси масаласи ҳам тилшунослигимизнинг, хусусан, ўзбек тилшунослигининг кам ишланган соҳаси ҳисобланади. Грамматик синонимия грамматиканинг бир босқичи учун ҳам, ҳар хил босқичи учун ҳам хос бўлиши мумкин. Улар структурал қандай кўринишга эга бўлишидан қатъи назар (сўз+сўз бирикмаси, форма+сўз бирикмаси) бир-бирларига яқин маънони англаувчи умумийликка эга бўлса, синонимлар сифатида интерпретация қилина бериши мумкин (вариативлик ҳодисасини эздан чиқармаган ҳолда). Бундан ташқари, грамматик стилистика фақат стилистик синонимларни ўрганади,

³¹ Қожина М. Н. Стилистика русского языка, с. 128.

деган фикрнинг ҳам унча тўғри эмаслигини таъкидлаш мумкин. Бизнингча, стилистика ҳар бири ўз босқичида синонимларнинг ҳар қандай кўринишини ҳам ўрганиши керак. Морфологик воситаларнинг стилистик хусусиятлари ҳақида гапирганда, уларнинг Н. А. Баскаков айтганидек, «структурал-модификацион» вариантларига ҳам аҳамият бериш лозимга ўхшайди. Чунки «маълум адабий тил қанчалик кўп маҳаллий, хусусан социал* диалектларни ўзида бирлаштира... унинг стилистик структураси шунчалик мураккаб бўлади»³². Бу томондан қараганимизда ўзбек тилшунослиги яна ҳам қийин аҳволда эканлиги сезилади.

3. Морфологик стилистика турли хил коннотацияларни ҳам ўрганади. У ўз кузатишларида грамматик категория ва формаларнинг коннотатив маъноларини ўрганишга юқоридаги икки пунктда кўрсатилган (қўлланниш доираси, синонимия) масалаларга нисбатан кам ўрин бермайди. Бу морфологик стилистика учун асосий масалалардан биридир.

4. Учинчи пункт билан боғлиқ равишда морфологик стилистика грамматик форма ва категориянинг турли хил эмоционал-экспрессив маъноларини, ундан келиб чиқадиган баҳолаш моментининг юзага келиш процессини ўрганишга ҳам эътибор беради.

5. Грамматик форма ва категорияларнинг стилистик маъносини, стилистик бўёғини белгилашда асосий воситалар, эслатганимиздек, контекст ва интонациянинг аҳамияти катта. Нутқда интонация кўпинча ҳал қилувчи ўрин эгаллайди. Шу сабабли морфологик стилистика бу масалани четлаб ўтмаслиги керак.

6. Умумий стилистика ҳам, практик стилистика ҳам адабий тил нормаси ва стилистик норма масалаларига таяниб иш кўради³³. Морфологик стилистика ҳам ўз кузатишида ортология принципларига амал қилиши лозим. Грамматик нормани яхши билиш, умуман, нутқни энг юқори савияда бажариш имконини беради³⁴. Сти-

* Л. В. Щерба *социал* сўзини профессиональный деган маънода ишлатган.

³² Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957, с. 117.

³³ Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики. ВЯ, 1955, № 1, с. 66.

³⁴ Қаранг: Истрина Е. С. Норма русского-литературного языка и культура речи. М.—Л., 1948.

листик нормалар эса, Г. О. Винокур айтганидек, «нутқ маданиятининг мақсади ва юқори чўққисидир»³⁵.

Стилистик нормалар ўзгарувчанлик хусусиятига эга. Маълум грамматик форма бир даврда стилистик жиҳатдан нормал ҳисобланса, иккинчи бир даврда у адабий тил стилистик нормасидан чекиниш ҳисобланиши мумкин (чоғиштиринг: -дин// -дан). Ё вақт жиҳатдан ёки территория билан боғлиқ бўлган грамматик форма ёки конструкцияни ноўрин ишлатиш норманинг бузилиши ҳисобланади. Аммо баъзан ёзувчи ёки сўзловчи бошқа стилга хос формани ёки вақт жиҳатидан эскирган формани нутқига атайлаб киритади ва унга стилистик бўёқ беради, қўшимча маъно юклайди. Бу эса баҳолаш моментини юзага келтиради. Айтилганларнинг ҳаммаси грамматик воситаларни ҳам танлаб ишлатишни тақозо қилади, «Қаерда танлаш имконияти бўлмаса, у ерда норма проблемаси ҳам бўлмайди»³⁶. Грамматик форма ва категорияларнинг стилистик қимматини, хусусиятини аниқлашда юқорида кўрсатилган талаблар асосий ўлчов-критерия бўлиб хизмат қилади.

Грамматик-стилистик кузатишни олиб бориш методлари ҳам шу критериялар билан чамбарчас боғлангандир.

Хўш, ўзбек тили грамматик материалларига юқорида кўрсатилган критериялар нуқтаи назаридан бир назар ташлайлик.

1. Ўзбек тили морфологиясига оид грамматик форма ёки категорияларни маълум стилга хослиги жиҳатидан чегаралаш мумкинми?

Аввало шуни айтиш керакки, функционал стилларнинг грамматик хусусияти шу билан характерланадики, юқорида айтганимиздек, ҳар бир функционал стиль ўзининг махсус грамматик хусусияти билан тўлиқ равишда иккинчисидан ажралиб турмайди. «Функционал стилларнинг ҳар бири учун алоҳида махсус грамматикаси йўқ»³⁷. Грамматик формалар ва категориялар ҳамма стиллар учун, асосан, умумийдир. Лекин шунга асосланиб, функционал стилларнинг грамматика билан,

³⁵ Қожина М. Н. Стилистика русского языка. М., 1977, с. 83.

³⁶ Филипп Ф. П. О норме литературного языка. — В кн. «Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР». Ашхабад, 1968, с. 50.

³⁷ Мурат В. П. Об основных проблемах стилистики. М., 1957, с. 37.

грамматик стилистика билан алоқаси йўқ деган хулоса келиб чиқмайди. Чунки «...ўзига хос функционал-стилистик чегараланиш (хосланиш) ҳар нечук грамматикани ҳам қамраб олади. Бу икки ҳолатда — яъни: биринчидан, у ёки бу форманинг функционал стилларда турли даражадаги қўлланиш частотаси ва, иккинчидан, айрим формалар маъносининг маълум функционал стиллар билан боғлиқлигида кўзга ташланади. Хусусан, иккинчи ҳолат муҳим, чунки у ёки бу стилнинг морфологик босқичдаги ўзгачаликлари тил бирликларининг худди шу семантик-грамматик хусусиятларида ифодаланади»³⁸.

Функционал стиллар объектив равишда жуда кўп грамматик воситаларга мурожаат қилади. Аммо уларнинг ҳар бири ўз олдига қўйган мақсади ва спецификасидан келиб чиқиб, айрим грамматик формалардан кўпроқ фойдаланиши, баъзиларидан эса камроқ фойдаланиши, учинчи бир хилларига эса тамоман мурожаат қилмаслиги ҳам мумкин. Тўртинчи бир хил грамматик воситани махсус вазифа юклаган ҳолда қўллаш имконияти ҳам бўлади³⁹.

Демак, маълум даражада, жуда оз бўлса-да, грамматик воситалар ҳам функционал-стилистик характерга эга бўлиши мумкин. Бу эса баъзан грамматик воситанинг узуал маъноси билан боғланса, баъзан кўчма маъноси билан боғланади. Масалан, ўзбек тилида кўпликнинг морфологик кўрсаткичи *-лар* ҳамма стилларда бир хил кўринишга эга. У, асосан, саналиш мумкин бўлган предметларнинг ноаниқ кўплигини билдириш учун хизмат қилади. *-лар* аффиксининг бу хусусияти ҳамма стиллар учун умумий ҳисобланади. *-лар* нинг атоқли отлар, саналмайдиган предметларни билдирувчи отларга қўшилиши эса типик ҳолат ҳисобланмайди. Аммо у илмий стилда, техникавий адабиётда ва баъзан бадиий адабиётда предметларнинг тур жиҳатдан фарқини (пўлатлар, унлар, гурунчлар, тамакилар, бензинлар каби) кўрсатиш, поэзияда муболаға қилиш учун (сувлар сепилган сўрилар...), доналаб санаш мумкин бўлмаган предметларни билдирувчи сўзларга ҳам қўшила олади. Ёки бу аффикс оғзаки сўзлашув нутқида ҳурмат

³⁸ Кожина М. Н. Стилистика русского языка. М., 1977. с. 128.

³⁹ Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1955, с. 137.

билдириш учун қавм-қариндошлик терминларини билдирувчи отларни бошқариб келган феълларга қўшилади: дадам келдилар. Бундай хусусият бошқа функционал стиллар (масалан, расмий публицистик) учун характерли эмас. Илмий стилда автор камтарлигини кўрсатиш учун *мен* олмоши ўрнида унинг кўплиги *биз олмошини* ҳам ишлатилади. Агар у оғзаки нутққа олиб ўтилса, камтаринлик эмас, балки мағрурланиш оттенкасини беради. Демак, *биз* олмоши бу стилларда ўзининг, айтганимиз, коннотатив оттенкалари билан чегараланган. Сўз ва грамматик формаларнинг (хусусан морфологик воситаларнинг) эмоционал-экспрессив бўёғи билан ишлатилиши ҳам илмий ва расмий ҳужжатлар стили учун характерли хусусият ҳисобланмайди: «Эмоционал ва экспрессив характерга эга бўлган морфологик воситалар ўз қўлланишларида шу билан чегараланадики, улар иш қоғозлари стилида ўз аксини топмайди (қонунлар, техник ва илмий адабиётлар)»⁴⁰.

2. А. И. Ефимов «Стилистиканинг диққат марказида лексик ва грамматик синонимия туради»⁴¹, — деб ёзади.

Юқорида грамматик синонимия ҳақида озроқ гапирилди. Айтилган хусусиятлар — тил структураси, унинг морфологик кўрсаткичлари ўзбек тилида ҳам бир-бирлари билан синонимик муносабатда бўла оладими? Бу тилда ҳам маълум фикрни ифодалашда бир неча грамматик формадан энг маъқулини танлаб олиш ва бу билан фикрни аниқ, лўнда ифодалаб бериш имконияти борми?

Тилимиз фактларини синчиклаб ўрганиш асосида маскур саволларга ижобий жавоб бериш мумкин. Маълум бир фикрни ифодалаш учун синтактик конструкцияларнинг ва морфологик формаларнинг стилистик вариантларидан фойдаланса бўлади. Агар конкрет олинган тилда ана шундай морфологик ва синтактик синонимлар ёки вариантларни танлаш имконияти бўлса, бу тилнинг грамматик стилистикаси ҳақида ҳам фикр юритиш мумкин: «Стилистика (хусусан амалий) ва тил тажрибаси учун кўпроқ синонимияни <...> кенг маънода

⁴⁰ Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1955, с. 142.

⁴¹ Ефимов А. И. Стилистика русского языка. М., 1969.

тушуниш актуалдир: синонимлар ўзаро бир-бирларини алмаштира олиш (маълум контекстда алмаштира олиш имконияти) хусусиятларига қараб аниқланади. Худди мана шу ўзаро алмаштира олиш имконияти (сўзлар, формалар ва конструкцияларни) стилистиканинг асосий принципларидан бири — танлаш принципи билан мувофиқ келади»⁴².

Ўзбек тили фактларига мурожаат қиламиз. Мисолларни чоғиштиринг: *Мен кеча қишлоғимизга келган Аҳмедов билан танишман. Мен қишлоғимизга кеча келган Аҳмедов билан танишман. Кеча қишлоғимизга келган Аҳмедов билан мен танишман.* Бу гапларнинг учаласи ҳам грамматик жиҳатдан бир хил ҳодиса сифатида — содда ёйиқ, дарак гап сифатида интерпретация қилинади. Фақат улар бир-бирларидан гап бўлақларининг ўринлашиши жиҳатидан фарқландилар. Стилистик жиҳатидан эса уларга бир хил ҳодиса сифатида бефарқ қараш мумкин эмас. Стилистикада улар синтактик синоним тарзида изоҳланади. Чунки сўзловчининг нияти ва шарти билан боғлиқ равишда булардан бирини танлаш имконияти бор. Келтирилган синтактик синонимларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин эмас. Чунки улар ифода мақсади ва маъноси жиҳатдан бир-бирларидан анча фарқ қилади. Бундай ҳолда энди стилистиканинг алмаштириш имконияти эмас, балки, танлаш имконияти ишга тушади. *Юзи ёруғ одам — ёруғ юз одам; оғир аҳволда қолмоқ — қийин аҳволда қолмоқ; оғир масала муҳокамаси — қийин масала муҳокамаси* типдаги синонимик конструкцияларда эса стилистиканинг танлаш критериясидан ҳам, ўзаро алмаштириш критериясидан ҳам фойдаланиш мумкин. П. Қалайдович «...Баъзи ҳолатларда синонимларнинг бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин, лекин шундай синонимлар ҳам борки, улардан бирини танлаб ишлатиш зарур ва керак. Шундай қилиб, ўхшаш сўзлар ўртасида катта фарқ бор, шунинг учун ҳам мутлақ синонимлар йўқ»⁴³, — деганида ҳақ эди.

⁴² Қожина М. Н. Стилистика русского языка. М., 1977, с. 99.

⁴³ Қалайдович П. Опыт словаря русских синонимов. М., 1918, с. 12. *Яна қаранг:* Ефимов А. И. Стилистика русского языка. М., 1969, с. 84 (шу ерда В. Г. Белинский фикри ҳам келтирилган); Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. М., 1974.

Ҳозирги ўзбек тилининг морфологик ресурслари ичида ҳам худди шундайларни анчагина топиш мумкин. Масалан, келишик, эгалик, шахс-сон, замон, майл, нисбат формаларини ҳосил қилувчилар ҳамда кўпгина сўз ясовчилар бир-бирлари билан синонимик муносабатга киришлари мумкин. Бу аффиксларнинг синонимик муносабатлари маълум даражада «Ўзбек тили морфем луғати»га илова қилинган «Сўз ясовчи ва форма ясовчи аффикслар»⁴⁴ номли мақолада баён этилган. Унда аффиксларнинг омонимик ва полисемантик хусусиятлари тўғрисида ҳам гапирилган.

М. Н. Қожина синонимларнинг грамматикада анчагина эканлигини, унинг пайдо бўлиш йўлларини тўғри кўрсатади:

«Синонимик ва оддий дублет формалар морфологияда унча кам эмас. Улар тилда турли хил сабабларга мувофиқ: тил тараққиётининг ички процесслари, оғзаки ва ёзма ҳамда китобий ва сўзлашув нутқларининг, шу каби турли хил функционал стилларнинг ўзаро алоқалари натижасида, ниҳоят, ҳар хил маъно ва эмоционал-экспрессив оттенкаларни ифодалаш эҳтиёжи натижасида пайдо бўладилар».

Аммо шу ўринда, фикримизча, бир оз ноаниқликка ҳам йўл қўяди. У фикрини давом эттириб ёзади:

«Аммо морфологияда синонимик воситалар ҳаммавақт ҳам соф стилистик характерга эга бўла бермайди»⁴⁵.

М. Н. Қожинанинг кейинги гапи П. Г. Черемисининг қуйидаги фикрига мос келмайди:

«Стилистиканинг энг муҳим вазифаси синонимларнинг ҳамма типларини (таъкид бизники—Р. Қ.), биринчи навбатда, стилистик синонимларни ўрганишдир»⁴⁶.

М. Н. Қожина морфологик синонимларнинг ҳаммасини стилистик синоним сифатида қараш мумкин эмас демоқчи бўлса, биз унга қўшилаемиз. Морфологик синонимларнинг ҳаммасини ҳам морфологик стилистика ўргана бермайди, демоқчи бўлса, биз П. Г. Черемисин фикрига қўшилаемиз. Тўғри, тилшуносликда синоним-

⁴⁴ Гуломов А., Тихонов А. Н., Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг морфем луғати. Тошкент, 1977, 399—447-бетлар.

⁴⁵ Қожина М. Н. Стилистика русского языка, М., 1977, с. 128.

⁴⁶ Черемисин П. Г. Опыт исследования стилистической синонимии. АДД, М., 1970, с. 6.

лар функцияси жиҳатидан икки хил бўлади: стилистик синонимлар ва идеографик синонимлар. Уларнинг бири эмоционал-экспрессивлик, сўзловчининг субъектив баҳосини кўрсатишга хизмат қилса, иккинчиси фикр аниқлиги, конкретлиги каби масалалар билан боғлангандир.

Фикрни аниқ, конкрет, тушунарли қилиб ифодалаш масаласини стилистик текшириш сферасидан четда қолдириш мумкин эмас.

Грамматик, хусусан морфологик формалар синонимияси ҳам идеографик синонимлар ичида қаралади. Демак, улар ҳам грамматик-морфологик стилистиканинг текшириш объектларидан биридир.

Идеографик синонимлар стилистиканинг текшириш объекти. Ҳозирги ўзбек тилида морфологик воситаларнинг келишик, шахс-сон, кўплик, эгалик аффикслари ҳамда сўз ясовчи аффиксларнинг синонимик қаторларини анчагина топиш мумкин.

Оддий сўзлашув нутқида баъзан *укамни китоби, қаламни учи* каби қаратқич ўрнида тушум келишиги қўшимчаси, баъзан эса *500 гектар янги ернинг (?) ўзлаштириш, сув омборларининг (?) қуриш* типиде тушум келишиги ўрнида қаратқич келишиги қўшимчасининг ноўрин ишлатилиши ҳолатларини ҳам кўрамиз. Тушум билан қаратқич келишиги қўшимчалари адабий тилда бир-бири билан ҳеч қачон синоним бўла олмайди. Буни қуйидаги мисоллар янада яққолроқ кўрсатади: 1. *Директорни идорасида кўрдим.* 2. *Мени набирам бошлиқнинг хонасига олиб кирди.* (Сов. Ўз. 1967. 19 февраль). Биринчи гапдан ҳозирги кўринишда «идорада директорнинг ўзини кўрган»лик маъноси англашилади, агар бу ерда *-ни* ўрнида *-нинг* қўлланса, энди директорни эмас, «кимнидир директорнинг идорасида кўрган»лик маъноси келиб чиқади. Иккинчи гапдан ҳозирги ҳолатда «набираси бобосини бошлиқнинг хонасига олиб кирганлиги» англашилади. Агар аксинча, *мени* олмоши ўрнига *менинг* ишлатилса, унда набира бобони эмас, балки бошқа кишини бошлиқнинг хонасига олиб кирганлиги тушунилади. Шунинг учун оддий сўзлашув нутқида қаратқич ва тушум келишикларини фарқламасдан синоним сифатида ишлатишга йўл қўйилса-да, адабий тилда уларнинг керагини ўз ўрнида танлаб ишлатиш талаб қилинади.

Қаратқич келишиги қўшимчаси баъзан чиқиш келишиги билан синонимик муносабатда бўлиши мумкин. Масалан, тўдадан ажратилганлик маъносини «студентлардан биттаси келмади» каби чиқиш келишиги қўшимчаси ёрдамида ҳам, «студентларнинг биттаси келмади» тарзида қаратқич келишиги воситасида ҳам баён қилиш мумкин. Бундай вақтда бемалол уларнинг бири ўрнида иккинчиси қўллана беради.

Лекин улар ҳаммавақт ҳам бир-бирига синоним бўла олмайдилар. Қуйидаги ҳолатга эътибор беринг: *Ноннинг увоғи. Нондан энг.* Иккала ҳолатда ҳам бутуннинг бўлаги маъноси англашилмоқда. Аммо биринчи ҳолатда бу маъно қаратқич келишиги воситасида юзага келган бўлса, иккинчи ҳолатда бу вазифани чиқиш келишиги қўшимчаси бажарган. Шу икки конструкцияда чиқиш ва қаратқич келишиги қўшимчаларини алмаштириб ишлатиш мумкинми? Йўқ, албатта. Чунки уларни *ноннинг энг, нондан увоғи* сифатида қўллаш ўзбек адабий тил нормасидан четга чиқиш ҳисобланади, қолаверса, маъно ҳам ғализлашади. Бу ўринда танлаш критериясига амал қилиш лозим.

Нутқ процессида турли хил сўз туркумларини бир-бирларига синоним сифатида нотўғри ишлатиш ҳолларини ҳам кўрамыз. Жумладан, озгаки нутқда ҳам, баъзан ёзма нутқда ҳам *ким, нима сўроқ* олмошларини; *сўнги, кейинги, охири* сўзларини; *киши, одам* каби отларни нотўғри равишда бир-бирларига нисбатан синоним сифатида қўллаш ҳолларига дуч келамиз. Бир нечта мисоллар келтириш билан чекланамиз: 1. *Охириги (?) йилларда санъат ривожланди* (1971, Телевидениеда «Бўстон» журналинини олиб борувчи диктор нутқидан). 2.— *Сизнинг отингиз нима?* (П. Турсун. Ҳаётуви, 286). 3.— *Ҳай киши бўлмай ўлгур, бу ёқда нима қилиб юрибсан?* (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча, 130).

Биринчи мисолдаги *охириги* равиши ўрнида *кейинги* ёки *сўнги* равишларидан бирининг ишлатилиши лозим эди. Нима учун шундай бўлиши кераклигини исботлаш учун, аввало, улар ўртасида қай даражада бўлса-да, фарқ борлигини билиш керак. Бизнингча, *сўнги, кейинги* сўзларидан кейин саналадиган предмет ва воқеа давом этиши лозимлиги сезилиб туради. *Охириги* сўзида эса бунинг аксича, саналган нарсалар шу билан тамом-

ланганлигини кўрсатувчи маъно бор. Шунинг учун бу гапда *охирги* сўзи хатоликни келтириб чиқаради, фикрни қоронғилаштиради, чалкашликка олиб келади. Тўғри, *охирги*, *сўнги*, *кейинги* сўзлари бир-бирлари билан синоним бўла оладилар. Бундан ҳамма ўринларда ҳам уларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлата бериш мумкин деган хулоса келиб чиқмайди. Улар ўртасидаги юқорида айтилган маъно нозикликларини сезмаслик, уларнинг валентлигини илғамаслик натижасида камчиликларга йўл қўйилган. Маълумки, ўзбек тилида *ким* сўроқ олмоши кишиларга нисбатан, *нима* олмоши эса бошқа жонли ва жонсиз предметларга нисбатан қўлланади. Бу эса *ким* ва *нима* олмошларини бир-бирига нисбатан синоним сифатида қўллаш нотўғри эканлигини кўрсатувчи асосий фактордир.

Умуман, ҳозирги ўзбек тилида *киши* ва *одам* сўзлари (эшикдан бир *одам* кириб келди; эшикдан бир *киши* кириб келди) бир-бири билан синоним бўла олади. Аммо ҳаммавақт ҳам эмас. Келтирилган мисол бунинг исботидир⁴⁷.

Ўзбек тилида от туркумида қаралувчи *дўст*, *ўртоқ*, *жўра*; *юз*, *афт*, *башара*, *чеҳра*, *турқ* сўзлари; сифат туркумида қаралувчи *оғир*, *қийин*; *узун*, *чўзиқ*; феъл туркумидаги *ўлди*, *вафот этди*, *учди*, *қулоғи остиди* қолди типидagi сўзлар бир-бирлари билан синоним сифатида ишлатилади.

Аммо бу стилистик қаторга кирувчи сўзлар функционал тегишлилик, стилистик бўёқ жиҳатидан бир-бирларидан кўпинча фарқ қилиб туради. Шу сабабли уларни ҳар доим алмаштириб, бири ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин эмас. Ундай ҳолатларда ҳам, айтганимиз, танлаш критериясига амал қилиш талаб этилади. Мисолларни чоғиштириб кўрайлик: *дўст* — *ўртоқ* — *жўра* сўзларини жуда кўп ҳолларда бир-бирлари би-

⁴⁷ *Киши* ва *одам* сўзларининг қай вақтда бир-бирига синоним бўла олиши ёки бўла олмаслиги ҳақида М. Шайхзода шундай ёзган эди: «Маънодош сўзларни ўрнида ишлатиш сўз санъаткори учун фарз. Масалан, луғатларда *одам*, *киши*, *инсон* синоним сўздек талқин қилинади. Аммо жонли тилда шундай эмас, *беш инсон келди* эмас, *беш киши келди* дейилади. *Сен киши эмассан* дейилмайди. *Кишичилик шундай бўлади* эмас, *одамгарчилик шундай бўлади* дейилади. Тилимизнинг шу товланиб туришида шоир учун не-не битмас-туганмас хазиналар бор!» («Совет Ўзбекистони», 1965 йил 7 март).

лан алмаштириб ишлатиш мумкин. Улар ўртасида айрим территориал оттенка сезилади, холос; *бу киши бизнинг дўстимиз // ўртоғимиз // жўрамиз*. Лекин ўзбек тилида хотинига нисбатан перифрастик равишда: *бу киши бизнинг турмуш ўртоғимиз дейилади-ю*, аммо *бу киши бизнинг турмуш дўстимиз // жўрамиз* дейилмайди.

Ёки *оғир аҳвол, қийин аҳвол, оғир масала* дейиш мумкин. Аммо *оғир стол* дейиш мумкин бўлса-да, *қийин стол* дейиш мумкин эмас. *Чўзиқ бўйли, узун бўйли* дейиш мумкин, *чўзиқ одам* дейиш мумкин эмас. *Очиқ юз* билан, *очиқ чеҳра* билан тарзида бирикмалар ҳосил қилади (чунки *юз, чеҳра* сўзлари ҳам, *очиқ* сўзи ҳам бу ўринда ижобий стилистик бўёққа эга), аммо *очиқ турқ, очиқ башара* тарзида бирикмалар қуриш мумкин эмас (чунки *очиқ* компоненти ижобий оттенкага эга бўлса, *турқ, башара* салбий стилистик бўёқли сўзлардир. Шу сабабли улар валентлиги ҳам бир-бирига тўғри келмайди).

Тилда юз процент баробар келадиган синонимлар йўқ, деган назария тан олинар экан, бундан улар ҳар доим бирини иккинчиси алмаштира бермайди, деган логик хулоса ҳам келиб чиқади. Айрим сўз ва форма ясовчи аффикслар синонимиясини олайлик. Минг йиллик алоқалар натижасида ўзбек тилига араб, форс-тожик тилларидан кўпгина сўзлар билан бирга, турлитуман грамматик формалар ҳам қабул қилинди. Сўз ёки формалар қабул қилиш ҳам синонимлар ҳосил қилувчи асосий манбалардан ҳисобланади. Бундай аффиксларнинг баъзилари вақт ўтиши билан кераксиз нарсалар сифатида чиқарилиб ташланган бўлса, бир қисми ҳозир ҳам соф ўзбек аффикслари билан параллел равишда қўлланмоқда.

Жумладан, форс-тожик тилидан қабул қилинган *но-, бе-, сер-* префикслари ўзбек тилимиздаги *-сиз*, суффикслари билан; *сер-, ба-* префикслари эса ўзбек тилидаги сифат ясовчи *-ли* суффикси билан синоним бўла олади. Лекин тожик тилидаги мазкур префикслар ва ўзбек тилидаги бу суффиксларнинг қайси негизларга қўшила олиш, қўшила олмаслик хусусиятини ҳисобга олиб, уларнинг маълум вақтларда синоним бўла олмаслигини, бири ўрнида иккинчисининг қўллана олмаслигини ҳам билиш лозим. Масалан, *ноўрин // ўринсиз, бемаза // мазасиз; беқурол // қуролсиз, беақл // ақлсиз*,

ноумид // умидсиз каби бири иккинчисини алмаштириши мумкин бўлган ҳолатлар билан бирга, *нотўғри* // ?, // *нобоб* // ?, *номаҳрам* // ? типигаги бирини иккинчиси компенсация қила олмай қоладиган, транспозиция мумкин бўлмаган ҳолатлар ҳам мавжуд. Яъни *нотўғри*, *нобоб*, *номаҳрам* сўзларидаги *но-* префикси ўрнида ўзбекча *сиз* аффиксини ишлатиш мумкин бўлмагани каби ўзбекча *тузсиз* сўзидаги *-сиз* аффикси ўрнида *но-* ни қўллаш мумкин эмас. Чоғиштиринг *нотўғри* // тўғриси, *нобоб* // *бобсиз*, *номаҳрам* // *маҳрамсиз*, *тузсиз* // *нотуз** каби

Юқоридагилар стилист, адабий кузатув иши билан шуғулланувчи киши норматив грамматика талабларини ҳисобга олиш билан бирга, морфологик ва синтактик воситалардан стилистик мақсадда фойдалана олиш имкониятларига ҳам аҳамият бериши кераклигини кўрсатади.

Тилнинг у ёки бу грамматик формаси маълум давр учун эскирган бўлиши ёки фақат айрим стиллар учунгина характерли бўлиб қолиши мумкин. Шу сабабли ҳам зарур грамматик формани танлаётганда, унинг тўғри ёки нотўғри танланганлигини текшираётганда текст мазмуни, унинг қандай жанрга тегишли эканлиги, қайси давр воқеа-ҳодисаси баёнига бағишланганлиги ёки умумий стилистик йўналишни албатта ҳисобга олиш керак. Грамматик нормалар жуда секин, стилистик нормалар эса нисбатан анча тез ўзгаради. Грамматик норма стилистик нормага нисбатан консервативроқ. Худди шу ҳолатни тилнинг лексикаси билан грамматик қурилиши қиёсида ҳам кўрамиз.

Ўзбек тили грамматик қурилиши, кўпгина грамматик формалар бундан юз, икки юз йил илгари қандай шаклда қўлланган бўлса, ҳозирги ўзбек тилида ҳам худди шундай қўлланмоқда. Тўғри, бундан тилнинг грамматик қурилишида ҳеч қандай ўзгариш бўлмас экан-да, деган хулоса чиқариш мумкин эмас. Чунки ҳозирги ўзбек тили грамматик қурилишини унинг ўтмишдаги структураси билан чоғиштириб қарасак, жуда катта ўзгариш юз берганлигини кўрамиз. Масалан, XIV—XVII аср ўзбек тилида арабий ва форсий эле-

* *Тузсиз* сўзидаги *-сиз* ўрнида форсча *но-* эмас, балки *бе-* префиксини ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлади.

ментлар (мисол сифатида кўплик кўрсаткичини олиш ҳам мумкин) анчагина бўлса, давр ўтиши билан ўзбек тили бу каби кўпгина бошқа тил элементларидан тозаланди. Агар XIV—XVII аср ўзбек тилида чиқиш келишиги *-дин*, жўналиш келишиги *-га* формасида ишлатилиши нормал ҳолат ҳисобланган бўлса, ҳозирги ўзбек тилида улар фақат *-дан* ва *-га* формаларида ишлатилади ҳамда шу норма ҳисобланади.

Турли хил стилистик имкониятларни гап структураси ёки у гапни ҳосил қилувчи сўзлар ва улар таркибидаги грамматик формаларнинг бошқаларида ҳам кузатиш мумкин. Синтактик воситаларнинг ва сўз туркумларининг стилистик мақсадда қўлланилиши фақат уларнинг маъноси билангина эмас, балки, юқорида кўрганга мисолдек, айрим конструкция ва грамматик формаларнинг турли вариантларга эга бўлиши, уларнинг бири озроқ, бири эса кўпроқ қўлланиши, адабий тил нормаларидан чекиниш ҳолатларнинг мавжудлиги билан ҳам боғлангандир.

Лекин стилистик синонимияда ҳам, морфологик вариантларнинг қўлланилишида ҳам синоним ёки вариантларнинг бир-биридан фарқлари грамматик фарқми ёхуд стилистикми эканлигини аниқлаш лозим.

3. Грамматик стилистиканинг вазифасини функционал стилларга тегишлилик масаласини аниқлаш ҳамда синонимия ҳодисаси билан чеклаб бўлмайди.

Эслатганимиздек, грамматик воситаларнинг ўзи учун типик бўлмаган контекстда ишлатилиши туфайли юз берадиган кўчма маънолари, улардаги эмоционал-экспрессивликни аниқлаш, уларнинг хусусиятларини изоҳлаб бериш ҳам грамматик, жумладан, морфологик стилистиканинг асосий вазифаларидан биридир⁴⁸.

Экспрессивлик семантика билан бевосита боғланган. У, аниқроғи, семантик категориядир. Чунки экспрессивлик сўз семантикасининг кенгайишига, унинг структурасида қўшимча маъно нозикликларининг келиб чиқишига сабаб бўлади. Қўшимча маъно, кўпинча, баҳолаш, характерлаш хусусиятига эга.

Стилистика сўз ва грамматик формаларнинг предметлик ёки умуман семантик маъноси билан шуғуллан-

⁴⁸ Бу ҳақда қаранг: Қўнғуров Р. Грамматик стилистика. «Вопросы филологии», Новая серия. № 315. Самарканд, 1976, с. 118—126.

майди. Балки шу семантик маъно билан боғлиқ бўлган ва, асосан, ўзи учун типик бўлмаган контекстда юзага келадиган коннотатив маъноларни (сўзсиз, лексик единица потенциалда бўлган ингрент экспрессивликни ҳам ўрганеди. Бундай маъно морфологияда, асосан, субъектив баҳо формалари учун хос) ўрганиш билан шуғулланади.

Сўзга хос экспрессивликнинг предметлик билан алоқадорлиги экспрессивлик предмет—логик маъно билан ёнма-ён яшаётгани тўғрисида Б. В. Томашевский шундай ёзади. «Сўз ҳар қандай тилда ҳар қандай қўлланнишда ўзининг предмет — логик маъносидан ташқари яна экспрессивликка, яъни стилистик бўёққа ҳам эга бўлади»⁴⁹.

Кўпинча, тилшуносликда коннотация ҳодисаси лексик единицаларга хос деган фикрларни учратамиз. Ҳақиқатда эса коннотация фақат лексик единица эмас, синтактик конструкцияларга ҳам хос.

Тилнинг стилистик бўёққа эга бўлган воситалари стилистик бўёқнинг характери билан боғлиқ равишда иккига бўлиб ўрганилиши мумкин: а) функционал стилистик бўёққа эга бўлган воситалар; б) экспрессив-эмоционал бўёққа эга бўлган воситалар.

Грамматик, хусусан морфологик воситаларнинг функционал бўёқ жиҳатидан ажралиб турувчи хиллари тўғрисида сўзлаган эдик. Грамматик воситаларнинг экспрессивлик хусусияти ҳақида ҳам худди шу тарзда гапириш мумкин. Субъектив баҳо формаларини ҳисобга олмаганда алоҳида олинган бирор морфологик формада унинг экспрессив бўёғи сезилиб турмайди. Энг аввал у, айтганимиздек, грамматик воситани ўзи учун типик бўлмаган контекстга кўчирганда сезилади.

Иккинчидан, грамматик воситаларнинг экспрессив бўёғи тилда стилистик нормаларнинг ўзгариши, умуман тил тараққиётидаги, унинг семантик структурасидаги ўзгаришлар билан боғлангандир. Ундан ташқари, грамматик формаларнинг экспрессив хусусияти кўп ҳолларда ўзи қўшилиб келган негизнинг маъноси билан ҳам боғланган. Ҳар бир аффиксни қабул қилган сўз шу аффикс учун микроконтекст ролини бажаради. Экспрессив маъно, яъни сўз ёки грамматик форманинг денота-

⁴⁹ Томашевский Б. В. Язык и литература. «Октябрь», 1951, № 7.

тив маъноси ўстига қўшилган, юкланган коннотатив маъно шу денотатив маъно билан мустақкам (айниқса грамматик формада) боғланган.

«Сўзда фақат «предметлик» маъноси муҳим эмас, балки унинг кенг маънода экспрессив-стилистик маъноси ҳам муҳимдир»⁵⁰. Шу сабабли стилистик таҳлил ушбу икки маънонинг бир-бирига муносабатини доим эсда сақлаши лозим.

Грамматик воситалар стилистик хусусияти ҳақида гапирилганда уларнинг синонимик хусусиятидан ташқари, антонимия, омонимия ҳамда шу ҳодиса ичида қараладиган омографлар, омоформалар масаласига ҳам эътибор бериш керак.

Диалектал, тарихий формалар бадий нутқда территориал ва тарихий колоритни ҳосил қилиш мақсадида ишлатилади.

Шундай қилиб, ўзбек тили, унинг грамматик структурасини стилистик нуқтаи назардан ўрганиш аҳволи ҳамда бу соҳада қилинган ва қилинадиган ишлар таҳлили қуйидагича қисқа ва умумий хулосалар чиқариш имконини беради.

1. Бугунги ўзбек адабий тили функционал стиллари нуқтаи назаридан ҳам, синонимик, омонимик ҳодисалар, грамматик структураси жиҳатидан ҳам дунёдаги тараққий этган тиллар қаторида туради. Бу эса ўзбек тилининг стилистика жиҳатидан ўрганишга бемалол асос бўла олади ва шунга даъват қилади.

2. Ҳозиргача бошқа туркий тилларда ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам шу миллий тиллар стилистикасининг координал масалалари бўйича йирик илмий ишлар майдонга келганича йўқ.

Ёзилган, эълон қилинган ишларнинг асосий қисмини бадий нутқ, индивидуал услубни ўрганишга бағишланган, тарқоқ характердаги кузатишлар ташкил қилади.

3. Умумий туркологияда қилинган кузатишларни умумлаштирувчи ишлар яратилмай қолмоқда. Умумтуркологик — стилистик ишларнинг, қиёсий стилистиканинг объекти, вазифаси тилшунослигимизда кенг ва ҳар томонлама ёритилгани йўқ. 1966 йил Ашхабодда, 1976 йил Олмаотада ўтказилган Бутуниттифоқ турко-

⁵⁰ Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973, с. 254.

логик конференциялари миллий тиллар, жумладан туркий тиллар стилларининг ривожланиши, тараққиёти масаласи бўйича анчагина актуал проблемаларни ҳал қилишда муҳим воқеа бўлди.

Аммо ҳали ҳар бир алоҳида олинган стилни монографик ўрганиш соҳасида жуда кўп ишлар қилиш лозим.

4. Айниқса, ўзбек тилшунослиги ўзбек тили стилистикасини яратишда нисбатан ўзбек тилшунослигининг бошқа соҳаларидан жуда ҳам орқада қолди. Стилистика объектнинг, текшириш методининг, бу соҳа бўйича олиб бориладиган экспериментнинг оғирлиги кўпинча тилчиларни чўчитмоқда.

Давр, халқимиз умумий маданиятининг тараққиёти эса, тилшунослигимиз олдида ўзбек тили нутқ маданиятининг тараққиётига асос бўлувчи стилистиканинг проблемаларини ҳар томонлама, кечиктирмасдан ёритиб бериш вазифасини қўймоқда.

5. Грамматик воситаларни стилистик жиҳатдан таҳлил қилиш, албатта, экспериментга асосланиши лозим. Эксперимент қилувчи восита эса, бизнингча, контекст, интонация: биргина грамматик восита турли контекстда турли хил маъно оттенкалари билан иштирок этади ёки биргина грамматик воситага интонацияни ўзгартириш воситасида турлича стилистик бўёқ бериш, қўшимча маъно оттенкасини юклаш мумкин. Шу сабабли бирор стилистик факт ҳақида фикр юритганда бир-икки мисол билан чекланиш масалани тўғри ҳал қилишга ёрдам бермайди.

6. Грамматик воситаларни стилистик таҳлил қилишда уларнинг экспрессивлик ҳамда синонимик хусусиятлари анализи биринчи ўринга чиқади. Чунки грамматик форма ва конструкциялар, асосан, ҳамма стиллар учун ҳам бир хилдир. Аммо бу форма ва конструкцияларнинг функционал стилистик томони (уларда кам бўлса-да) ҳам доим стилистиканинг асосий масаласи сифатида кузатувчининг эътиборида туриши зарур.

Ўзбек тили морфологик воситалари, асосан, адгрент стилистик бўёққа эга бўладилар. Фақат ҳозир биз семантик-стилистик хусусиятларини таҳлил қилишга керишадиган субъектив баҳо формаларигина ингренгт экспрессивлик оттенкага эга эканлиги билан бошқа форма ясовчи морфемалардан фарқланиб туради.

СУБЪЕКТИВ БАҲО ФОРМАЛАРИ

Умуман, сўзловчининг объектив борлиққа ёки ўз нутқиغا ўзи томонидан белгиланадиган салбий ёки ижобий муносабати грамматикада модаллик категорияси термини билан юритилади¹.

Ҳозирги ўзбек тили грамматикаларида «субъектив баҳо формалари» номи билан, асосан, от ва сифат таркибида ўрганилиб келаётган *-гина*, *-чоқ*, *-ча*, *-чик*, *-лоқ*, *-жон* типидagi формалар ҳам, одатда, сўзловчининг объектив борлиққа, ўз нутқиغا бўлган модал муносабатларини билдиради.

Грамматика, дарслик ва қўлланмаларда феълнинг майл формалари, юкламаларнинг бир қисми, шунга ўхшаш субъектив баҳо формалари модалликни ифодалаши ҳақида фикрлар мавжуд. Модал сўзлар эса махсус группа сифатида ажратилади².

Одатда, субъектив баҳо формалари ҳақида гап кетганда, юқорида кўрсатилган формалар кўз ўнгимизда гавдаланади. Лекин шундай сўзлар группаси борки, улар баъзан кўчма маънода, баъзан эгалик аффикслари билан биргаликда модал маъноларни (кичрайтириш, эркалатиш каби) ифодалашга хизмат қилади*.

---

¹ Қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. I. Тошкент, 1975, 585-бет («Модал сўзлар» қисмини проф. Ш. У. Раҳматуллаев ёзган).

² Уша ерда.

* С. Усмонов кичрайтиш-эркалаш формаларидан ташқари сифат ва равиш даражаларини кўрсатувчи, белгининг ортиқ-камлигини, майл, замон, бўлишли, бўлишсизлик, нисбат билдирувчи формаларни ҳам модал формалар қаторига киритади. Қаранг: Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари. Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтини. Илмий асарлар. 42-том. 2-китоб. Тошкент, 1964, 19-бет.

Модал сўзларни ўрганишга бағишланган ишларда эса бу ҳақида лом-мим дейилмайди. Масалан, *гул, ой, чи-роқ, йўлбарс, бўта, қўзи, гунча* каби сўзлар семантикасида ҳеч қандай эмоционаллик йўқ. Аммо айрим грамматик формаларнинг ўзи учун типик бўлмаган қуршовда³, контекстда ишлатилиши натижасида ёки махсус интонация ёрдамида бундай сўзлар ҳам сўзловчининг нутқ қаратилган объектга (адресатга) муносабатини кўрсатиши мумкин (Худди шу ўринга айрим сўзларнинг метафорик равишда ишлатилишини ҳам киритиш мумкин).

Масалан:

— *Бўстонимнинг гули! Очилмай сўнган гунчам!
Сен йлгунча мен йлсам бўлмасму?* (О. Ёқубов,
Улуғбек хазинаси).

Уни ниҳолликдан ўстирдинг қўзи м.

Ўстирдинг ардоқлаб, гул очиртирдинг.

(З у л ф и я. Куйларим сизга).

Юрагимдан сен — б у л б у л и м Ҳалима,

Соғинганда юрагим қийма-қийма,

Сен бўлмасанг бағрим бир қонли кема,

Юрагимнинг жўри бўлган дўмбирам

(Ҳ. О л и м ж о н. Дўмбиранинг мақтови).

---

³ Баъзи тилшунослар типик бўлмаган қуршов терминини унча ёқтирмайдилар. Бундан қатъи назар нейтраль қимматдаги сўз ёки ҳатто морфологик форма ўзи учун типик бўлмаган қуршовда, контекстда ишлатилиб, сўзловчининг нутқи қаратилган шахс ёки предметга нисбатан субъектив баҳосини билдириши мумкин. У ўзига стилистик бўёқ қабул қилиши мумкин. «*Ғирт* сўзи, — деб ёзади Маҳмудов Н. М. — «*Бошланиб кетди «оқи»дан оч қоринга кетмакет, Охири ғирт бўлдилар-да, кетдилар тур-тур қилиб*» (Ҳ. Муҳаммад) гапида мастликка нисбатан киноя маъносини англатувчи экспрессив бўёққа эга. Бу экспрессив бўёқ *ғирт* сўзи нейтраль экспрессив бўёқсиз ишлатилган *ғирт маст* бирикмасидан *маст* сўзини тушириб қолдириш натижасида юзага келган» (Қаранг: Эллипсис в узбекском языке, АҚД, Ташкент, 1978, с. 10). Маҳмудов Н. фикрига тўла қўшилса бўлади.

Яна *ўзлари соғмилар, келсинлар* сўзларидаги *-лар* аффикси билан *китоблар, одамлар* типидagi сўзлар таркибидagi *-лар* аффиксининг функцияларини чоғиштиринг: Биринчи ҳолатда стилистик бўёқ бор, иккинчи ҳолатда *-лар* нейтраль: ёки *уйча, бўйинча* (от бўйнига кийдириладиган) ва *Нодирча* сўзлари таркибидagi *-ча* аффиксларининг оттенкаларини қиёсланг.

Шу юрт ҳурмати, келгуси авлод ҳурмати, устод бошлаган улуғ ишни охирига етказмоқ даркор. Белни маҳкам боғлаймиз, *чирогим* (О. Ёқубов. Улуғбек хази-наси).

Мисоллардаги *ғунча, қўзи, булбул, чироқ, жон* каби сўзларни *ғунча очилиб гул бўлади, қўй келади қўзи билан, булбул сайрайди боғда, чироқ ёруғида ўқимоқ, душманга қарши курашда жон олиб, жон берамиз* типдаги бирикма ва гаплар таркибидаги маънолари билан қиёслаб кўрайлик. Кейинги бирикма ва гапларда ишлатилган мазкур сўзлар фонида бадий адабиётдан келтирилган мисолларда ишлатилган *ғунча, қўзи, булбул, чироқ, жон* сўзларининг стилистик қиймати, бу сўзлар орқали ёзувчининг объектив борлиққа ижобий ёки салбий муносабати яққол кўзга ташланади. Албатта, бу ўринда юқоридаги сўзлар таркибида келган эгалик аффикслари ва интонация ҳам стилистик бўёқни келтириб чиқаришда маълум роль ўйнаган.

Баъзан махсус субъектив баҳо аффиксларидан бошқа аффикслар ҳам контекстда ўзи қўшилиб келган негиз билан боғлиқ равишда сўзловчининг объектга бўлган модал муносабатини билдириши мумкин⁴.

«Мурожаатда қўлланивчи *болам, бўтам, арслоним, бекам, жоним, ойим, чирогим, қўзим* каби сўзларга қўшилган эгалик аффикслари сўзловчининг асосий стилистик мақсади, яъни эгалик маъносига хусусий отенка киритиш билан нутқнинг эмоционал-экспрессив қийматини оширади»⁵, — деганида Б. Уринбоев ҳақ эди.

Субъектив баҳо формалари ўзбек тилшунослигида турли хил терминлар билан юритилмоқда. А. Н. Кононов, З. Маъруфов, А. М. Шчербак, М. Шамсиева, К. Шарафиддинова, Р. Ҳадятуллаевлар бу ҳодисага нисбатан «субъектив баҳо формалари» терминидан фойдаланадилар⁶. А. Н. Кононов баъзи асарларида

⁴ Бу ҳақда ишимизнинг сўнгида кенгроқ тўхталамиз.

⁵ Уринбоев Б. Ўзбек тилида сўзлашув нутқи синтаксиси. Тошкент, 1975, 212-бет.

⁶ Қаранг: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 125; Маъруфов З. Ўзбек адабий тилида от ясовчи суффикслар, «СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг асарлари». II серия. Филология. 2-китоб. Тошкент, 1941, 117-бет; Маъруфов З. Сўз состави, от ва сифат. Тошкент, 1956, 42-бет; Шамсиева М. Субъектив баҳо билдирувчи отлар. «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари».

ўларни қисқача «кичрайтиш формалари»⁷ деб қўя қолади. У. Т. Турсунов, А. М. Мухторов тўғридан-тўғри «баҳо формалари», сифатларга келганда эса «субъектив баҳо формалари»⁸ терминини қўллайдилар. Иккинчи группа олимлар ўз ишларида субъектив баҳо формаларига нисбатан «кичрайтиш-эркалаш» аффикслари, «кичрайтиш-эркалаш қўшимчалари»⁹, «кичрайтиш-эркалаш формалари»¹⁰ терминларини ишлатадилар.

С. Усмонов, Р. Икромова¹¹ ишларида субъектив баҳо формалари «модал формалар» термини билан аталган.

Академик В. В. Решетов от ясовчи аффиксларни икки группага бўлиб (биринчи ва иккинчи), субъектив баҳо формаларини иккинчи группага киритади¹². Бундай ҳар хилликни яна ҳам давом эттириш мумкин. Биргина категория ҳақида бунчалик турли-туман терминларни ишлата бериш тилшунослик, умуман фан учун фойдали ҳодиса эмас, албатта.

Юқорида кўрсатилган авторларнинг ҳаммаси бир неча хил терминлардан фойдалансалар-да, асосан, бир

Тошкент, 1961; Шербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов XI—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.—Л., 1961, 109-бет; Р. Қўнғуров. Сўз ясовчи ва форма ясовчи аффикслар (А. Фуломов, Тихонов А. Н. ва Қўнғуров Р. томонидан яратилган «Ўзбек тилининг морфем лугати»). 2-илова, Тошкент, 1977, 429-бет; Шарафутдинова Қ. Формы субъективной оценки в русско-узбекском и узбекско-русском словарях. — «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари». 3-китоб, Тошкент, 1961, 520-бет; Ҳаджатуллаев Р. Ўзбек тилида субъектив баҳо формаларининг маънолари ҳақида. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 2-сон, 62-бет.

⁷ Қаранг: Кононов А. Н. Уменьшительные формы имен и словообразование. — Сб. «Вопросы тюркологии». Баку, 1971, с. 94.

⁸ Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1975, 140, 154-бетлар.

⁹ Гулямов А. О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в узбекском языке. — «Научные труды ТашГУ», вып. 268, Языкознание и литературоведение, Ташкент, 1962; Шу автор. Ўзбек тили грамматикаси. I. Морфология, 81-бет. Шу автор. Ўзбек тили дарслиги, Тошкент, 1977, 66-бет, Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. Тошкент, 1966, 22-бет.

¹⁰ Абдурахмонов Г., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг таърихий грамматикаси. Тошкент, 1973, 66-бет.

¹¹ Мирзаев М., Усмонов О., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1963, 103-бет; Икромова Р. Ҳозирги ўзбек тилида отларнинг модал формалари. Қанд. дисс. Тошкент, 1966.

¹² Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Тошкент, 1965, с. 102—103.

хил нарса ҳақида, бир-бирига яқин фикрлар юритадилар. Фикримизча, мазкур категория учун биринчи группа олимларнинг қўллаган термини анча мос келади. Чунки агар «кичрайтиш-эркалаш аффикслари» терминининг ҳаракат доираси маълум даражада чекланган бўлса (чунки бу категория ичида кичрайтиш ва эркалатишдан ташқари, камситиш, кучайтириш, ҳазил, камтарлик, ҳурматлаш¹³ каби маънони билдирувчи сўз формалари ҳам қаралади), «модал формалар» терминининг ҳаракат доираси, умуман, модаллик тушунчаси жуда кенгдир.

Фикр юритилаётган категория сўзловчининг объектив борлиққа ижобий ёки салбий муносабатини — баҳосини билдирганлиги (бошқа шахсни эмас) учун фақат «субъектив баҳо формалари» терминининг ишлатилиши маъқул бўларди. Масалани қандай аташгина ҳал қилмайди, албатта, лекин ҳар қандай нарса ҳам энг мақбул, ўзи кўрсатадиган воқеа ёки ҳодисанинг табиатига мос бўлиши, зеро, ҳар бир нарса ўз номи билан аталиши лозим.

Тилшуносликда, субъектив баҳо формалари мустақил морфема сифатида ўзи қўшилган негизнинг лексик маъноси ёки унинг бошқа сўзга бўлган муносабатига таъсир кўрсатиш ёки кўрсатмаслик жиҳатидан аниқланишида, баҳоланишида, аталишида ҳам ҳалигача турли хиллик учраб туради.

Умуман, аффикслар янги сўзлар ҳосил қила олиши ёки унинг бошқа сўзга муносабатини кўрсатиш жиҳатдан сўз ясовчи, форма ясовчи ва сўз ўзгартирувчи морфемаларга бўлиниши аввалдан маълум¹⁴.

Туркологияда, жумладан ўзбек тилшунослигида ҳам субъектив баҳо формалари гоҳ сўз ясовчи, гоҳ форма ясовчи, гоҳ сўз ўзгартирувчи категория сифатида талқин қилинади.

А. Н. Кононов ёзади: «Юқорида айтилганларнинг ҳаммаси кичрайтириш билдирувчи сўз формалари туркий тилларда (бошқа кўнгина тилларда ҳам) функцияси ва вазифаси ёки ўхшаш белгиси билан дастлабки не-

¹³ Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари. Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти. «Илмий асарлари». 42-том. 2-китоб. Тилшунослик масалалари. Тошкент, 1964, 121-бет.

¹⁴ Бу ҳақда яна қаранг: Қўнғуров Р. Ҳозирги ўзбек тилида ўзгармайдиган сўзлар. Самарқанд, 1978, 4—39-бетлар.

гизи боғланган предмет-тушунчаларни ифодалаш учун кенг фойдаланилади. Яъни сўз ясаш мақсадларига хизмат қилади»¹⁵.

Худди шундай фикрни рус тилшунослигида П. С Кузнецов ҳам билдиради: «Юқорида баён қилинган мулоҳазаларга мувофиқ кичрайтиш формалари ҳам ўзлари ясаган сўз билан семантик жиҳатдан яқин бўлишига қарамасдан, сўз ўзгартувчи эмас, балки сўз ясовчи формалар ҳисобланади»¹⁶.

А. М. Шчербак *-чак, -чук, -лоқ, -(а)ч, -оқ, -ак* каби аффикслар ёрдамида ясалган сўзларга янги сўзлар сифатида қарайди. Автор айрим ўринларда ҳақ (бу ҳақда кейинроқ), аммо баъзи жойларда бир оз ноаниқликка йўл қўйганга ўхшайди¹⁷.

Ғ. Абдурахмонов, Ш. Шукуров «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси» китобининг 66-бетида «отларда кичрайтиш ва эркалаш формалари» деб сарлавҳа қўядилар-у, у «Отларнинг ясалиши» деб аталувчи катта бўлим ичида қаралади¹⁸.

З. Маъруфов ҳам субъектив баҳо аффиксларининг баъзиларини ясовчиларга киритади. У ёзади: «*Машиначи, уйча* сўзларидаги *-чи, -ча* суффикслари, шубҳасиз, сўз ясовчи суффикслардир. *Машина* билан *машиначи* ва *уй* билан *уйча* бошқа-бошқа маъно ифода этувчи сўзлардир. *-чи* аффикси ёрдами билан ясалган *машиначи* сўзи ва *-ча* суффикси ёрдами билан ясалган *уйча* сўзи янги сон ва янги сифатга эгадир»¹⁹.

Тўғри, юқоридаги сўзлар формал жиҳатдан шубҳасиз бошқа-бошқа сўзлар. Лекин бу маънода кўрсатилган сўзлар тамоман ўзи ясалган ёки негизнинг маъносидан узоқлашиб кета олмаган. Бу эса сўз ясалиши талабига жавоб бера олмайди.

¹⁵ Кононов А. Н. Уменьшительные формы имен и словообразование. — Сб. «Вопросы тюркологии». Баку, 1971, с. 101.

¹⁶ Кузнецов Л. С. О принципах изучения грамматики. МГУ, 1961, с. 44—45.

¹⁷ Шчербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. 1962, с. 125—127.

¹⁸ Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973, 66-бет.

¹⁹ Ўзбек адабий тилида от ясовчи суффикслар. СССР ФА Ўзбекистон филиалининг асарлари. II-серия. 2-китоб. Тошкент, 1941, 90-бет.

Чоғиштиринг: *бўйинча* — кичик *бўйин*, форма яса-
лади. *Бўйинча* — аравага қўшиладиган отнинг *бўйнига*
кийдириладиган предмет, сўз ясалади.

Бу икки ҳодисани, бизнингча, тенглаштириб бўл-
майди.

Бир группа бошқа олимлар субъектив баҳо форма-
ларини форма ясовчи аффикслар сифатида талқин қи-
ладилар. Л. В. Шчерба кичрайтиш ва кучайтиш аф-
фиксларини форма ясовчи деб қарайди: «Бу масалага
Л. В. Шчерба ўзининг «Восточно-лужицкое наречие»
номли докторлик диссертациясида (т. I, 1915) тўхталиб
ўтган эди. У Дитрих томонидан илгари сурилган Ab-
weichungsnamen ва Uberein stimmungsnamen ўртаси-
даги фарққа асосланиб, бир сўз доираси масаласини
анча кенг изоҳлайди. Масалан, у от, сифат ва равиш
каби сўз туркумлари таркибидаги кичрайтириш ва ку-
чайтириш формаларини ҳам биргина сўзнинг формала-
ри тарзида изоҳлайди. Жинсий томондан фарқланувчи
коррелятив жуфт отлар ҳам биргина сўзнинг формала-
ри сифатида тан олинади (лужицча качстач — кач-
стачка, шинкар — шинкарка)»²⁰.

Кўринадики, Л. В. Шчерба субъектив баҳо форма-
ларини олган дочка, цветы—цветок—цветочик типидagi
сўзлар билан бирга бир-бирларидан жинсий фарқни
кўрсатувчи шинкаръ—шинкарка типидagi сўзларни ҳам
бир сўзнинг турли формалари деб қарайди. Кейинги
ҳолатга ўз вақтида А. А. Шахматов қаттиқ қаршилик
кўрсатган эди: «Содда сўз билан ҳали ўз алоқасини
йўқотмаган кичрайтиш ва кучайтириш формалари би-
лан аёллик жинсини кўрсатувчи ҳосилаларни бир руб-
рика остига бирлаштириш мақсадга мувофиқ эмас,
баъзан аёллик жинсини кўрсатувчи индивид эркаклик
жинсини кўрсатувчи сўздан тамоман бошқа сўз билан
ифодаланиши мумкин (қиёс.: кобыла, конь, жеребец;
корова — бык и т. п.)»²¹.

Демак, А. А. Шахматов ҳам субъектив баҳо аффикс-
ларига форма ясовчи сифатида қарайди. Олимнинг ма-
на бу фикри ҳам эътиборга лойиқ: «Шунга алоқадор
суффиксал ясалиш асосий сўзнинг реал маъносини ўз-

²⁰ Қаранг: Виноградов В. В. Избранные труды (Исследо-
вания по русскому грамматике). М., 1975, с. 40.

²¹ Шахматов А. А. Заметки по истории звуков лужицких
языков. «Изн. ОРЯС», Кн. 2, т. XIV. Пг., 1916, с. 258.

гартиб юбормайди: домик, домище, домишколар бир хил тасаввурни — уй тасаввурини билдиради. Демак, бу суффикслар асосий сўз англатган тасаввурдан тамоман фарқ қилувчи мустақил тасаввурни билдирувчи бошқа сўз ясовчи аффикслардан ўзгача маънога эга»²².

Академик В. В. Виноградов А. А. Шахматовнинг юқоридаги фикрини келтиргач, шундай хулоса қилади: «Шундай қилиб, эркалатиш-кичрайтиш суффикслари сўз ясовчи эмас, балки форма ясовчи суффикслардир»²³.

Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти томонидан 1975 йилда нашр этилган «Ўзбек тили грамматикаси»да кичрайтиш ва эркалатиш аффикслари форма ясовчилар қаторида қаралади: «Ясовчилар лексик маъно билан боғланса, булар (форма ясовчилар — Р. Қ.) грамматик маънога эга бўладилар. Булар кичрайтириш, эркалатиш (таъкид бизники — Р. Қ.), чегаралаш, камлик, ошириш, кучайтириш, гумон, тахмин, эмоционаллик кабиларни билдириш — асосий маънога шуни қўшиш билан характерланади»²⁴.

Бу фикр ўзбек тилшунослиги бўйича ёзилган кўпгина дарслик ва қўлланмаларда ҳам мавжуд²⁵.

С. А. Фердаус субъектив баҳо формаларини ҳеч қандай гурпуага киритмайди. У, умуман, аффиксларни сўз ясовчилар, сўз ўзгартирувчилар деб иккига бўлади, холос²⁶.

А. М. Щербак субъектив баҳо аффикслари тўғрисида «ораликдаги морфологик ясалиш» деган фикрни илгари суради: «Махсус адабиётда, бир томондан, сўз ўзгартувчилик, иккинчи томондан, сўз ясовчилик хусусиятга эга бўлган жуда ҳам қийин ва ҳар хил семантик ўзгаришга юз тутган *-ча* ~ *-ја* формаларини ўрганишга кўп эътибор берилади»²⁷.

²² Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Вып. 2. Л., 1927, с. 36.

²³ Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972, 98-бет.

²⁴ Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент, 1975, 83-бет.

²⁵ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1965, 6-бет; Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари, Низомий номидаги ТДПИ илмий асарлари. 42-том. 2-китоб, Тошкент, 1964, 121-бет.

²⁶ Қаранг: Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1966, 192-бет.

²⁷ Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (ИМЯ). Л., 1977, с. 102.

Биз юқорида субъектив баҳо формаларининг лексик маънога алоқадорлигини белгилаш нуқтаи назаридан олимлар фикрларини икки группага ажратдик. Биринчи группа олимлари ўз фикрларида икки томонлама ҳақ. Биринчидан, биз уларнинг ясалиш терминини кенг маънода тушунганликларини тан олишимиз керак. Яъни форма ясалиши ҳам ясалиш, лекин фақат форма яса-лиши.

Бундан ташқари, субъектив баҳо формалари ўрни билан сўз ясовчи вазифасида ҳам келиши мумкин. У негизларга қўшилиб, янги лексик маъно англатувчи бир-лик ҳосил қилиши мумкин. Сўзимизни тасдиқловчи фикрларни А. Н. Кононов, А. Гуломов, А. М. Шчербак ва бошқаларнинг асарларидан ҳам топиш мумкин.

Фақат шу ўринда яна такрорлаш керакки, А. М. Шчербак *топук, анак, ичак, қизилча* каби сўзларни ҳақли равишда кичрайтириш-эркалатиш аффикслари воситасида ҳосил бўлган янги сўз ҳисоблагани ҳолда *ҳўкизча, маймунча, бармоқча* каби сўзларни ҳам *-ча* аффикси ёрдамида ясалган янги сўз деб ҳисоблаши чуқурроқ исбот талаб қилади.

В. В. Виноградов кичрайтиш-эркалатиш формасидаги сўзлар вақтлар ўтиши билан тилда алоҳида мустақил сўзга айланиши, унинг мустақил сўз сифатида яша-шини ҳам кўрсатади ва мисол сифатида *у сеть ва сетка, пазырь ва пазырёк, эшик «ручка»си, мужик ва муж* сўзларини келтиради²⁸.

Субъектив баҳо формаларига доир турли тиллардаги тегишли илмий-назарий адабиётлар билан танишиш умуман тилшуносликда, жумладан, туркологияда, ўзбек тилшунослигида бу формаларнинг структураси, келиб чиқиши, улар ва улар қўшилиб келган сўзлар семантик, стилистик маънолари, функциялари тўғрисида кенгроқ фикр юритиш ва ҳал қилиниши лозим бўлган мунозарали ҳолатлар жуда кўп эканлигини кўрсатади.

Мазкур ишимизда бу масалалар билан шуғулланиш-ни мақсад қилиб қўймаймиз. Мақсадимиз ўзбек тилида субъектив баҳо формаларининг айрим семантик-стили-стик хусусиятлари ҳақида ўз мулоҳазаларимизни баён қилишдир. Аммо, фикримизча, ҳар қандай грамматик форманинг стилистик функциялари ҳақида гапиришдан

²⁸ Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972, с. 98.

олдин унинг умумий хусусиятини, грамматик табиати-ни, қисқача бўлса-да, ойдинлаштириш маъқул. Бу эса ана шу форманинг грамматик хусусиятлари фониданинг стилистик хусусиятларини очишга ёрдам беради.

Хўш, субъектив баҳо нима? У грамматикада қандай ифодаланади, субъектив баҳо формалари қайси сўз туркумларига хос ва у қандай категория?

Субъектив баҳо, юқорида эслатганимиздек, сўзловчининг объектив борлиққа ва ўз нутқига ижобий ёки салбий муносабатининг ифодаланишидир. Модал муносабат тасдиқ, инкор, гумонни ҳам билдириши мумкин. Бу махсус текшириш объекти.

Ижобий ёки салбий муносабат турли хил грамматик формалар (морфологик), айрим сўзлар (лексик), конструкциялар (синтактик), форма ва сўзнинг қўшилиши (лексик-морфологик), интонация (фонетик) ёрдамида ифодаланади.

Субъектив баҳонинг кичрайтиш, камситиш, эркалаш, улуғлаш, кучайтириш маъноларининг турли хил аффикслар — морфемалар ёрдамида ифодаланиши бошқа тиллардаги каби ўзбек тилида ҳам жуда кенг тарқалган²⁹. *Қизча, йигитча, келинчак, қўзичоқ* каби сўзлардаги *-чоқ, -ча, -чак* аффикслари кичрайтиш маъносини англатса, *қизгина, болагина, укажон, холажон, Қўзибой, Анортой, Гулсинбиби, Бибиражаб, Ражабхон, Ражаббону* сўзларидаги *-гина, -жон, -той, -бой, -биби, -хон, -бону* типли аффикс ва аффиксоидлар кўпроқ эркалатиш маъносини келтириб чиқаради. Демак, субъектив баҳо формаларини кичрайтиш ва эркалатиш маъноларини билдирувчилар деб иккита катта группага бўлиб ўрганиш керак экан, деган хулоса келиб чиқиши табиий. Бу бир жиҳатдангина тўғри, чунки субъектив баҳо формалари ўз ичида лексик-грамматик қуршов, контекст, фикр кимга қаратилганлиги ва нутқ қаратилган шахснинг нутқ процессида иштироки билан боғлиқ равишда яна турли-туман маъно нозикликларини келти-

²⁹ Проф. А. Ғуломов аффиксларга нисбатан аналитик йўл билан субъектив баҳо (кичрайтиш-эркалатиш) ифодаланиши маҳсулдор деб ҳисоблайди: «Ҳозирги замон ўзбек тилида кичрайтиш-эркалатиш маъноси, кўп ҳолларда аналитик йўл билан, баъзан эса аффикслар ёрдамида ифодаланади» (*қаранг*: О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в узбекском языке». Научные труды ТашГУ, вып. 268. Языкознание и литературоведение, Ташкент, 1964, с. 15).

риб чиқариши, ёки айрим формалар, проф. А. Гуломов айтганидек, ҳам кичрайтиш, ҳам эркалатиш маъноларини англатиши мумкин³⁰. Кейинги фикр «Ҳозирги ўзбек адабий тили»да ҳам баён қилинади: «...дўндиқча, келинчак типигаги сўзлар ҳам кичрайтиш, ҳам эркалаш маъносини англатиши мумкин»³¹.

Бошқа ҳолатга эътибор берайлик. Агар суҳбат процессида иштирок этаётган йигитга нисбатан *йигитча* тарзида мурожаат қилинса, кичрайтиш билан бирга эркалатиш маъноси ҳам бўлиши мумкин (интонацияни ўзгартиш билан камситиш оттенкаси ҳам берилади). Аммо *йигитча* сўзи суҳбатда иштирок этмаган киши тўғрисида борса, кўпинча кичрайтиш маъноси биринчи ўринга чиқади (бунда ҳам интонация роли эсдан чиқмаслиги зарур)³².

Тилшуносликда кичрайтиш ва эркалатиш аффикслари тўғрисида гапирилганда, бундай аффиксларни қабул қилувчи негиз орқали ифодаланган предметнинг ўзи лексик-семантик маъносига кўра кичик бўлиши кичикликни англатиши керак, деган фикрлар мавжуд. А. Ф. Гуломов *-лоқ* аффиксининг эркалатиш маъноси ҳақида гапирар экан, унинг кичрайтиш маъносидан келиб чиққанлигини таъкидлайди ва К. С. Аксаковнинг фикрига асосланади.

К. Аксаков фикрича, ёқимли нарсалар учун кичик бўлиш характерлидир. Эркалатишнинг ўзи предметни кичрайтиришни назарда тутаяди. Шунинг учун ҳам мулойимлик, дилкашликни ифодалашда, эркалатишда кичрайтиш формаларидан фойдаланилади... Предметларни ёқимли тасаввур қилиш, унга нисбатан эркалаш муносабатини билдириш учун уларнинг олдига кичрайтиб кўрсатувчи ойна қўйилади-ю, натижада у предметни кичрайтиб ёқимли тасаввур қилинади³³.

³⁰ Қаранг: Гуляммов А. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. I. Аффиксация. АДД. Ташкент, 1955, с. 24.

³¹ Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1966, 226-бет.

³² И. А. Бодуэн-де Куртэннинг қўйидаги сўзларини эсланг: «...Одам гапирганда (тилининг ҳаёти, яшаши ҳам шунга боғлиқ-ку, ахир) биз, биринчи навбатда, нутқ органлари ҳаракатини сезамиз; органларнинг бу ҳаракати ҳаво ҳаракатига сабабчи бўлади, бу ҳаракатдаги фарқлар сўзловчи ва тингловчининг сезгисида ҳосил бўлувчи тасаввурлар фарқини белгилайди» (Некоторые общие замечания о языковедении и языки. Избранные труды по общему языковедению, М., 1963, с. 75).

³³ Аксаков К. С. Опыт русской грамматики, с. 63, 64.

К. С. Аксаковнинг бу фикри кўпгина тилшуносларнинг асарларида давом эттирилган³⁴.

Ҳақиқатдан ҳам кичрайтиш ва эркалатиш аффикслари, асосан, тур жиҳатдан ўзи мансуб бўлган предметлар ичида кичиклиги билан ажраладиган сўзларга қўшилади: *қўзи* қўйга нисбатан, *бола* отага нисбатан кичик, *бўта* туяга нисбатан, *қиз* аёлга нисбатан кичикдир. Субъектив баҳо формалари кичрайтиш формалари *қўй*, *эчки*, *туя*, *аёл*, *ота*³⁵ сўзларига эмас, балки кўпроқ уларга қараганда кичик, ёқимтой, *қўзи*, *улоқ*, *бўта*, *қиз*, *бола* сўзларига қўшилади. Лекин шунга асосланиб, кичрайтиш ва эркалатиш аффикслари фақат кичик нарсаларни кўрсатувчи негизларга қўшилар экан, деган қатъий хулоса чиқариш доимо тўғри бўлавермайди.

Баъзан сўзловчи ўзидан катта ёшдаги кишига мурожаат қилганда ҳам уларнинг номига субъектив баҳо формаларини қўшиб ишлатади. Бундай вақтда, бизнингча, кам деганда уч ҳолатга эътибор берилиши зарур. Биринчидан, катта ёшли кишини эркалатиш, севиш, хушмуомалаликка майллик сезилади, иккинчидан, сўзловчи, К. С. Аксаков айтганидек, бу кишиларга кичрайтириб кўрсатувчи ойна орқали қараб ўзининг ижобий муносабатини билдиради. Учинчидан, сўзловчининг умуман ижобий муносабатини ифодаловчи *-жон*, *-ча* типдаги формалар эркалатиш эмас, балки камситиш маъносини ҳам келтириб чиқаради (интонация, ситуация бунда асосий восита ролини бажаради).

Демак, субъектив баҳо формалари фақатгина кичрайтириш ва эркалатиш маъноларини билдирмайди, балки бундан ҳам бошқа турли хил экспрессив маъноларнинг келиб чиқишида иштирок этади. Я. Гримм шундай ёзади: «Эркалатиш формалари фақатгина кам, кичиклик маъносини эмас, балки илтифот, меҳрибонлик, эркалатиш маъноларини ҳам ифодалайди. Шунинг учун ҳам биз кичрайтиш формаларини улуғ, муқаддас, ҳатто даҳшатли предметларга ҳам уларга яқинлашиш, унинг мурувватини, илтифотини қозонмоқ учун қўшамиз. Хусусан охирги типдаги сўзларда биринчи даврда-

³⁴ Виноградов В. В. Русский язык, с. 98.

³⁵ *Ота*, *бобо*, *хола*, *она* каби ёш жиҳатдан катта кишиларни кўрсатувчи сўзларга *-жон*, *-хон* типдаги формалар қўшилганда кичрайтиш эмас, балки, асосан, эркалаш, севиш маънолари англашилади.

ғи кичрайтиш тушунчаси вақтлар ўтиши билан аста-секин йўқолади ва сезилмайдиган даражага келиб қолади: Масалан, французча *soliel*, славянча *солнце* — ҳозир сезилмас ҳолга келган бўлса ҳам, аслида кичрайтиш формасидаги сўзлардир...»³⁶

Масалан, мактаб ўқувчиси ўз ўқитувчисининг исмига *-жон* аффиксини ёки умуман катта ёшдаги (40, 50, 60 атрофидаги) кишининг исмига *-ча* аффикси қўшиб ишлатади дейлик. Бундай ҳолатда катта ёшдаги тингловчи дарров сўзловчининг ўзига нисбатан салбий муносабатини сезади. А. В. Суперанскаянинг қуйидаги ҳаққоний фикрини келтириш ўринлидир: «Буларнинг ҳаммаси ўтириб олиб, ҳурмат ва эркалиштиш формасидаги сўзларни ўнг томонга, камситиш ва ҳурматсизлик формадаги сўзларни эса чап томонга қўядиган «ўрта» нуқта йўқ эканлигидан далолат беради. Гапирувчининг ёши, социал ўрни ва у ким ҳақида гапираётганлиги сўзловчининг адабий тилда ёки диалектда гапираётганлиги, воқеанинг шаҳарда ёки қишлоқда юз бераётганлиги билан боғлиқ равишда ўзгариши мумкин»³⁷.

Худди шундай гапни кишиларнинг атоқли отларини қисқартириш йўли билан субъектнинг унга муносабати ифодаланиши тўғрисида ҳам айтиш мумкин. Масалан, 3—5 ёшлардаги, баъзан ундан каттароқ ёшдаги болаларнинг исмини қисқартириб, унинг оти Фахриддин бўлса, Фахри шаклида эркалиштиш мумкин. 60—70 ёшлардаги кишини эса Фахри тарзида эркалиштиш мумкин эмас. Аксинча, энди Фахриддин деб исмини тўлиқ айтиш ёки аналитик формадан фойдаланиш орқали эркалиштиш мумкин. Ўз тенгдошлари ва онлавий муносабатда бир-бирларини Фахри, Ваня, Дуня тарзида ишлатиш эса уларни ҳар қандай ёшда ҳам эркалиштиш оттенкаси учун қўллаш мумкинлигини кўрсатади (Атоқли отларда субъектив баҳо формалари тўғрисида алоҳида гапирилади).

Хуллас, субъектив баҳо формаларининг англатган маъноларига қараб, уларнинг группалари ўртасига қатъий равишда чегара қўйиш анча қийин бўлиб қолади. Бу тўғрида А. М. Шчербак ёзади: «Кичрайтиш ва

³⁶ Гримм Я. *Deutsche Grammatik*, Bd., 3. Göttingen, 1948, с. 664.

³⁷ Суперанская А. В. Структура имени собственного. Фология и морфология. М., 1969, с. 128.

эркалатиш формалари катта группани ташкил қилади. Бунинг устига кичрайтиш ва эркалатиш шу даражада бир-бири билан чапишиб кетганки, уларни бир-биридан аниқ чегаралаш қийин»³⁸.

Субъектив баҳо формалари қайси сўз туркумларига хос? Тилшуносликда бу ҳақда баён қилинган айрим фикрларни келтирамиз: «Бу группага эркалаш, кичрайтиш, севиш ёки жирканув, нафратланув, масхаралов каби мураккаб маъноларни билдирувчи, субъектни маълум предмет, шахсга бўлган хусусий муносабатини ифода этувчи формалар — суффикслар киради.

«Субъектив баҳо формалари» ўзларининг функцияларига кўра юқорида кўриб ўтганимиз суффикслардан фарқ қилади. Биринчидан, бу суффикслар **фақат отларга қўшилади**³⁹ (таъкид бизники — *Р. Қ.*).

«Субъектив баҳо ифодаловчи **аффикслар фақат отларга** (таъкид бизники — *Р. Қ.*) қўшилиши, ўзи қўшилган сўзнинг лексик маъносини бутунлай ўзгартириб юбормаслиги каби хусусиятлари билан бошқа от ясовчи аффикслардан фарқ қилади»⁴⁰.

Келтирилган гапларнинг биринчиси З. Маъруфов, иккинчиси М. Шамсиева қаламига мансуб. Лекин ҳар иккала мақолада бизнингча, иккитадан англашилмовчиликка йўл қўйилган. Биринчидан, ҳар иккала автор ҳам субъектив баҳо формаларини «ясовчи аффикслар» деб атайди (уларнинг ясовчи эмаслиги тўғрисида илгарироқ гапирилди). Иккинчидан, субъектив баҳо формалари фақат отларга қўшилади, деб ёзадилар. Тилшуносликда субъектив баҳо формалари отлардан ташқари сифатларга, равишларга ҳам хос эканлиги тўғрисидаги фикр мисоллар билан исботланган⁴¹. Шунинг учун бу уринда улар ҳақида тўхталмаймиз.

Субъектив баҳо формалари қайси сўз туркумига қўшилмасин, у доим, юқорида айтганимиздек, сўзловчи-

³⁸ Шербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Л., 1977, с. 100.

³⁹ Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1966, 225-бет.

⁴⁰ Маъруф З. Ўзбек тилида от ясовчи аффикслар. СССР ФА Ўзбекистон филиалининг асарлари. II серия, 2-китоб. Тошкент, 1941, 117-бет.

⁴¹ Гулямов А. О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательным значением, с. 20—21; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1975, 154-бет.

нинг нутқ қаратилган предметга, шахсга ижобий ёки салбий муносабатини, маълум позициядан туриб баҳолашни кўрсатади. Маълум категория ёки форманинг баҳолаш моментига эга бўлиши унинг ўзига хос стилистик бўёғи ва унга эга эканлигини кўрсатувчи факторлардан биридир.

Субъектив баҳо формалари эслатганимиздек, сўзнинг лексик маъносини тамоман ўзгартириб юбормайди (унинг сўз ясовчилик функцияси бундан мустасно), балки негиздан англашилган маънога қўшимча (коннотатив) маъно киритади, яъни *стул* ва *стулча* иккита сўз бўлса ҳам асосан битта предметни (у стул бўлса ҳам, стулча бўлса ҳам битта предметни) билдиради. Лекин худди шу ҳолатга ўхшаган, аммо бир-биридан фарқ қиладиган *нон* ва *кулча* типидаги жуфтларни юқоридаги ҳолат билан аралаштирмаслик керак. Булар тамоман бошқа-бошқа сўзлар. Уларнинг ҳар иккаласи от сўз туркумига кирса ҳам бири тур (*нон*), яъни умумийликни билдирса, иккинчиси жинсни (*кулча*) билдиради. А. В. Суперанская айтганидек, маълум форма турли хил ситуацияда турли хил маъно англатиши, ҳатто шу форма турли диалект ёки ҳар хил ёшдаги кишилар нутқида ишлатилиши билан ҳам боғлиқ. Уларнинг поэтик нутқда ишлатилиши яна ҳам турли-туман. Масалан, *нон* ва *кулча* сўзини олайлик. Умуман, ўзбек тилида, жумладан Жиззах область Фориш районида *нон* ҳажм жиҳатдан катта, *кулча* эса унга нисбатан кичикроқ предмет. Форишда *кулча* деб юритилувчи предмет Жиззах шаҳар шевасида *нон* деб аталувчи предмет билан ҳажм жиҳатдан баробар. Шунга мос равишда Жиззахда *кулча* ўзлари *нон* деб юритувчи ҳажмга нисбатан ҳам кичикроқ бўлади. Бу формадаги *кулча* энди форишликлар учун *кулчача*.

Эсимда, 1947 йил эди. Жиззах педбилим юртининг I курсида ўқиймиз. Форишлик дўстим Мустафоев Норбой билан Жиззахнинг эски шаҳрига қараб боряпмиз. Йўлда аптека бор. Шу аптека ёнида нонвойлар нон сотишарди. Биз улар ёнида тўхтадик ва нон олмоқчи бўлдик. Нонвойлар кўрсатган *нон* бизнинг назаримизда *кулча*. Норбой нонвойдан *кулчангиз неча пул*, деб сўраган эди, нонвой бизни ҳақорат қилиб берди: кўрмайсизми, бу *нон-ку*, деди. Биз ҳайрон қолдик. Бизнингча, ҳеч қандай камчиликка йўл қўйганимиз йўқ. Аммо би-

лишимча, уларда *кулча* биз олмоқчи бўлган *кулчадан* (бизнингча, *кулча* Жиззахда *нон*) кичик бўлар экан. Биз эса, нонни кулча дейиш билан билмасдан нонвойни камситганмиз, унинг «нон»ини кичрайтирганмиз.

Уйлаймизки, бу қисқа ҳикоя *-ча* аффиксининг (субъектив баҳо формасининг) қандай аффектив бўёққа эга эканлигини исбот қилишга оз бўлса-да, ёрдам беради.

Умуман, грамматик (морфологик) формалар ичида субъектив баҳо формаларида стилистик бўёқ очиқ-ойдин сезилиб туради. Бошқа формаларда бу хусусият асосан ўзи учун типик бўлмаган лексик-грамматик қуршовда юзага келади.

Шунинг учун шоир ва ёзувчилар образлар характери, хусусиятини очишда, уларнинг одатлари, хатти-ҳаракатини, характерини баҳолашда субъектив баҳо формаларига тез-тез мурожаат қилиб туради. Умуман, субъектив баҳо формалари кўпроқ бадий нутқ, камроқ сўзлашув нутқи учун характерли тасвирий воситадир. Бадий адабиёт жанрлари жиҳатидан кўпроқ лирик жанрда ёзилган поэтик асарларда, публицистик асарларда кўзга ташланади. Бошқа жанрдаги асарларда баҳо формалари нисбатан кам (бу бошқа жанр асарлари тилида субъектив баҳо формалари ишлатилмайди деган гап эмас. Масалан, драматик ва прозаик асарларда, диалогик нутқда ҳам тез-тез субъектив баҳо формаларига мурожаат қилинади) ишлатилади. Расмий иш қоғозлари, юридик ҳужжатлар, илмий стилда (шу билан бирга газета тилида ҳам) субъектив баҳо формаларига янада камроқ мурожаат қилинади.

Аммо шуни айтиш керакки, бадий адабиётда ёки оғзаки нутқда ҳам ҳар қандай тасвирий воситани ўринли-ўринсиз кўп ишлатиш бадий асар қимматини ошириш ўрнига унга салбий таъсир қилиши, ўқувчининг ғашига тегиши мумкин⁴². Бундай воситалардан фойдаланишда меъёрига эътибор бериш лозимлиги ҳақида ҳатто Аристотель ҳам тўғри фикр юритган эди: «Ёмонлик ва яхшилиқни ўз табиий ҳолатидан кичикроқ қилиб кўрсатувчи иборалар кичрайтиш дейилади. Масалан, Аристофан ўзининг «Вавилоняна»сида ҳазиломуз *золото ўрнида золотце, платье ўрнида платьице, поношение*

⁴² Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Тошкент, 1977, 13, 16, 17-бетлар.

ўрнида *понишеньце* ва *не здорovyце* сўзларини ишлатади. Аммо бу ерда эҳтиёт бўлиш керак ва ҳар икки ҳолатда ҳам чегарадан чиқмаслик керак». «Бу масалада мўътадилликка интилмоқ керак, чунки чегарадан чиқиш оддий, содда нутққа нисбатан ёмонроқдир»⁴³.

Чех ёзувчиси Ю. Фучик ҳам буржуа-мешчанлик адабиёти асарлари тилининг ортиқча ноўрин субъектив баҳо формалари билан тўлиб-тошиб ётганлигидан жирканиб, унга танқидий кўз билан қараган эди: «Қобилият ҳеч ҳам камчилик эмас, кечиккан мешчанликнинг поэтик фикрга қирғин қиладиган таъсири кўпгина асарларни мазасиз, еб бўлмайдиган қуйқаларга айлантиради. Ҳатто даврнинг энг яхши шоирлари асарларидан топилиб турадиган бу ҳамма «ариқча» — «оёқча», «юлдузча — қўлча» лар қандай сенинг жонингга тегеди! Шундай қилиб, бу сўзлар ўрнида «ариқ», «қўл», «юлдуз» сўзларини ишлатишга жасурлиги етган шоирдан сенга янгилик шабадаси эсади. Сен ундан қандай миннатдорсан!»⁴⁴.

Ёки А. П. Чеховнинг ўз дўсти Л. Шепкина-Куперникка берган маслаҳатларини эслайлик: «Хусусан, А. П. менга «тун ерни аста-секин қоплади», «тоғларнинг ажойиб кўриниши»... типидagi тайёр сўзлар ва штамплардан сақланишни маслаҳат берди ва ҳазиломуз менинг шеърларимда «юлдузча» ёки «гулча» сўзлари учраб қолса, мени Е-вга эрга бериб юбораман деб дўқ қилди»*.

Субъектив баҳо формаларининг стилистик қиймати уларнинг турли хил маъно нозикликлари ҳосил қилиши, баҳолаш моментига эга эканлиги билангина чегараланмайди. Бу форманинг стилистик хусусияти ҳақида гапирганда ҳам уларнинг ўзи учун нотипик контекстда ишлатилиши, уларнинг функционал стиллар нуқтаи назаридан характеристикаси, ўрни билан субъектив баҳо формаларининг синонимияси масалаларни ҳақида ҳам сўзлаш лозим.

⁴³ Античные теории языка и стиля. М.—Л., 1936, с. 179.

⁴⁴ Цитата Г. П. Нешименконинг «Закономерности (словообразования, семантики и употребления существительных с суффиксами субъективной оценки в современном чешском языке» мақоласи асосида келтирилди. Қаранг: Исследование по чешскому языку. М., 1963, с. 269.

* Мамонов Б. А., Розенталь Д. Э. Практическая стилистика современного русского языка. М., 1957, с. 1567.

Рус тилшунослигида ҳам, туркологияда ҳам субъектив баҳо формаларининг тарихий формалари, эволюцияси, грамматик хусусиятлари анча дуруст ишланган⁴⁵ (Юқориди эслатганимиз ва бошқа ҳар хилликлар бу ўринда ҳисобга олинмаётир).

Субъектив баҳо формалари ўз вақтида М. В. Ломоносов, А. Х. Востоков, И. Э. Мендельштам, К. С. Аксаков, А. А. Потенбя, А. А. Шахматов, Г. П. Павский, В. А. Богородицкий, Л. В. Шчерба, В. В. Виноградов, Л. А. Булаховский⁴⁶, Н. Гречъ, Ф. И. Буслаев, А. И. Собалевский, А. М. Пешковский, Д. Н. Ушаков, П. С. Кузнецов⁴⁷ларнинг диққатини тортган эди.

Уларнинг ва А. В. Суперанская⁴⁸, Л. Н. Андреева⁴⁹, З. П. Жаплова⁵⁰ кабиларнинг асарларида ҳам субъектив баҳо формалари махсус кузатиш объекти сифатида қўйилган эмас.

Кейинги йилларда рус тилшунослигида субъектив баҳо формалари тўғрисида бир қатор диссертациялар ёқланди, баҳо формаларининг у ёки бу кўриниши тўғрисида махсус илмий кузатишлар эълон қилинди⁵¹.

⁴⁵ Бу ўринда рус тилшунослиги, туркологияда субъектив баҳо формалари тўғрисида мавжуд ишларни санаб кўрсатиш билан чегараланамиз. Уларни анализ қилиш, фикримизча, функциямизга кирмайди. Зотан, санаб ўтилган ишлар кўпроқ бу формаларнинг грамматик хусусиятларини ёритишга бағишланган.

⁴⁶ *Қаранг*: Плямоватая С. С. Уменьшительно-оценочные и увеличительно-оценочные имена существительные в современном русском языке. АКД, М., 1956, с. 1.

⁴⁷ *Қаранг*: Митрофанова О. Д. Личные собственные имена с суффиксами «субъективной оценки» в современном русском языке. М., 1958, с. 31.

⁴⁸ Суперанская А. В. Структура имени собственного. М., 1969, с. 127—139.

⁴⁹ Андреева Л. Н. Лингвистическая природа и стилистические функции «значащих» имен. АКД, М., 1965.

⁵⁰ Жаплова З. П. Стилистические функции имен существительных в «Мёртвых душах» Н. В. Гоголя. АКД, М., 1956.

⁵¹ Плямоватая С. С. Кўрсатилган диссертация; Шу автор. Размерно оценочные существительные в современном русском языке. М., 1951; Зинин С. И. Из наблюдений над употреблением слов с уменьшительными суффиксами в произведениях В. И. Ленина. Научные труды ТашГУ, новая серия, вып. 229. Ташкент, 1967; Надкалова Э. П. Границы и соотношения словообразовательных типов профессиональных и оценочных глаголов с суффиксом *-ство* в русском языке, АКД, М., 1967; Лаптева О. Д. (Митрофанова). Личные собственные имена с суффиксами субъективной оценки в современном русском языке. Ученые записки МГПИ им. Ленина,

Ўхуди шу характерда умумтуркология⁵², айрим конкрет туркий тиллар⁵³, жумладан ўзбек тилшунослигида⁵⁴ ҳам диссертациялар ёқланди, махсус мақолалар нашр этилди.

Булардан ташқари, туркология ва ўзбек тилшунослигининг умумий проблемаларига, сўз ясалиши каби масалаларга бағишланган монографиялар, дарслик ва қўлланмалар ҳамда илмий грамматикаларда ҳам субъ-

---

1958, том СХХХІІІ. Кафедра русского языка, вып. № 8; Покуц В. Н. Уменьшительные суффиксы имен существительных в современном русском языке. АКД. Киев, 1969; Червова В. А. Функциональные особенности уменьшительных суффиксов имен существительных в русском языке XV—XVII вв., АКД. Новосибирск, 1968; Чернышов В. И. Русские уменьшительно-ласкательные имена. РЯШ, 1947, № 4; Чижик-Полейко. Существительные с суффиксами оценки в русском языке. — Сб. «Материалы по русско-славянскому языкознанию, Изд-во Воронежского университета, 1963.

⁵² Кононов А. Н. Isimlerin ve sıfatların küçültme şekilleri ve sög yarımı XI Türk Kurultajında oxunup Bilimsel Bilirilerden Auzbasım. Ankara, 1969; Тот же автор. Уменьшительные формы имен и словообразования (на материале тюркских языков). Сб. «Вопросы тюркологии» к 60-летию М. Ш. Шералиева. Баку, 1971, с. 94—101.

⁵³ Зайночковский В. Уменьшительно-ласкательные формы в гагаузском языке. — Сб. «Восточная филология», т. 3. Тбилиси, 1973, с. 158—161; Садуакасов Г. О. О средствах выражения субъективной оценки в Семиречинском говоре уйгурского языка. — Сб. «Исследования по тюркологии». Алма-Ата, 1969, с. 185—200; Сопиев Г. -ча, -че аффиксы ҳақида кэбир мағлумот. Ученые записки Туркменского госуниверситета. XVI. 1969, с. 45—55; Мурадов Аманбой. Выражение ласкательности и уменьшительности в именах туркменского языка. АКД. Ашхабад, 1975; Бейтуллаев М., Гечкелдиев Х. Уменьшительные суффиксы личных имен в турецких диалектах Болгарии. «Советская тюркология», Баку, 1972, № 2, с. 93—98; Кязимов А. И. Перевод русских имен существительных с суффиксами субъективной оценки. АКД. Баку, 1967.

⁵⁴ Гулямов А. О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательными значениями в узбекском языке. Научные труды ТашГУ, вып. 268. Языкознание и литературоведение. Ташкент, 1964, с. 15—22; Абдуллаев Ф. Киши отларини қисқартини усуллари. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 2-сон; Икромова Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида отларнинг модал формалари. КД. Тошкент, 1966; Шамсиева М. Ўзбек тилида субъектив баҳо билдирувчи отлар. — «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари». 2-китоб. Тошкент, 1961; Шарафутдинова К. Формы субъективной оценки в русско-узбекском и узбекско-русском словарях. — «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари». 3-китоб. Тошкент, 1961. Журабаева М. А. О способах выражения уменьшительно-ласкательности в узбекском языке. Труды ТашГУ, вып. 360. Ташкент, 1970.

ёктив баҳо формаларига алоҳида бўлим ажратилди, улар олимлар диққатидан четда қолмади⁵⁵.

Рус тилшунослигида бошқа славян тиллари ёки роман-герман тиллари группасига кирувчи тиллардаги субъектив баҳо формалари тўғрисида ҳам диссертациялар, мақолалар юзага келди⁵⁶.

Юқорида айтганимиздек, бу асарларнинг ҳаммасида субъектив баҳо формаларининг тарихи, грамматик хусусиятлари ва бошқа томонлари ҳақида гапирилади-ю, аммо бу формаларнинг стилистик хусусиятлари ҳақида ҳеч нарса дейилмайди.

Тўғри, икки ёки уч ўринда субъектив баҳо формалари экспрессив характерга эга эканлиги эслатилади⁵⁷, холос.

---

⁵⁵ Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960; Баскаков Н. Корневые словообразовательные и словоизменительные морфемы в составе слов в тюркских языках.—Сб. «Вопросы казахского и уйгурского языкознания». Алма-Ата, 1963; Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке (опыт сравнительного исследования). М., 1966, с. 98—116; Азимов П. А. Туркменский язык (словообразовательные аффиксы). Ашхабад, 1950; Гулямов А. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. I. Аффикация. АДД. Ташкент, 1955; Садвакасов Г. Словообразования имен существительных в современном уйгурском языке. АКД. Алма-Ата, 1956; Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (ИМЯ). Л., 1977; Маъруф З. Ўзбек тилида от ясовчи суффикслар, СССР ФА Ўзбекистон филиалининг илмий асарлари. 2-серия. 2-китоб. Филология, Тошкент, 1941; Маъруфов З. Сўз состави. От ва сифат. Тошкент, 1956; Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари. Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг илмий асарлари, 42-том, 2-китоб. 1964; Исмоилов И. Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. Тошкент, 1966; Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. Тошкент, 1966, 225—228-бетлар.

⁵⁶ Ермолова Л. С. Система средств выражения модальности в современных германских языках. КД, М., 1964; Зубов А. В. О языковых средствах выражения категории оценки в современном английском языке. АКД. М., 1974; Нешименко Г. З. Закономерности словообразования, семантики и употребления существительных с суффиксами субъективной оценки в современном чешском языке.—Сб. «Исследование по чешскому языку», М., 1963.

⁵⁷ Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972, с. 97—99; Нешименко Г. П. Закономерности словообразования, семантики и употребления существительных в современном чешском языке. М., 1963, с. 145—146.

Субъектив баҳо формаларининг стилистик хусусиятлари ҳақида уларни англатган маъноларига қараб эркалатиш, кичрайтиш, улуғлаш, камситиш, ҳурмат билдирувчи алоҳида-алоҳида группаларга ажратган ҳолда гапириш мумкин. Бунда ҳам группага кирувчи формалар ва уларнинг услубий хусусиятлари ўқувчига аниқ кўриниб турарди.

Аммо, юқорида айтганимиздек, уларнинг маънолари бир-бирларига шу даражада чатишиб, қуралашиб кетганки, баъзан маълум форманинг қайси маъно англатиш учун ишлатилганлигини аниқлаб олиш қийин бўлиб қолади. Сўнгра, айрим олинган форма ҳам кичрайтиш, ҳам эркалатиш, ўрни билан камситиш маъноларини билдириши мумкин.

Демак, бундай форма ҳақида тўрт группада такрорий гапиришга тўғри келади. Шу сабабли, биз субъектив баҳо маъносининг ифодаланиш усули жиҳатдан группалашни (фонетик, морфологик, аналитик ёки синтактик ҳамда аралаш йўл) лозим топдик.

Текшириш объектимиз махсус формалар ёрдамида субъектив баҳо формасининг ифодаланиши бўлганлиги учун ҳам бу маънонинг фонетик, аналитик йўллар билан ифодаланиши ҳақида қисқача тўхтаб, унинг морфологик йўл билан ифодаланишига, стилистик хусусиятларига асосий эътиборни қаратамиз.

Субъектив баҳо маъносининг фонетик йўл билан ифодаланиши. Субъектив баҳонинг фонетик йўл билан ифодаланишида кўпроқ интонация⁵⁸ (*ота: жон, юрақо::л, Кари::м, ота::, қову::н — қову::н танга роҳат беради каби*), урғу (*янги келдилар — янги китоб* билан чоғиштиринг); жуфт сўзлар (отлар) компонентиди айрим фонетик ўзгартириш⁵⁹ (*Салим-Палим, Ҳилола-милола, ош-*

⁵⁸ М. Эргашева «Наманган ва Тошкент шеваларида эркалаш-кичрайтиш формалари» номли мақоласида ёзади: «Субъектив-эмоционал характердаги ва авторнинг симпатияси қаратилган сўзларда (нутқ жараёнида) интонация ўзгариши билан эркалаш оттенкаси ҳам ўзгаради: а) Эркалашни ифодаланган овознинг тони пасаяди, овоз кучсизланади; б) сўзда эркалаш, эъозлаш оттенкаси бўлмаганда эса аксинча, овознинг кучи зўраяди», *Қаранг:* «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 5-сон, 79-бет.

⁵⁹ Сўзлар составида тор унлининг кенг унлига алмаштириш, ёки аксинча, жуфт сўзлар компонентларидаги ундошларнинг алмаштириши натижасида сўз маъносида катта ўзгаришлар бўлиши мумкин. Бу ҳақида яна *қаранг:* Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. Тошкент, 1966, 36—61, 78—97-бетлар.

пош каби), болалар нутқига тақлид⁶⁰ натижасида айрим товушларнинг бошқа шунга яқин товуш билан алмаштириш муҳим роль ўйнайди. Бу фонетик ўзгартиришлар натижасида ифодаланган эмоционал-экспрессив маънонинг ижобий ёки салбий оттенкали эканлиги нутқнинг кимга (сўзловчига нисбатан катта ёки кичик ёшда) қаратилганлиги, унинг лексик-грамматик қуршови, сўзловчининг ёшига ҳам боғлиқ. Бундан ташқари, сўзловчи ўзининг ижобий ёки салбий муносабатини билдиришда қўшимча жест ва мимикалардан ҳам фойдаланади. Қўшимча жест ёки мимика сўз, умуман гап мазмунини тамоман тескари томонга ўзгартириб юбориши, жиддий тарзда талаффуз этилган сўз ёки гапга киноя оттенкасини бериши мумкин. Масалан, мезбон таом келтирганда сиз *оҳ-оҳ палов! палов!* деб жуда яхши кайфиятда овқатни маъқуллаган бўлиб гапирасиз-у, ammo ёнингиздаги ўртоғингизга қараб юзингизни буриштирасиз ва бошингизни чайқайсиз. Натижада овқатга нисбатан салбий муносабатингизни, мезбондан норозилигингизни ёки уни камситишингизни билдирасиз.

Модал муносабатнинг лексик йўл билан ифодаланишида сўзларнинг метаморфик ишлатилиши, метонимия, синекдоха, литота ҳамда ўз лексик маъно этибори билан кичикликни, нозикликни билдирувчи сўзлар алоҳида аҳамият касб этади. Фақат бу ўринда биргина нарса аниқлик киритишни талаб қилади. Баъзи ишларда *азизим, онам, лобарим, дадаш* (наманган шева-си) каби модал муносабатнинг ифодаланишини ҳам субъектив баҳонинг морфологик йўл билан ифодаланиши деб қарайдилар⁶¹. Бизнингча, бундай ҳолатларни лексико-грамматик усул тарзида белгилаш ёки грамматик йўл билан субъектив баҳо маъносининг ифодаланиши деб аталувчи усулга киритса ҳам бўлади. Чунки юқоридаги ҳолатларда сўзнинг ўз лексик маъносигина кичрайтиш, эркалатиш ёки бошқа бирор муносабатни ифодаляётгани йўқ. Бундай маънонинг келиб чиқишида

⁶⁰ Гулямов А. О некоторых аффиксах с уменьшительно-ласкательным значением в узбекском языке. Труды ТашГУ, вып. 268. Ташкент, 1964, с. 15.

⁶¹ Эргашева Муборақ. Наманган ва Тошкент шеваларида эркалаш-кичрайтиш формалари.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 5-сон, 79-бет.

кўпроқ шу сўзлар таркибидаги эгалик аффикси муҳим роль ўйнайди⁶².

Айрим жониворларнинг (инсонга ўзини яқин тутувчи, инсон ўзича кучли, чиройли деб ҳисобловчи ёки умуман инсон ижобий муносабатда бўлувчи ҳайвонлар) номи кишиларга нисбатан метафорик равишда ҳеч қандай аффиксиз ишлатилганда ҳам ситуация, контекст билан боғлиқ равишда субъектив баҳо — сўзловчининг объектга муносабати ифодаланадики, буни субъектив баҳо маъносининг лексик йўл билан ифодаланиши деса бўлади. Мисолларга мурожаат қиламиз: *Шер ҳайвонлар дунёсининг подшоси, туя бўталари оналардан алоҳида жойда боқилди, қалдирғоч кунлар исииши билан бизнинг юртимизга келади, булбул гулини соғинади* гапларида *шер, бўта, қалдирғоч, булбул* сўзлари жониворлар номини кўрсатади ва улар нейтраль қимматга эга. Аммо қуйидаги мисолларда улар экспрессив-эмоционал бўёққа эга:

Г у л и: Алишер! Чинданам шер сиз, Буюк шер!
Улуғ ишларни қилмоқ истаган эр!

(У й ғ у н. Танланган асарлар, 1955, 418).

Айтмоқчи, қуруқ чойни қаердан олдинг? Шер? (Назармат. Сайёд жасорати. 55);— Қани бошингни кўтар. Ёшсан деганимга хафа бўлма, бўталоқ (Гребенюк. Инспекторнинг кулгиси. «Шарқ юлдузи», 1973, 1-сон).

Инсон ўзи учун энг ёқимли, гўзал, маъқул деб ҳисобловчи нарсаларнинг, тушунчаларнинг (уларга предметлик тушунчасини бериб) кишиларга нисбатан ишлатилиши ҳам нейтраль қимматдаги сўз экспрессив отенка қабул қилиши ва сўзловчининг объектга муносабатини кўрсатиши мумкин. Масалан, *пари, бек, гул, пошшо* каби сўзлар баъзан алоҳида мустақил ҳолатда, баъзан эса кишиларга, предметларга нисбатан эпитет (метафорик эпитет) тарзида ишлатилиб, субъектнинг ижобий ёки салбий (интонация ёрдамида) муносабати ифодаланиши мумкин: *Биласизми, бек, балиқ овининг ҳиммати зўр* (Ш у ҳ р а т. Жаннат қидирганлар, 1972, 703);

⁶² Қаранг: Ҳадятуллаев Р. Ўзбек тилида субъектив баҳо формаларининг маънолари ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 2-сон, 63-бет.

Ленин сизни бошлаб яшил бир ерга,
Дедики:— Бу боғу, сиз бунда бека
(М. Шайхзода. Асарлар. II, 194).

Қизлар аразласа бувасидан нари,
Кўнглини олармиз ўтиб бир он.
Ранжиса илҳом деб ном олган нари,
Қайта илинтирмоқ экан кўн гумон,
Мана, усиз қолиб чекаман, афғон
(Р. Абдурашид. Сукунат, 1971, 19).
Ошиқ бўлиб Тиллақиздай нарига,
Неча кунлар юрдик, ёрнинг элида
(Ўзбек халқ достонлари, I, 338).

Сарви қомат наризод
Усди ғамлардан озод
(Ҳ. Олимжон. Танланган асарлар, 1951, 422).

— Ҳа, ҳа, дўмбоқ боя кўрдим, ботинканг жуда
яхши экан... Асл ботинка! (Б. Нушқу. Таржимаи ҳо-
лим, 27).

Кўп ҳолларда субъектив баҳо билдирувчи лексик во-
сита эпитет — эркалатиш воситаси сифатида ўз аниқ-
ланмиши билан бирликда ишлатилади, аниқланмиш ро-
лида асосан қавм-қариндошликни билдирувчи термин-
лар келади. Субъектив баҳо маъносининг бундай ифо-
даланишини аналитик усул сифатида классификация
қиламиз.

Бунда ҳам юқоридагидек, *пари, шер, гул, бек* ҳамда
гўзал, оппоқ, ботир, эрка каби сўзлар ишлатилади.
Фарқ шундаки, энди улар ўз аниқланмиши билан бир-
ликда келади:

Эй гўзал қиз!.. Қўлимда олтин соз,
Тинглагин! Сайратай кўнгилдан роз
(Ҳ. Олимжон. Шу куннинг қизига).
Сув оқар, пахта экар қақроқ чўлларга,
Пари қизлар сув сепади юрган йўлларга
(Зулфия. Қуйларим сизга, 292).

Бой. Баракалла... *оппоқ қизим, ширмон қизим,*
дўндиқ қизим! (Ҳ. Ҳ. Ниёзий, Танланган асар-
лар, 1954, 76). — *Баракалла, оппоқ дада!* (Зиё Са-
мадий. Мойимхон, 33).

Шундай маъно қиз ёки ўғил сўзлари олдидан *отам,*
болам, онам, қизим каби сўзларни аниқловчи сифатида

келтириш билан ҳам ифодаланади. Уғил бола олдидан келувчи *ота сўзи* ҳам, *бола сўзи* ҳам асосан эгалик аффиксини қабул қилади, баъзан эса *бола сўзи* туширилиб қолдирилади ва фақат *отам сўзи* ишлатилади. Барибир унда ҳам эркалатиш маъноси келиб чиқа беради (бундай ҳодисалар ҳақида кейинроқ тўхталамиз).

Аналитик йўл билан эркалатишнинг бу хилдан кўпроқ қиз болаларга мурожаат қилишда фойдаланилади:—*Хўш, хўш, она қизим, ўзиз нима деб ўйлайсиз?* (А. Шомирзаев. Доно қиз, 9-бет); —*Нега бундай қилдинг, она қизим?* — деди Асқар бува анча юришганидан кейин хўрсиниб (Ҳабибулло. «Шарқ юлдузи», 1973, 6-сон, 14-бет). *Мана шуни ушлаб ўтир, ҳеч қайёққа жилма, мен ҳозир келаман, она қизим, деганча ўзини одамлар орасига урди* (Ю. Шомансур. Қора Марварид, 15).

Қуйидаги мисолларда юқоридаги ҳолатлардан фарқли ўлароқ, кишиларга нисбатан қимматбаҳо нарсаларни ишлатиш натижасида ижобий муносабат ифодаланган:

— *Жоним болам, олтин болам...*

(Зиё Самадий. Мойнмхон.).

Бирга кетамиз олтин буви (Ҳ. Шамс. Танланган асарлар, 197).

Хайр, ўғлим оқ йўл бўлсин

Хайр, кўзим қораси

(Ҳ. Олимжон. Танланган асарлар, I, 291).

Ўзбек тилида субъектив баҳо маъносини ифодалашнинг кўп тарқалган туридан бири — лексико-грамматик усулдир. Бунда биз ўзининг соф лексик маъносига кўра ёки маълум сўзнинг кўчма маъносида объектнинг объектга муносабати ифодаланадиган сўзларнинг яна шу маънони кучайтирувчи морфема қабул қилиши натижасида ҳосил бўлган формани назарда тутамиз. Ўз лексик маъноси эътибори билан *азиз, гўзал, ором, малак, валинеъмат, ширин, оппоқ, дўндик, нуридийда, эрка, жон, қанот, чироқ, ғунча, бек, хон, пошша, ой, шунқор, лочин, қалдирғоч, қўзи, бўта, той, қулун, арслон* сўзлари, юқорида айтганимиздек, субъектив оттенкасига (асосан ҳайвон ва бошқа конкрет предметни билдирувчи сўзлар одамларга нисбатан метафорик маънода ишлатилганда) эга бўлади. Улар контекстан ташқарида олиб қа-

ралганда нейтраль қимматда бўлади, аммо уларга субъектив баҳо формалари, ҳатто эгалик аффиксининг қўшилиши натижасида ҳам субъектив маъно оттенкасига эга бўлиши мумкин. Бундай ҳолатга семантик плеоназм деб қараса бўлар, чунки биргина грамматик форма эмас, балки субъектив баҳо англатувчи сўз ва унга қўшилган грамматик форма бошқа маъно келтириб чиқармайди. Маъно кучайтирилади ёки камайтирилади.

Уз семантикасида (кишилар номи, қавм-қариндошлик терминлари (метафорик қўлланганда) қандайдир баҳо оттенкасига эга бўлган сўзларни икки гурпуага ажратамиз:

а) инсонлар номи ўрнида қўлланган ҳайвон ва жониворлар номларини кўрсатувчи сўзлар. Улар эгалик аффиксини қабул қилиши билан эркалатиш оттенкасини кучайтиради: *Кел ўғлим, кел, баландпарвоз шунқорим* (Ҳ. Олимжон. Танланган асарлар, III, 210). *Йигит ҳаяжондан энтикди.*

— *Қалдирғочим!..*

У аёлнинг елкаларини сийпалади, сочларини силади... («Шарқ юлдузи», 1973, 12-сон, 50).

Мендандир хизмат, сиздан имтиёз,

Ухланг эй, қўзим, фурсат бор бир оз

(С. Абдулла. Табассум ҳам таассуф, 71).

— *Ия, ия, сенга нима бўлди, бўтам?* («Шарқ юлдузи», 1973, I-сон, 10).

— *Эҳсон!— деди у бақариб,— тез бўл, қулуним, подани қўтонга ҳайда* (Ж. Абдуллахонов. Бир қиз ҳикояси, 21).

Халқларнинг ёвларга отган бош ёрар бир тоши
бўл,

Бор ўғлим, сен доҳиймизнинг Бир азиз қўлдоши
бўл,—

Қаҳрамоним, арслоним, меҳрибоним, бўл омон!
(Ҳ. Олимжон, I, 298).

Қора, айғим, қора буқам деганича Маҳмуднинг
бўйнига осилди (З. Самадий. Мойимхон, 192);

б) лексик маъносида эмоционал-экспрессивлик бўлган бошқа турли-туман сўзларга эгалик аффиксларини

қўшиш натижасида субъектив баҳо маъноси ҳосил бўлади. Бунда ҳам биринчи группадаги каби эгалик аффикси эркалатишни кучайтириш, таъкидлаш учун хизмат қилади:— *Ҳикоятми, азизим?* — *Ҳикоят, азизим, Ҳикоят* (А. Қаҳҳор, Асарлар, 63). *Азизим, Собиржон, одамлар ўзларини мунча хўлайдилар, ўзгаларни «улғу»у, ўзларини нега тупроқ билан тенг қилиб, мунча таҳқирлайдилар* (Қ. Махсумов. Орзуларинг йўлида, 1973, 23); *Мунча ҳам шўх кўзларинг шахло юзинг раъно, Лабларингдан тоғда хайрон писта-писта гўзалим* (Ҳ. Фулом, Лола кўл, 72); *Кечир мени, нозли малагим, Сени мақтай олмасим тайин, Сенга мунча чирой берган ким? Айтиб бергин, уни мақтайин!* (Ҳ. Олимжон. Асарлар, II, 248), *Вой, болаларим, валенеъматларим, ишонасизларми, оз бўлса хароб бўлган эдим* (М. Шолохов. Очилган кўриқ, 148). *Гофир. Жамилам! Оппоғим! Вафодорим!* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий. Танланган асарлар, 1954, 104), *Марҳабо кел, Гулойим, ҳаётим, жигарпорам, учар бўлсам, қанотим* (Ҳ. Олимжон. Асарлар, III, 80). *Ўқи, чироғим, йқи, бу ишинг маъқул* (М. Горький. Асарлар, 3, 450). *Ҳозир, ҳозир, чироғим, ҳозир* (Ҳ. Олимжон. Асарлар, III, 268). *Сиз зулмни енгмоқ истагандирсиз, аммо зулм сиздан зўр эди, бекам* (Уйғун. Достонлар, 137). *Менга келиб тегди бойвучча хоним. Флор вилласидан ёзган хатингиз* (Зулфия. Куйларим сизга, 121). *Мана, америкалик калтабин хоним. Сизнинг ивонингиз, қиёфангиз шул* (Зулфия. Куйларим сизга).

Баъзан экспрессив оттенкали сўзда фақат эгалик аффикси эмас, балки ундан аввал кичрайтиш-эркалаш формалари ҳам келади. Бунда ҳам ё кичрайтиш, ё эркалаш кучайтирилмайди, балки уларнинг ҳар иккаласини ҳам ўз ичига олган субъектив маъно (баҳо) қабатлангандай кўринади. Демак, бундай конструкцияларда экспрессив оттенкали сўзлар маъносига субъектив баҳо формаси эркалаш ёки кичрайтиш оттенкасини берса, ундан сўнг қўшиладиган эгалик аффикси шу маънони кучайтиради, таъкидлайди. Маънода плеоназм юз беради*. Сабаб натижасида юзага келадиган маънодаги

* Субъектив баҳо формаларида плеоназм ҳодисалари тўғрисида алоҳида бўлимда гапирилади.

нозикликни ушбу икки мисолни чоғиштириш орқали аниқлаймиз.

Қани қўзичоқ, еб олгин, айтмоқчи, қўлингни ювдингеми болам? Кўчадан кирдинг-а (Саида Зуннунова. Қиз пошшо, 18).

— *Қўзичоғим, сен энди катта қиз бўлиб қолдинг! Тушунасан! — Она йўлнинг кун ботиши томонига ишора қилди («Шарқ юлдузи», 1973, I-сон).*

Иккинчи мисолдаги *қўзичоғим* сўзида биринчи гапдаги *қўзичоқ* сўзидаги ҳар иккала сўз учун хос бўлган экспрессивликдан ташқари эмоционаллик ҳам маълум даражада кучлироқдир. Булар ўртасидаги фарқни сезиш учун ҳеч бўлмаганда уларни талаффуз қилиб кўриш лозим. *Қўзичоқ* ва *қўзичоғим* сўзлари интонацияда фарқ қилиш билан маънодаги нозикликни ҳам кўрсата олади.

Ўзбек тилидаги *бек||бекач||бекачим, қўзи||қўзича* ёки *қўзичоқ||қўзичоғим, той||тойча||тойчоғим* ёки *той||тойлоқ||тойлогим, бўта||бўталоқ||бўталоғим, қулун||қулунтой||қулунтойим, ширин||ширингина||ширингинам, дўндиқ||дўндиқча||дўндиқчам* типдаги жуфтлар ўртасидаги маъно фарқлари ҳам *қўзичоқ* ва *қўзичоғим* сўзлари ўртасидаги фарққа ўхшаб кетади. Улар ўртасидаги фарқ, айтганимиздек, маъно нозиклиги билангина чегараланади, чунки улар алоҳида-алоҳида туркумга ёки классга ўтиб кетмайди. Шу сабабли ҳам бу жуфтлар ўрни билан бир-бирларига синоним сифатида ишлатилади. Биз бу ўринда фақат субъектив баҳо формаси билан биргаликда эгалик аффикси ҳам ишлатилган формалар учун бир нечта мисоллар келтириш билан чегараланамиз:

Йиғлама, бекачим*, — деди Тўйбека, — биз била-

* *Бекачим* сўзи таркибида диахроник жиҳатдан тўрт морфема ажратилади. Биринчи морфема *бек*, унга *-а* морфемаси қўшилиб аёллик жинсини (жен. род) кўрсатади, унга *-ч* аффикси қўшилиши билан *беканинг* эркалатиш маъноси ҳосил бўлади. *Бекачи* қўшилган эгалик аффикси эса I шахсга тегишлиликни кўрсатишдан ҳам кўра эркалатиш оттенкасини кучайтириш учун хизмат қилади. *-ч* аффиксининг кичрайтувчилик хусусияти ҳақида яна қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент, 1975, 23-бет; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, с. 126; *Боғич* сўзидаги *-ч* ҳам кичрайтув аффикси. *Қиёс: боғ>боғ+ич: Кимдир қўлларидаги боғични кесиб юборди* (Ойбек. Улуғ йўл).

миз. Сизнинг кўз ёшларингизнинг нимага эканини, эрлар севинганда кулсалар, сизга ўхшаш қизлар йиғлайдилар (А. Қодирий. Утган кунлар, 47). Бор, болам, той чоғим, бора қолгин (Бир келин ҳикояси, 43).

— Тирикмисан, той лоғим? — Тирикман бувижон! (Ҳ. Тўхтабоев. Сариқ девнинг ўлими, 142). — Қайларда юрибсан бўғалоғим? Саҳройи манғит уруғидан бўлган Тиллабибининг энг суюкли сўзи «бўғта», «бўғалоғим» эди (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси, 26). Ҳой яхшилар, қулунтойим келмоқда (Зулфия. Қуйларим сизга, 283). О, жоним Фарғонам, оқ олтиним, боғим, ширингинам! (Ойбек, Олтин водийдан шабадалар, 44).

Субъектив баҳо формаларининг ҳамма кўриниши ҳам, асосан оғзаки нутқ учун хос бўлган ҳодисалардир. Бадий асар тилида тез-тез учраб турувчи бундай формаларни ҳам оғзаки сўзлашув нутқи учун хос бўлган ҳолатлар деб қараш маъқул.

Субъектив баҳо маъносининг юқорида кўрсатилган воситаси, аналитик формани ҳисобга олмаганда, ҳозирги замон ўзбек тили учун маҳсулдор эмас. Ўзбек тилида субъектив баҳо маъносини, асосан морфологик усул билан, яъни сўз негизларига турли хил морфемалар (субъектив баҳо маъносини келтириб чиқарувчи) қўшиб ҳосил қилинади. Фикримизча, юқорида кўрсатилган воситалар ва субъектив баҳо маъноларининг яна бошқа айрим воситалар билан ифодаланиши айрим-айрим кузатишни, улар ҳақида тегишли хулосаларга келишни талаб қилади.

Бу ўринда субъектив баҳо ифодаловчи ҳар бир форманинг англатган маъно нозикликлари (стилистик қиймат касб этувчи), унинг нутқ стилларининг қайси бири учун хос эканлигини, ўзаро алмаштириш имкониётлари, бошқа субъектив баҳо формаси билан синоним муносабатга эгами, йўқми, улар махсус субъектив баҳо формаларидан бошқа грамматик формалар билан ҳам субъектив баҳо ифодалашда синоним бўла оладими каби масалаларга тўхтаймиз.

Тилшуносликда субъектив баҳо формалари эркалатиш ва кичрайтиш формалари каби икки катта гурпга бўлиб ўрганилади. Бу бир томондангина тўғри, чунки эркалатиш формалари ўрни билан кичрайтишни ва,

ақсинча, кичрайтиш формалари эркалатиш маъносини ифодалаши мумкин, яъни уларнинг бири иккинчиси билан функциядошлик қила олади. Демак, бу каби икки группага ажратиш шартли, албатта. Биз субъектив баҳо формаларини олти группага бўлишни лозим топамиз. Биринчи икки группада традиция асосида эркалаш ва кичрайтиш аффикслари, ҳар бир форма алоҳида анализ қилинганда унинг қайси группага тегишли эканлигини ва (масалан, эркалатиш формаси бўлса), иккинчи группа учун ҳам характерли (агар бўлса) хусусиятларини кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Ўзбек тилида шундай субъектив баҳо формалари ҳам борки, уларнинг баъзилари камситиш оттенкасига эга бўлса, баъзилари улуғлаш йўли билан эркалатиш оттенкасига эга.

Булардан ташқари, структурал жиҳатдан қараганда ўзбек тилига бошқа тиллардан (хусусан рус тилидан) киб келаётган ёки бўлмаса ўзининг парадигматик вазифаси жиҳатидан субъектив баҳо формаларидан анчагина узоқ бўлган (масалан, *-лар*) формалар ҳам бор бўлиб, улар сўзловчининг объектив борлиққа бўлган муносабатини (кўпинча эркалатиш) билдиради. Булар алоҳида-алоҳида кичик-кичик группалар сифатида ажратилди. Кейинги икки группа ҳозиргача ўзбек тилшунослигига доир асарларнинг бирортасида эслатилмаган у ҳақда ҳеч нарса дейилмаган.

Кичрайтириш билдирувчи субъектив баҳо формалари ўзбек тилида унча кўп эмас. Сўнгра улар, юқорида кўрганимиздек, икки хил вазифани билдиради, яъни кичрайтиш аффикслари баъзан ўзи қўшилиб келган негиздан ифодаланган предметнинг нормал ҳолатдан кичик эканлигини, баъзан эса у кичрайтиш билан алоқадор субъектив баҳони — сўзловчининг тасвирланаётган предметга муносабатини билдиради. Биринчи ҳолатда объектив — логик маънога эътибор берилса, иккинчи ҳолатда тасвирийлик, ифодалиликка аҳамият берилади. Учинчи кўринишда ҳам объектив — логик, ҳам ифодалиликка аҳамият берилади.

Субъектив баҳо формалари деб аталувчи бу аффиксларнинг маъноларини аниқлашда ва шу асосда у ёки бу группага киритишда маълум критериялар мавжуд. Бу критерия бизгача рус тилшунослигида С. С. Плямоватая

томонидан яхши белгиланган ва уни Г. П. Нешименко⁶³ ҳам тасдиқлаган эди. Шу сабабли бу ўринда С. С. Плямоватаянинг фикрларини келтириш билан чегараланамиз: «Бу ишда у ёки бу отни кўрсатилган рубрикаларнинг бирига киритиш учун қуйидаги ўлчовлар тавсия қилинади: 1. Агар от энг аввало ва бевосита миқдорий муносабатлар тўғрисидаги аниқ тасаввур билан боғланса: катта-кичиклик, ҳажм, белгининг юзага чиқиш даражаси, предметнинг хусусияти, ҳолати (*гвоздь—гвоздик, рана—ранка*) ва агар бу отнинг суффикси катта-кичиклик, хусусият ва даража ифодалай оладиган лексик синонимига эга бўлса ва ҳ. (қиёс: *гвоздик — не большой гвоздь*) ва ҳар икки ҳолатда ҳам кўзга ташланиб турадиган эмоционал бўёққа эга бўлмаса, уларни «кичрайтиш» категориясига киритамиз.

2. Агар сўз предмет, ҳодисанинг катта-кичиклиги ҳақида тасаввур ҳосил қилмаса, фақат сўзловчининг тасвирлаётган предметга ёки суҳбатдошига муносабатини ифодаласа (*зятек, погодка, годик, товарец, молодчина, судьбина, вишице, табачице* каби), уларни эмоционал бўёқдор сўзлар группасига киритамиз.

3. Агар сўз; а) бир томондан, гапирувчида предметнинг, воқеа-ҳодисанинг размери тўғрисида тасаввур уйғотса, бу белгилардан бирининг юзага чиқиши даражасини кўрсатса, иккинчи томондан, шу билан бирга, катта-кичиклик тўғрисидаги бу тасаввур маълум сезги-эмоционаллик бўёғига эга бўлса, шу каби, б) агар бу сўзни «эксперимент» тарзида, ноэмоционал контекстга киритилса-ю, аммо у стилистик жиҳатдан мумкин бўлмаса, бундай сўзларни «кичрайтиш-эмоционал» ёки «кучайтириш-эмоционал» сўзлар разрядига киритамиз»⁶⁴.

Классификациямиз асосида ҳар бир субъектив баҳо формасини анализ қилаётганимизда, унинг нейтраль томонини, эмоционал-экспрессив хусусиятларини белгилашда ана шу ўлчовларга амал қиламиз.

⁶³ Нешименко Г. П. Закономерности словообразования семантики и употребления существительных с аффиксами субъективной оценки в современном чешском языке. — Сб. «Исследование по чешскому языку». М., 1963, с. 5.

⁶⁴ Плямоватая С. С. Уменьшительно-оценочные и увеличительно-оценочные имена существительные в современном русском языке. АКД. М., 1956, с. 6.

1. Кичрайтиш маъносини билдирувчи субъектив баҳо формалари

-ча. Бу аффиксининг сўз ясовчилик⁶⁵, сўз ўзгартирувчилик⁶⁶ ва форма ясовчилик хусусиятлари мавжуд. Ўзбек тилидаги *бўғча*, *зоғча*, *оқча*, *олача*, *бўйинча*, *танча*, *қизилча*, *кўкча* (от), *ортиқча* (ган), *ўзбекча* (куй), *русча* (меҳрибонлик), *новча* (сифат), *истаганча*, *янгича*, *комсомолча* (равиш) сўзлари -ча аффикси воситасида ясалган. Мисоллар: *Қутидор танчага бориб ўтирмади-да*, *айвон пешонасидан туриб*, *қуйидаги хатни юқори товуш билан ўқиб чиқди* (А. Қодирий. *Ўтган кунлар*). *Отнинг аллақачон зўриқиб*, *кучsizланиб қолган юраги зирқираб оғрирди*, *бўйинча* — *хомитда нафас олиш тобора оғирлашиб борарди* (Ч. Айтматов. *Алвидо эй Гулсари*, 5). *Бир бойлам ўтин кўтариб кетаётган олача тўнли бир киши ўтинини орқасидан олиб*, *бир четга қўйди-да*, *маҳсисининг қўнжидан қизил сопли бир пичоқ чиқариб қоринбоғини шартта қирқиб юборди* ва *отнинг жиловидан тортди*. (Ойдин. *Ҳикоялар*, 37). *Лекин негадир Лихометовга*, *ортиқча ган-сўз ва тайёргарлик билан одамларни ташвишга солма*, *деб юборди* (Н. Никитин. *Кўқон воқеаси*, 15). *Оқча ҳам жаранглаб йигилур*, — *деди ағлам* (Ойбек. *Улуғ йўл*). *Бироқ*, *менинг фикрича*, *бунга умид йўқ* (А. Чаковский. *Қамал*, 37).

Мисоллардаги сўзлар таркибида -ча аффикси субъектив баҳо маъносини билдирувчи -ча аффиксининг омонимларидир. Булардан бошқа ҳам турли хил маънодаги -ча аффикси кўпинча эркалатиш-кичрайтиш ёки камси-

---

⁶⁵ Маъруфов З. Ўзбек адабий тилида от ясовчи аффикслар. СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг асарлари. II серия, филология. 2-китоб. Тошкент, 1941, 105-бет; Шу автор: Сўз состави, от ва сифат. Тошкент, 1956, 40-бет; Гулямов А. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. I. Аффиксация, часть первая. Словообразующие аффиксы имен. АДД. М., 1955, с. 19—20; Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 282; Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1966, 226-бет; Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент, 1975. 256—281-бетлар.

⁶⁶ Сўз ясалиши, форма ясалиши ва сўз ўзгариши каби грамматик ҳодисалар ҳақида қаранг: Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент, 1975, 82—86-бетлар.

тиш маъносини билдирувчи *-ча* аффиксининг омоними бўлиши мумкин*.

Ўзбек тилининг «Чаппа луғат»ида *-ча* формантли 353 сўз келтирилган. Буларнинг баъзиларидаги *-ча* форманти ажралмайди: *кўча, унча, чалқанча, ўкча, гутта-перча, свеча, жужунча, поча*; баъзилари эса *-ларча, -бачча (-вачча), -гача* формантлари таркибида келган бўлса, улардан III таси кичрайтиш, кичрайтиш-эркалатиш маъноларини англатади, қолганлари турли хил бошқа функцияларда кўринади⁶⁷.

Функционал стилларда *-ча* морфемаси ҳар хил кўринишларга эга эмас. Уларнинг ҳаммасида бу аффикс бир хилда ишлатилади. *-ча* морфемасининг бошқа морфемалар ёки конструкциялар билан синонимик муносабати ҳам ўзбек тилида унча кенг кўзга ташланмайди. Субъектив баҳо ифодалашда эса баъзи аффикслар билан синоним бўла олади.

Ҷоғиштирайлик: *қизча*||*қизалоқ*||*қизгина, чўпча*||*чўпчак, бўтача*||*бўталоқ, келинча*||*келинчак, туғунча*||*туғунчак* каби. Уларда маъно жиҳатдан айричаликлар сезилиб турипти (Синонимлик ҳам шуни талаб қилади.) Масалан, *қизча* сўзида кичрайтиш оттенкаси кучлироқ бўлса, *қизалоқ* ва *қизгина* формаларида кичрайтишдан кўра (кичрайтиш оттенкаси ҳам бор) эркалатиш оттенкаси кучлироқ, *бўтача* ва *бўталоқ* сўзларида ҳам худди шу ҳолатни кўрамыз. Бундан ташқари, *бўтача* сўзи кўпроқ туя боласини кичрайтириб кўрсатиш учун ишлатилса, *бўталоқ* туя боласига нисбатан кичрайтиш маъносида ишлатилиши билан бирга кишиларни (хусусан ёшларни) эркалатиш ниятида ҳам қўлланилади. Бу формантларнинг маъносидаги маълум яқинликни аниқлашда эгалик аффикси катталатиб кўрсатувчи лупа ролини бажаради. Яъни *-ча, -лоқ, -чак* аффиксларининг синонимик хусусияти бу аффиксларни олган негизларга шу аффикслардан сўнг эгалик аффикси қўшилганда, улар англатган маънодаги кичрайтиш ва эркалатиш оттенкаларнинг яқинлиги янада ойдинроқ, очикроқ сезилади: *қиз-*

* *-ча* аффиксининг айрим омонимик хусусияти А. Гуломов, А. Тихонов, Р. Қўнғуровларнинг «Ўзбек тили морфем луғати»да кўрсатилган. Тошкент, 1977, 442-бет.

⁶⁷ Қўнғуров Р., Тихонов А. Обратный словарь узбекского языка. Самарканд, 1969, с. 32—35.

чам||қизалоғим||қизгинам; бұтачам||бұталоғим* каби.
Мисол келтирайлик. Улардаги тугунчак сўзи билан
тугунча сўзини қиёс қилинг:

Қўлида бир тугунчак,
Қаттиқ босган бағрига.
Сўйлагил эй келинчак
Бунча чопасан нега?

(Ҳамид Олимжон. Асарлар, II, 23)

Юрагимга ўхшайди ғунча,
Иккови ҳам мисли тугунча
Тугунини ечам бир замон
Иккиси ҳам уради хандон

(Анвар Ҳожин. Меҳрим, 67).

Ҳамидхон қизчасининг (қизалоғининг, қизгинасининг — Р. Қ.) бир қўлидан ушлаб, судрагандай олиб келар, қизча (қизалоқ, қизгина — Р. Қ.) бўлса йўлда ўт-ўланларга, чумчуқларнинг живир-живирларига маҳлиё бўлиб, атрофга жавдирарди (С. Зуннунова. Бўйларингдан ўргилай, 5).

Энди *-ча* аффиксининг асосий субъектив маънолари ҳақида тўхталайлик. Биз юқорида С. С. Плямоватаянинг умуман субъектив баҳо формаларининг англатган маъноларида уч катта белгини асосий критерия қилиб олганлигини таъкидлаган эдик. *-ча* аффикси англатган субъектив баҳо маъносини шу қолипга солиб кўрайлик**.

1. Соф кичрайтиш маъноси. Бундай вақтда *-ча* аффиксини олган сўз, асосан, нейтрал қимматда бўлади. Сўзловчи *-ча* аффиксига бошқа эмоционал-экспрессив вазифа юкламайди. У предметнинг кичиклиги, камлиги, нозиклиги каби маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади:

— *Ўрганча қизингиз Адол опам дунёга арзийдиган битта ўғилча туғдилар* (Ғ. Ғулом. Шум бола, 200).
Мен ундан муқовасига қирғиз қизининг сураги туширилган «Жамила» деган китобчани олган эдим

* Аҳамият берилса, биз юқорида *бўтача*, асосан, жонивор бола-сига нисбатан ишлатилишини айтган эдик. Бу ерда энди *бўтачам* ва *бўталоғим* формаларининг ҳар иккаласини ҳам эркалатиш маъносида (ҳатто *бўтамни* ҳам) кишиларга нисбатан ишлата бериш мумкин.

** *-ча* аффиксининг бошқа маънолари (қолипга сиғмайдиган) ҳақида кейинроқ гапирилади.

(Ю. Акобиров. Тегирмон тўхтаганда, 49), *Ойиси уни зўрға тутиб туриб, майкаси устидан оқ шойи кўйлакчасини аранг кийгизди* (Н. Аминов. Лабиҳовуз хандалари, 5). *Тахта полсиз, ним қоронғи тор уйчага то жойлашгунча бағри хун, тоқати тоқ бўлганидан, бунда ўзини бахтли ҳисоблар эди у* (Ойбек. Нур қидириб, 5).

У кўм-кўк денгизда сузган кемача

Сўзлайди полизнинг чол баҳодири

(Ойбек. Қуёш қўшиғи, 37).

Дим кабинетга боғчадан муздай ҳаво, хандалакними, босволди қовунними эсга соладиган ялпиз ҳиди кирди, чумчуқларнинг чуғурлаши, дераза остида оқаётган ариқчанинг шовиллаши эшитилди (А. Қаҳқор. Синчалак, 3). *Бетма-бет келганимдагина мен унинг қучоғидаги ўша оппоқ бароқ кучукча эканини кўриб қолдим* (З. Зуннунова. Бўйларингдан ўргилай, 15).

2. *-ча* аффикси контекст, лексик-грамматик қуршов, негизланган маъно билан боғлиқ равишда кичрайтиш билан бирга субъектив баҳо стилистик бўёққа ҳам эга бўлади. Яъни сўзловчи нутқ қаратилган предметни кичрайтиш билан бирга уни ўз нуқтаи назаридан ё ижобий, ё салбий томондан баҳолайди.

Бундай вақтда *-ча* нинг субъектив баҳо маъноси унинг асосий (кичрайтиш) маъноси устидан қўйилган иккинчи қабатга ўхшайди. Ана шу иккинчи қабатда сўзловчининг муносабати мужассамлашади. Демак, *-ча* аффикси ўрни билан бир конструкцияда, гапда бир пайтнинг ўзида ҳам кичрайтиш, ҳам эмоционал-экспрессивликни кўрсата олади. Қуйида келтирадиган мисолларимизда *-ча* аффикси контекст билан боғлиқ равишдагина кичрайтиш-эркалатиш маъносини англатишга хизмат қилмоқда: *Бу иккинчи совчиликда гўё қудачалардек қарши олинди* (А. Қодирий. Утган кунлар, 130). *Бу лубулчадан ўргилиб кетай!* (В. Фафуров. Вафодор, 24). *Тенгак қизча фалокат келтиришга сал қолди-я!* (А. Толстой. Сарсонлик саргардонликда, I китоб, 84). *Ҳа, хотинча, йўллари бўлсин?* (С. Аҳмад. Ҳикоялар, 130).

Мана бу мисолларда эса *-ча* аффикси қўшилиб келган негизнинг ўзида қандайдир кичрайтиш, баҳо оттенкалари сезилади. *-ча* эса баъзан шу маънони кичрайти-

риш учун хизмат қилса, баъзан негиздаги маънога қўшимча эркалатиш оттенкасини келтириб чиқаради: *Бир тойча* (тойнинг ўзи отга нисбатан кичик) *ориқ оёқларини сув ичида кериб, сув ичарди* (А. Толстой. Сарсонлик саргардонликда, I, 84). «*Жўжа*»ча (жўжа товуқ эмас — Р. Қ.) *расми солинган бу сураддан қаламини маҳкам ушлаб Абдулҳамид қараб туради* (Ҳ. Олимжон ҳақида эсдаликлар, 20). *Чақалоқчаси — ўғилча. Кўзлари қоп-қора маржондай...* («Ленин йўли», 1974, 11 январь, «Иркутск воқеаси»).

Бу ердаги *той, жўжа, чақалоқ* сўзларининг ўзлари алоҳида олинганда ҳам қиёсан кичик нарсаларни кўрсатади, улардаги *-ча* аффикси эса энди кичрайтиш билан бирга ўша предметга субъектнинг муносабатини ҳам ифодалайди, салбий ёки ижобий эмоциясини билдиради. Агар сўзловчи ўз муносабатини, баҳосини ифодаламоқчи бўлган сўз негиз эътибори билан кичрайтишни билдирмаса, бу мақсадни амалга оширишда тилнинг бошқа воситаларига мурожаат қилинади. Яъни кичрайтиш ёки баҳо оттенкасига эга бўлмаган сўз олдидан шу маънони ифодаловчи аниқловчи келтирилади, ундан сўнг предмет тушунчасини билдирувчи сўзга кичрайтиш-эркалаш вази-фасидаги *-ча* аффикси қўшилади. Кичрайтиш-эркалаш синтактик-морфологик йўл билан юз беради. Мисоллар: *Олти қарич кенгликда узундан узоқ тор кўча, тор кўча бошида кичкинагина бир эшикча бор эди* (А. Қодирий. Утган кунлар, 240). *Унинг кичкинагина сингилчаси ҳам даҳанаки жангни бир бурчакда кузатиб ўтирарди* (М. Горький. Менинг университетларим, 609). *Мунчоқ кўзини кўзингга тикиб, оппоқ кичкина қўлчаларини чўзиб, ёқангни тортқилайди, бўйнингни чимчилайди* (С. Зуннунова. Бўйларингдан ўргилай, 8).

*Сенга атаб буванг кўз ўтар-ўтмас,
Жажжи қалпоқча ҳам қўйди ҳозирлаб.
Дўстлар шайланмоқда табриклашга тез
Қуюқ зиёфатга ишора айлаб*

(Анвар Ҳожи. Меҳрим, 47).

Хулоса шундай: *-ча* аффикси негиз эътибори билан кичик нарсани кўрсатмайдиган сўзларга қўшилганда, кичрайтириш оттенкасини келтириб чиқаради. Агар у ўз олдидан кичрайтириб кўрсатувчи аниқловчиси бўлган

худди шундай сўзларга қўшилса, кичрайтиш билан бирга эркалатиш, баҳо оттенкалари ҳам келиб чиқиши мумкин:

<i>эшик</i>	<i>эшикча</i>	<i>кичкинагина эшикча</i>
<i>сингил</i>	<i>сингилча</i>	<i>кичкинагина сингилча</i>
<i>қўл</i>	<i>қўлча</i>	<i>кичкинагина қўлча</i>
<i>қалпоқ</i>	<i>қалпоқча</i>	<i>жажжи қалпоқча</i>

қаторларидаги сўзлар маъноларини тенглаштириш мумкин эмас: *Эшик, сингил, қўл, қалпоқ* сўзларида кичрайтиш оттенкаси йўқ, иккинчи қатордаги сўзларда энди кичрайтиш оттенкаси пайдо бўлди. Энди у *қўл* эмас — *қўлча, эшик* эмас *эшикча, қалпоқ* эмас — *қалпоқча*. Учинчи қаторда эса кичрайтишга қўшимча равишда эмоционаллик ҳам пайдо бўлди. Кичрайтиш-эркалатиш маъноси келиб чиқди. Бунга маълум қонуният сифатида қаралиши ҳам мумкин.

Юқорида биз, асосан, *-ча* аффикси ифодалаган ижобий эмоционал-экспрессив маънолар ҳақида тўхталдик. Улчови контекст бўлган ҳолда баъзан бу аффикс объектга субъектнинг салбий эмоционал-экспрессив муносабатини — баҳосини билдириши мумкин. Бундай вақтда маъно сўзловчининг объектга нисбатан ўзини устун қўйиш ҳиссиётига асосланади: сўзловчи тингловчини маълум сўзга *-ча* аффиксини қўшиш ва интонацияни ўзгартириб талаффуз қилиш орқали камситади. Мисоллар:— *Қани, Жамиш и дча**, *доскага чиқ,— деди ўқитувчи* («Шарқ юлдузи», 1973, 6—12.). *Бу орада Обидча билан Завқий Хўжандга, ундан Уратенагача бориб, Бухоро карвон йўлини пойлай-пойлай Муқимий ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга бўлмай, бўшашиб Қўқонга қайтиб келдилар* (С. Абдулла. Мавлоно Муқимий, 207).

— *Қани, гапир, галстук таққан махсимча!* (Мирмуҳсин. Умид, 94), *Ҳожинона. Хўш, бой, хотинча нгизга раҳмингиз келдими?* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий. Танланган асарлар, 1954, 73);

* *-ча* аффикси кишиларнинг атоқли отларига қўшилганда умуман кичрайтиш билан (кичиклик белгисини кўрсатиш билан бирга) бирга камсйтиш оттенкаси ҳам ифодаланади. *Аҳмадча, Салимча, Назирча* каби:— *Юсуфча* кираверсинми? (Никитин Н. Қўқон воқеаси, 6).

Совчи, совчи, ҳой совчи, Эй совчи, анқов совчи!
Совчи гапни пайқаб ол, Ҳам ён чага қўлни сол
(Ҳамид Олимжон, Асарлар, III, 260).

каби. Ўзбек тилининг кўплаб фактларини таҳлил қилиш -ча аффикси қиз сўзига қўшилганда, асосан, кичрайтиш-эркалатиш маъносини англатишини, *йигит* сўзига қўшилганда, асосан, кичрайтиш, камситиш оттенкаларига эга бўлишини кўрсатди. Мисолларни қиёс қилинг: *Қодирхўжа ийманиб эшик томон бораркан, Ота: «Қизчага биздан салом айтинг-а»,— деб қолди* (Р. Файзий, Ҳазрати инсон, 223). *Сотиболди қизчасини ўлик ёнидан олиб, бошқа ёққа ётқизаётганда қизча уйғонди ва кўзини очмасдан одатдагича дуо қилди:*

— *Худоё аямди дайдига даво бейгин...* (А. Қаҳҳор. Танланган асарлар, II, 37).— *Сен, йигитча дейман, мактаб очаман деб мунча катта кетмасанг?* (Ч. Айтматов. Сарвқомат дилбарим, 252). *Бу йигитчанинг қирғоққа чиқамиз, деб инжиқлик қилиши натижасида ана шу бир ярим кун бекор ўтиб кетди* (А. Дюма. Граф Монте Кристо, 6).— *Йигитча, билб қўйгинки, одам энг олдин саломлашади, кейин ахлоқона саволлар беради* (Ш. Рашидов. Қудратли тўлқин, 210).

Юқоридагилардан *йигит* сўзига қўшилганда -ча аффикси ижобий маъно англатмайди деган хулоса чиқмайди, контекст билан боғлиқ равишда у ижобий маъно, ижобий муносабат ифодалаши мумкин. Лекин қиз сўзига қўшилган -ча аффиксининг салбий муносабатни билдириши йўқ даражада.

3. Юқорида -ча аффиксининг соф кичрайтиш, кичрайтиш-эркалатиш маъноларни ифодалашда иштирок этишини кўрдик. Шундай ҳам бўладики, сўзловчи ёки ёзувчи бу аффиксни ишлатишда тасвирланаётган предметни, нутқ қаратилган предметни кичрайтишни ҳам, кичрайтиш-эркалатишни ҳам мақсад қилиб қўймайди, улар (-ча аффиксли сўзлар) тингловчида нарса ва предмет ҳақида тасаввур уйғотиш учун ҳам хизмат қилмайди. Бундай вақтда -ча аффикси ўзи қўшилиб келган сўз билан бирликда фақат эмоционал-экспрессив бўёқ ҳосил этиш учун хизмат қилади. Кичрайтиш билан бу сўзда ҳам алоқа ипи нозик ҳолда боғланганлигини алоҳида эътибор бериб текширгандагина сезилади. Бу эса

С. С. Плямоватаянинг субъектив баҳо формаларининг ана шу хусусияти ҳақидаги фикрига аниқлик киритиш лозимлигини кўрсатади⁶⁸.

Мисоллар: *Хонзода. Тагин қози поччангиз сизга янги аяча топган бўлмасин, Холматжон!* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий. Танланган асарлар, 90). *Хонзода. Қулоғинга ун босдингми, етимча, етти кулча!* (Уша асар, 64). *Булардан яна бири — хуш тавозе ва хушфеъл, Саидани негадир «аяча» деб атаган Исмоилжон деган бир йигит ғалати бир гапни айтиб қолди* (А. Қаҳҳор. Синчалак, 36).— *Йўқ, ахир, мен сизга жиддий гапираётirman,— деб уни тинчлангирди Кличков,— ҳеч қандай «полковникчалар» билан гаплашганим йўқ, менга нима кераги бор?* (Д. Фурманов. Чапаев, 151).— *Қизиқ хангомалар,— деди Файзулла кулиб,— нимага бунча индамас бўлиб қолдинг, десам, отинчанинг ташвиши билан бандман де ҳали?* (Ҳ. Шамшаров. Чироқ, 19).

Булардан ташқари ҳам турли қуршовда -ча аффикси ҳар хил лексик семантик ва грамматик маъноларнинг келиб чиқишида иштирок этади. Лекин -ча аффиксининг ўзи қўшилган сўз билан биргаликда англатган маънолари фақат шулар билан чегараланадими деган саволга ўрин қолдирмаслик учун унинг айрим маънолари учун 2—3 тадан мисол келтирамиз, холос.

а) -ча аффикси айрим сўзларга қўшилиб равиш ёки сифат ясаёди ва қиёс, чоғиштириш маъносини англатади⁶⁹. Бундай вақтда у -дай, -дек, -га, +ўхшаш, -ники +дай сингари каби аффикс ёки сўнг кўмакчилар билан синоним бўла олади. Мисоллар: *Булар орасида ишқнинг пуч ёнғоқча* (-дай, сингари, каби — Р. Қ.) қадри йўқ (Ф. Фулом. Прозаик асарлар, 397). *Одамлардан баъзиларининг камзули белига кенг солдатча* (-ники+дай — Р. Қ.) камар тортиб боғланган бўлса ҳам, улар оддий граждани кийимларида, ҳар қаторда тўрттадан тизилишиб ҳарбийчасига саф бўлиб қадам ташлаб боришарди (А. Чаковский. Қамал, 54).— *Чумо-*

⁶⁸ Қаранг: Плямоватая С. С. Уменьшительно-оценочные и увеличительно-оценочные имена существительные в современном русском языке. АҚД. М., 1956, с. 6.

⁶⁹ Қаранг: Қўнғуров Р. Гапда ўхшатишни юзага келтирувчи грамматик воситалар. — «Ўзбек тилида сўзлашув нутқи синтаксиси-масалалари». Самарқанд, 1973, 161-бет.

лича (-дай, -га, +ўйшаб — Р. Қ.) кўринсам ҳам кўри-
нар эканман-ку, шиқилиб!— деди хотин йиғламсираб
(М. Қўшжонов, У. Норматов. Маҳорат сирлари,
65). Яқин йигирма йиллардан бери маҳдумнинг келини
шаҳар ёки қишлоқ сўраб турган бир бекча (-дай —
Р. Қ.) бўлмаса-да ундан қуйироқ ҳар ҳолда шаҳар мад-
расасида дарсгўйлик қилиб, вақфни ўз қабзига олган
бир мударриснинг тушумидан албатта кўп (А. Қоди-
рий. Меҳробдан чаён, 13);

б) феъл ёки унинг функционал формаси эгаллик аф-
фиксини олиб отлашгандан сўнг қўшилган *-ча* аффикси
бирор шахс ёки предметнинг ҳолатини кўрсатади, ҳа-
ракатнинг бажарилиш процессини — сифатини билди-
риш учун хизмат қилади. Мисоллар: *Мен машина — қў-
шиққа тикилганимча қолдим* (А. Қаҳҳор. Асар-
лар, II, 15). *Икковимиз физиллаганимизча уйга
кетдик* (А. Қаҳҳор, Уша ерда, 25). *У сўрашиб бўли-
ши билан ҳовлининг ичи қоронғи эканлигини айтди-да,
шам олиб чиқмоқчи бўлиб шошганича ичкарига ки-
риб кетди* (М. Авезов. Абай йўли, 4);

в) сонлар, миқдор билдирувчи сўзлар билан келган-
да (баъзан *-ларча* аффикси таркибида) чама, ноаниқ-
лик маъносини билдиради. *-ча* аффикси бундай вақтда
баъзан тўғридан-тўғри сонларга [(бу гапнинг натижаси
шундан иборат бўлдики, *мигларча* немис солдатлари
юзларча оғир тўплар фюрер иродасига бўйсуниб, ўз
йўналишларини ўзгартиради (А. Чаковский. Қамал,
16)], кўпинча эса, улар нумеративларга қўшилади:
*Юз нафарча бўлган бу мадраса аҳлидан бир миғ
беш юз танга пул йиғилди* (С. Айний. Судхўрнинг
ўлими, 13). *Эртасига дўконга борсам, дадам битта пат-
нисга олтига нон, ярим қадоқча пашмак ҳалво со-
либ, дастурхон қилиб қўйган экан...* (А. Қаҳҳор.
Асарлар, II, 66). *Шанба кунин олтига чапчак, тўртта
ширмон, бир қадоқча совунак ҳалво, муштдай-мушт-
дай икки юмалоқ новвотни дастурхон қилиб боришди*
(А. Қаҳҳор. Уша ер, ўша бет). Бундай вақтда *-ча*
аффикси *-дан* аффикси ёки *чамаси* сўзи билан синоним
бўлади;

г) *-гача -гунча* аффикслари таркибида чегара маъ-
носини билдириш учун хизмат қилади: *Унинг хотини
эртадан кечгача ғув-ғув чарх йигиради* (А. Қаҳ-
ҳор. Асарлар, II, 10). *Қуёшда қорайган, ранги унниқиб*

кетган йиртиқ майка кийиб, иштонини тиззасизгача шимариб олган аравакаш бола ўрнидан турди-да, поезд томон ҳавас билан боқиб илжайганича кимгадир қўл силтади (Ч. Айтматов. Сарвқомат дилбарим, 8). Булар чиқиб кетгунча кўча эшиги бўсағасида ўтирдим (А. Қаҳҳор, Асарлар, II, 22). Бу функцияда -ча аффиксини қадар, сўнг кўмакчиси билан алмаштириш мумкин;

д) менимча, билишимча, эшитишимча, айтишларича, айтганча каби сўзлар таркибида келиб, биринчидан, ҳикоя қилинаётган воқеа сўзловчига бошқа шахс орқали, воқеа-ҳодисанинг юз берганлиги сўзловчига кейин маълум бўлганлигини англатиш учун хизмат қилса, иккинчидан, гапда грамматик вазифа ҳам бажаради. Яъни ўзи қўшилиб келган сўзни кириш сўзга айлантиради. Бундан ташқари, субъектнинг сўзланаётган гапга, воқеага муносабатини ҳам билдиради. Мисоллар: *Менимча, бундай қарашларга хотима бериш керак* (А. Чаковский. Қамал, 29). *Зайцевнинг ёзишича, бодрингамо бодринларни тирноқлари билан ердан ажратиб олаётганида биттаси ёрилибди-да уни улоқтириб ташлабди* (Мумтоз Муҳаммедов. Ойдин булок, 32).— Айтганча, шаҳар ҳарбий комиссариати ва Киров ҳамда Москва районларининг секретарлари кўнгиллилар масаласини бюрода ҳал қилинишини сўраяпти (А. Чаковский. Қамал, 34). -ча аффикси бу вазифада келганда худди шундай вазифани бажара оладиган -га+қараганда, -дан+маълум бўлишича, -нинг+билишимча каби конструкциялар билан синонимик муносабатга киришиши мумкин;

е) тилда *буюк вайрона, ажойиб ҳайвон* (кўчма маънода), *катта хурмача, баҳайбат қўлча* каби аксимаронларни⁷⁰ кўрамиз. Антитезага ўхшаб кетадиган, аммо маъно фарқланиши, икки қарама-қарши маъноли сўзларнинг жуфтлаштириш орқали тингловчида янги бир тасаввур, яъни аксимаронлар ҳосил қилишда ҳам -ча аффиксидан маҳсулдор фойдаланиш мумкин. Мана бу мисолларни чоғиштириб кўрайлик: *У, ҳозиргина ёдига олган қишлоқи Хушрўйибини ҳам, унинг камтарин, меҳнаткаш марҳум эрини ҳам, кутилмаган вақтда йўқ-*

⁷⁰ Аксимарон ва антитеза ҳақида қаранг: Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Тошкент, 1977, 111—114-бетлар.

лаб келган бу арслондай қишлоқи жиянчани (арслондай жиянча унча мослашмайди — Р. Қ.). ҳам унутган, унинг фикрини ёлғиз ўз ишлари ишғол этган эди (Ойбек. Қутлуғ қон. 7). Қорачадан келган бу новча... (новча оғзаки нутқда кўп ишлатилади ва йирик одамни кўрсатади — Р. Қ.).

Айтиладиган фикрларни давом эттиришдан олдин В. В. Виноградов ва А. Гуломовларнинг қуйидаги сўзларини келтириш ўринлидир.

В. В. Виноградов А. А. Потебнянинг субъектив баҳо формасини олган сўзнинг ўзи аниқлаётган предметни билдирувчи сўз билан мослашиши ҳақидаги фикрлари ҳақида тўхталиб ёзади: «Шундай қилиб, субъектив баҳо формалари таъсирчан: отнинг кичрайтиш-эркалатиш формаси кўпинча ўзини аниқлаб келаётган сифатнинг формасини ассимиляция қилади, ўзи билан унинг эмоционал мослашишини талаб қилади (масалан, *маленький домик, седенький старичок* ва ҳоказо)»⁷¹.

Демак, В. В. Виноградов фикрича, *уйча* сўзи ўз олдидан *кичик* типидан сўзни, *бобойча* ўзига хос *оппоққина* (ёки нозиккина) типидан сўзнинг туришини талаб қилади.

Умуман, бу фикр ўзбек тили учун ҳам характерли.

Энди А. Ф. Гуломов фикрига эътибор берайлик: «*Ёш қизча* (молодая девочка), *кичик китобча* (маленькая книжечка) типидан кичрайтиш-эркалатиш маъноси икки марта ифодаланган ҳолатларда (морфологик ва синтактик усуллар билан) ҳаммавақт ҳам биз маънонинг кучайишини кўравермаймиз: кичрайтиш-эркалатиш аффикси сўзнинг лексик маъносини ўзгартирганда, бошқа предметни кўрсатиш учун хизмат қилади, ёки у «ўлик» ҳолатга келади, унда аниқловчи фарқ борлигини кўрсатадиган элемент вазифасини бажаради. Масалан, *дафтарча* сўзи илгари баъзан *блокнот* маъносида ҳам қўлланган, шундан: *кичик дафтарча* (маленький блокнот) — *катта дафтарча* (большой блокнот). Қиёс: *кўрпача*: (вид ватного одеяла), *катта кўрпача* — *кичик кўрпача*; *рўмолча* (носовой платок, *рўмол* — платок): *катта рўмолча* — *кичик рўмолча*»⁷².

⁷¹ Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972. с. 98.

⁷² Гулямов А. О. О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в узбекском языке. Научные труды ТашГУ, вып. 268, Ташкент, 1964, с. 20—21.

З. Маъруфов ҳам А. Гуломов фикрига яқин фикр билдиради⁷³.

Р. Икромова эса, *катта уйча, зўргина майдонча, катта хурмача, ҳайҳотдай қўрғонча* каби бирикмаларда шу майда предметларнинг ўз ичида ҳам катта-кичиклик жиҳатдан фарқ бор. Шунинг учун бундай конструкцияларда мантиқий қарама-қаршилик йўқ деган хулосага келади⁷⁴.

Р. Икромованинг фикрининг *катта уйча, катта хурмача* типидagi сўзларга нисбатан шартли равишда тўғри деб қараш мумкин. Бошқа ҳолларда, албатта, ҳам мантиқий, ҳам стилистик ноқислик кўзга ташланади. Бу айниқса, *ҳайҳотдай қўрғонча, баҳайбат қўлча* каби конструкцияларда аниқ сезилиб қолади. Яъни *ҳайҳотдай* бўлгандан сўнг у *қўрғонча, баҳайбат* бўлгандан сўнг *қўлча* бўлиши мумкин эмас. Академик В. В. Виноградов айтганидек, мослашиш бундай ҳолда сақланса яхши бўларди. Бу эса, ўз навбатида, ўзбек тили нутқ маданияти масаласи учун ҳам аҳамиятлидир. Тўғри, баъзан *бу бизнинг катта қизчамиз, бу катта йўлчамиз* тарзидаги бирикмалар ўзбек оғзаки нутқида учраб туради. Бундай вақтлар, бизнингча, сўзловчи кичрайтишдан кўра кўпроқ эркалатишга эътибор беради.

-чак, -чоқ, -чиқ. Бу формалар турли хил маъно ноцикликлари келтириб чиқаришда *-ча* аффиксига нисбатан пассивроқ. *-чак, -чоқ, -чиқ* аффикслари сўз ясашда ҳам иштирок этади. Улар воситасида феъл⁷⁵, сифатдан сифат, феъл ва тақлидий сўздан от⁷⁶ ясалади: *Иситмаси баланд бўлса керак, узунчоқ озгин юзи ловиллаб ёнар, лаблари қовжираб қолган эди* (О. Ёқубов. Излайман. «Шарқ юлдузи», 1971, 3-сон, 61). *Бетида узун чандиғи бор, боши худди отнинг калласидек чўзинчоқ, баданида бўш жой қолмаган...* (Х. Тўхтабоев.

⁷³ Қаранг: Маъруф З. Ўзбек адабий тилида от ясовчи суффикслар. СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг асарлари, II серия, филология. 2-китоб. Тошкент, 1961, 118-бет.

⁷⁴ Қаранг: Икромова Р. Ҳозирги ўзбек тилида отларнинг модал формалари. ҚД. Тошкент, 1966, 29-бет.

⁷⁵ Қаранг: Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. АДД. Ташкент, с. 44; Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент, 1975, 282—283-бетлар; Гуломов А. ва бошқалар. Ўзбек тили морфем лугати. Тошкент, 1977, 242-бет.

⁷⁶ Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. Тошкент. 1966, 109-бет.

Сариқ девнинг ўлими, 92). Феълдан сифат: *Қанча бир-га турган бўлсак, сендан мақтанчоқликдан бошқа ҳеч нарса кўрганим йўқ* (Т. Драйзер. Бахти қаро Керри, 206); *Тортинчоқлик ишга зиён келтиради, Мулла Равшан,— деб Зайниддин унинг елкасига қўл ташлади* (С. Қароматов. Бир томчи қон, 103). Феълдан от: *У гарчи ўзи тан олмаса ҳам, ёлғиз қизини, овунчоғини** бағридан юлиб кетган ўша шаҳарлик барно йигитдан ҳам, отани фироққа ташлаб кетган қизидан ҳам... андак норози эди («Шарқ юлдузи», 1973, 6-сон, 17).

Асли -чак, -чоқ, -чиқ от асосан. унинг кичрайтиш формасини ҳосил қилувчи формалар ҳисобланади⁷⁷.

Бу аффикслар ўзаро бир-бирлари билан синоним базифасини бажариши мумкин: Ш. У. Раҳматуллаев -чоқ, -чиқ аффиксларини вариант сифатида қарайди ва *мақтанчиқ||мақтанчоқ* мисолларини келтиради⁷⁸.

Бизнингча, улар кўпроқ бир-бирлари билан синонимик муносабатда бўлиши мумкин. Фикрмизни бу аффиксларнинг доимо бири ўрнида иккинчисининг қўллай-вериш мумкин эмаслиги масаласи ҳам исбот қилади. Масалан, -чиқ, -чоқ ва -чак аффиксларининг ҳаммаси ҳам отнинг кичрайтиш маъносини ҳосил қилса-да, *қопчиқ* сўзини *қопчак* ёки *қопчоқ* тарзида, *мақтанчоқ* сўзини *мақтанчак*, *ёпинчиқ* сўзини *ёпинчак* тарзида ишлатиш мумкин эмас.

Бундан ташқари, албатта, бу форманинг -чак, -чоқ кўринишлари ҳам оғзаки сўзлашув нутқи, ҳам ёзма нутқ учун хос бўлса, -чиқ формаси эски ўзбек тили (*қопчиқ*, *қорачиқ* ҳозир ҳам актив) ва сўзлашув нутқи учун хос эканлигини ҳам алоҳида таъкидлаш керак. Масалан, адабий тилда *тойчоқ*, *ўйинчоқ* формалари актив бўлган ҳолда, оғзаки сўзлашув нутқида унинг *тўйчиқ*, *ўйинчиқ* формалари ҳам ишлатилади (Бу ҳолатда камситиш оттенкаси кучлироқ). *Болачиқ*, *ёнчиқ*, *ил-*

* Ўзбек тилидаги *ёпинчиқ*, *таянчиқ*, *суянчиқ*, *тепчиқ*, *жийриқ*, *чугурчуқ*, *ўқчиқ*, *бекинмачоқ*, *отишмачоқ*, *мунчоқ*, *ўргимчак*, *эмчак*, *чўпчак*, *кемирчак* каби сўзларни ҳам -чак, -чоқ, -чиқ аффикслари воситасида ясалган отлар деб қараш мумкин. Мисоллар учун Р. Қўнғуров, А. Тихоновларнинг «Обратный словарь узбекского языка» (Самарканд, 1969) асарининг 83—84, 190, 235, 236-бетларига мурожаат қилинсин.

⁷⁷ Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент, 1975, 283-бет.

⁷⁸ Уша асар, 282-бет.

чиқ, қаварчиқ каби формаларнинг умуман ўзбек тилида *-чоқ* ли формаси йўқ.

Демак, *-чак, -чоқ, -чиқ* аффикслари кўп ҳолларда бири иккинчисининг функциясини бажариши мумкин.

Қиёс: *салинчақ*||*солинчоқ, эринчақ*||*эринчоқ, махтанчоқ*||*мақтанчиқ, сирғанчиқ*||*сирғанчоқ, қизғанчиқ*||*қизғанчоқ, ёпинчоқ*||*ёпинчиқ, овунчоқ*||*овунчиқ* каби. Лекин кўп ҳолларда *-чоқ, -чиқ, -чак* аффиксларининг бири ўрнида иккинчисини қўллаш анча қийинчилик туғдиради.

Биз бу аффиксларнинг *-ча* аффикси билан муносабатини ҳам синонимик муносабат деб қараймиз. Баъзи бир олимлар *-чак* аффикси билан *-ча* аффиксини тенглаштириб қўядилар⁷⁹. Бу икки аффикс ўзи қўшилиб келган негиз англатган маънога киритган қўшимча маъно нозиклигида бир-биридан фарқ қилади, ҳатто уларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатсак, маъно тамоман ўзгариб кетади.

Масалан, *келинчак* сўзи ўрнида *келинча, тугунчак* сўзи ўрнида *тугунча* сўзларини ишлатиш мумкин бўлса ҳам *беланчак, ўргимчак* сўзлари ўрнида *беланча, ўргимча* тарзида *-ча* морфемали сўзларни ишлатиб бўлмайди. Фикримиз исботи учун иккитагина мисол келтирамиз: *Аҳмаджон шошилиб тугунчакни еди, хатни олиб ўқиди* (Ойдин. Эр юрак, 68) ∞ — *Сиққанича тақиб, қолганини рўмолчага тугиб олганман, Хуринисо опа, — деди Тожихон, дарҳақиқат, ёстиқнинг устида турган тугунчани кўрсатди* (А. Қаҳҳор. Синчалак, 17). *Ҳамма нарса жойида. Фақат шифтга беланчак осилган, холос* (С. Аҳмад. Ҳикоялар, 174) ∞?! *Бу гаплар баъзан уни ўргимчак ўридай ўраб олаётганга ўхшарди* (Хидир Деряев, Қисмат, 24) ∞?!.

-ча аффикси *-чоқ, -чиқ* аффикслари билан ҳам баъзан функционал алмаша олади, баъзан эса уларни алмаштириш мумкин эмас. Яъни *қўзичоқ*||*қўзича* дейиш мумкин-у, аммо *қўғирчоқ, ўйинчоқ* сўзлари ўрнида *қўғирча, ўйинча* сўзларини ишлатиш мумкин эмас, чунки бундай ҳолатда маъно тамоман ўзгариб кетган бўлар эди. Мисоллар келтирамиз: *Танабой уларнинг келишини кутиб турмай ҳаром ўлган қўзичоқларни* (қўзичаларни — Р. Қ.) *қўйхона бурчагидаги уюмга олиб бориб ташлаш учун кетди* (Чингиз Айтматов. Ал-

⁷⁹ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 725.

видо, эй Гулсари, 156). *Уйинчоқни* (уйинчани мумкин эмас — Р. Қ.) *қайтиб олиб, бошимни қуйи солганимча машина томон кетдим* (Ч. Айтматов. Сарв қомат дилбарим, 102).

-чак, -чоқ, -чиқ аффиксларининг ўзи қўшилган негиз билан бирликда, ўзи учун типик бўлмаган лексикограмматик қуршовда юзага келтирадиган маъно нозикликларини ҳам, юқорида айтганимиз, уч ўлчов (кичрайтиш, кичрайтиш-эркалатиш ҳамда соф эмоционал-экспрессивликни ҳосил қилиш) нуқтаи назаридан олиб қарайлик.

От ва сифатларнинг ясаллиши, *отларда субъектив баҳо формаларига бағишланган ишларнинг асосан ҳаммасида бу аффикслар кичрайтиш, кичрайтиш-эркалатиш маъноларини* (предмет ҳамж жиҳатидан кичрайтирилиши, субъектив баҳо оттенкасига эга бўлиши) ифодалаши таъкидланади.

Ҳақиқатда ҳам, бу аффикслар кўпроқ кичрайтиш ва кичрайтиш-эркалатиш маъноларининг ҳосил қилинишида иштирок этади, соф эмоция, экспрессияни ифодалаш хусусияти буларда камроқ.

1. -чак, -чоқ, -чиқ аффиксларининг фақат кичрайтиш учунгина ишлатилиши. Бундай вақтда предметнинг нисбатан кичиклиги таъкидланади, холос. Субъектив баҳо сезилмайди. Мисоллар: а) -чак: — *Танишинг, бу менинг хотиним,— деди ҳалиги йигит ёнидаги четга қараб турган келинчакни кўрсатди* (Ойдин. Ҳикоялар, 29). *Менинг сендан бўлак сирдош ўртоғим йўқ, Чиннихон,— дерди келинчак* (П. Қодиров. Эрк, 199). *Йўқ, йўқ, орқангизни ўгириб туринг, ҳалинчақдан тушиб олай,— деди Тўтиқиз, ёлворувчи бир товуш билан* (М. Исмоилпий. Фарғона тонг отгунча, 14);

б) -чоқ: — *Мана шунинг учун ҳам сенинг қўзи-чоқларинг ҳаром ўляпти!* (Ч. Айтматов. Алвидо эй, Гулсари, 157). *У нон эмас, кўзини очиб юмадиган қўғирчоқ экан, ерга тушганда қўли синиб кетибди* (Ойдин. Ҳикоялар, 23). *Уйинчоқ ўйнайди қизалоқ, эркалаб, опчилаб тинмайди* (Р. Абдурашид. Сукунат, 22);

в) -чиқ: *Ҳар ким ўз ҳолига яраша, бири қонда, бири қопчиқда бугдойми, арнами, гурунчми, оқшоқми олар эди* (Ойбек. Улуғ йўл, 5). *Нега номозни канда қилдинг? деб қамчи билан урган, бўра-*

лаб сўккан, кейин ёнчиғида бор пулини тортиб олган эди («Гулистон», 1977, 1-сон, 2). Джеймс Тейлор. Шарт шу: аввал биз комил ишонч ҳосил этайлик... Сўнгра ёнчиғингизга керагича доллар оқа беради, жаноблар (С. Азимов. Юлдузлар жамоли, 134); Қопчиқ Бухоро тамғаси урилган тиллалар сариқ ва қизғиш — кўзни қамаштирадиган тиллалар билан тўла эди (Ж. Икромиёв. Бухоронинг 12 дарвозаси, 90).

2. *-чак, -чоқ, -чиқ* аффикслари сўзловчи нуқтаи назарда тутаётган предметни ҳажм жиҳатидан кичрайтади ва шу билан бирга сўзловчи у предметларга нисбатан ўзининг у ёки бу хил муносабатини билдиради. Бу эса, бир томондан, мазкур аффиксларни олган негизнинг ўзидаги маълум даражада кичрайтиш оттенкаси билан изоҳланади.

Кичрайтиш-эркалатиш маъноси *-чак, -чоқ, -чиқ* аффиксларини олган сўзлардан аввал турли хил аниқловчи — эпитетларни келтириш ёки бу аффикслардан сўнг *-дай, -дек* аффиксларини қўшиш, кўмакчилар ёрдамида тасвирий воситалардан ўшатиш майдонга келганда юз беради. Яъни бундай ҳолатда лексик-грамматик қуршов асосий ролни ўйнайди. Субъектив баҳо, субъектив муносабат ўшатишган предметга *-чак, -чоқ, -чиқ* аффиксларини қўшиб кичрайтиш орқали юзага келади. Масалан,

<i>қўғирчоқдек</i>	<i>қиз</i>	ва	<i>қиз</i>
<i>қўзичоқдай</i>	<i>бола</i>	ва	<i>бола</i>
<i>келинчак</i>	<i>баҳор</i>	ва	<i>баҳор</i>
<i>келинчакдай</i>	<i>чўл</i>	ва	<i>чўл</i>
<i>сулув келинчак</i>		ва	<i>келинчак</i>

каби.

Биринчи қатордаги аниқловчили отлар билан иккинчи қатордаги отларни (*қиз, бола, баҳор, чўл, келинчак*) бир хилдаги қолипга солиш мумкин эмас. Биринчи қаторда кичрайтиш ва у орқали тасвирланаётган предметга муносабат аниқ сезилиб туради. Ҳар учала кўришишга мисоллар келтириш фикримизни янада ойдинлаштиради деб ўйлаймиз.

а) *-чак* олдидан турли хил аниқловчилар келтириш йўли билан: *Шу ёшлик, шу чирой, умринг баҳори, саргайиш билмасин, сулув келинчак* (Зулфия, Куй-

ларим сизга, 39). *Кўркам ясанган, қулоқларида, бўйнида, билакларида ва бармоқларида олтин ҳам қимматбахо тошлар ёнган келинчак Нури!* (Ойбек. Қутлуғ қон, 142). *Еш келинчак тўнғич боласини дунёга келтириб ўзи оламдан ўтибди* (С. Зуннунова. Вафо, II). *Мана, яна битта совлиқ қўзилади, эгизак туғибди, қандай чиройли қўзичоқлар* (Ч. Айтматов. Алвидо, эй Гулсари, 156);

б) негизнинг ўзидаги кичиклик маъноси ва унга -чоқ аффиксининг қўшилиши натижасида: *Бу нима қилганинг, ўртоқ,— деди у қўли билан ўлган қўзичоқларни кўрсатиб. Саман тойчоқ ниҳоят йилқиларга келиб қўшилганида Турғун билан Танабой уни тинч қўйишди* (Ч. Айтматов, Алвидо, эй Гулсари, 157, 20). *Кимнингдир: «бу азамат бола, йиғламайди, йиғлаётгани йўқ, тойчоқ бўлиб кишняпти», деганини эшитдим!* (А. Қаҳҳор. Асарлар, II, 12);

в) -чак, -чоқ + ўшатиш воситаси: 1. Ижобий эмоция: *Эргашиб қарасам, сарғиш докага юзини яширган келинчакдек кўм-кўк барг орасига яширинган гул...* (Н. Сафаров. Наврўз, 89). *Тўйган қўзичоқдай ухлаб ётар эди* (А. Қаҳҳор. Танланган асарлар, I, 229). *Ўшанда ғашлик қилганингизда қўғирчоқдек бу қиз қаёқда эди сизга!* (Шухрат. Жаннат қидирганлар, 67); *Бўлмаса тойчоқдай гижинглаб, шаталоқ отиб кишняпти* (С. Рагимов. Меҳмон, 90).

2. Салбий эмоция: — *Баротни кўринглар, қўғирчоқдек ясанган бойваччани қўлга туширибди* (З. Самадий. Мойимхон, 79). *Келинчакнинг ўзи бўлдингиз,— деди кулиб Зебихон* (С. Зуннунова. Оч юзингни, 133).

Ҳовлимизда пайдо бўлди тонг саҳар бир келинчак Йўқ келинчак эмас, бир аччиқ ичак

(У. Рашид. Акам бўласиз... 14).

Тасвирланаётган нарсага нисбатан кичрайтиш-эркаланиш муносабати шу нарсени бошқа бир гўзал, нафис нарсага, юқорида айтганимиздек, кўмакчилар ёрдамида ўшатиш орқали ҳам ифодаланади. Ўшатиладиган нарсени билдирувчи сўз субъектив баҳо формасини қабул қилади.

Тўйга ҳозирланган келинчак сингари ясаниб, ўз жамолини кўз-кўз қилиб қуёшга интилган хилма-хил

гуллар чамандек очилиб, қишлоқ ҳуснига ҳусн қўшарди
(Ш. Рашидов. Қудратли тўлқин, 6).

Кўкда булутлар гўё беланчак* ясаб

Сени аллалаган севинчлар баъзан

(Зулфия. Висол. 14).

3. *-чақ, -чоқ* аффикслари ўзи қўшилган сўз орқали ифодаланган предметни кўрсатмайди, балки ўша предметни кўрсатувчи сўз метафорик⁸⁰ равишда ишлатилиб, у орқали кишилар тушунилади. Сўзловчи ёки ёзувчи бу ўринда предметни кичрайтиш эмас, балки метафора орқали ифодаланган кишига нисбатан муносабатини, ўз эмоциясини ифодалашни мақсад қилиб қўяди. Бундай ҳолатда эркалатиш билан бир озгина алоқа сезилади. Эмоционал-экспрессив маъно баъзан контекст орқали, баъзан эса субъектив баҳо формасидан сўнг эгалик аффиксининг қўшилиши орқали реаллашади. Мисоллар: а) *Қаранги, менинг ўрнимни мана ақди норасо мана бу қўғирчоқ эгаллабди!* (Р. Тагор. Кўзга тушган чўп, 40).

Ҳосилни топширган боғ ҳувиллайди,

Фақат бир бурчакда арча — келинчак

(Мукаррам Муродова. Арча ва олча).

б) *Момши хола энди ҳушига келган кишидек энтикиб:— Нуржон, қўзи чоғим, болам, тўхта!— деб икки қўлини узатганича қолаверди...* (Б. Кербобоев. Небитдоғ, 312). *Сиз, қўзи чоғларим, фуқаронинг пешволари бўласизлар, сиз ҳам шу осий авомга насиҳат қилинглар, токи изларингиз ёруғ бўлғай* (Ғ. Ғулом. Танланган асарлар, 5, 32). *Қўзи чоғим, оппоғим, Ухла, ухла, ором ол* (С. Зуннунова. Нилуфар, 204). *Ҳа, той чоғим, нега ухламаяпсан* (Ч. Айтматов. Сарвқомат дилбарим. 94). *Кўчаларда той чоғимни етаклаб қўлларимдан ушлаб олиб юрадими* (Эркин Воҳидов. Достонлар, 35).

Алла болам, аллаё, қўзи чоғим аллаё,

Эркин юртда туғилган қулунчоғим аллаё

(Қўшиқдан).

* 3. Маъруфов беланчак сўзининг негизи феъл эмас, балки бола сўзи билан алоқадорлигини кўрсатади (Қаранг: Ўзбек тилида от ясовчи аффикслар, 119-бет).

⁸⁰ Метафора ҳақида қаранг: Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Тошкент, 1977, 15—19-бетлар.

Бизнингча, келтирилган мисолларнинг бирортасида *қўғирчоқ, келинчак, қўзичоқ, тойчоқ, қулунчоқ* сўзлари ўз соф лексик маъносида тушунилмайди — денотат кўз олдингизга келмайди. Уларнинг ҳаммаси метафорик равишда ишлатилган бўлиб, ўқувчи ёки тингловчи бу сўзлар орқали ифодаланган эмоцияни дарров сезиб олади.

Ўзбек тилида *-чак* (*сўкчак, ўргимчак, лўпчак, бурчак**, *луччак*), *-чоқ* (*арғимчоқ, мунчоқ, қўғирчоқ*), *-чиқ* (*ўқчиқ*) морфемали сўзлар борки, улар ҳозирги замон ўзбек тили нуқтаи назаридан негиз ва аффикс морфемага ажратилмайди. Лекин шунга қарамасдан, бу сўзлар таркибидаги *-чак, -чоқ, -чиқ* қотган морфема сифатида барибир, сўзга кичрайтиш оттенкасини бериб туриши кўрсатиши лозим.

Хуллас, умуман *-чак, -чоқ, -чиқ* аффиксларида кўпроқ кичрайтиш оттенкаси биринчи ўринга чиқади. Улар кузатувчи учун осонгина сезилиб туради.

Ўзбек тилида каммаҳсул ҳисобланган, ҳатто баъзилари ўз функциясини йўқотган аффикслар фарқланадики, улар ҳозирги замон ўзбек адабий тилида жуда кам ишлатилади. Баъзиларининг (масалан *-как: эркак, жиккак, ҳуркак; -ғай: қудағай, -к: ойнак; -чин: барчин*) кичрайтиш аффикслари эканлигини аниқлаш учун диакроник кузатиш олиб бориш талаб қилинади.

Академик А. Н. Кононов аёллик жинсини кўрсатиш учун хизмат қилувчи аффиксларнинг ҳаммаси ўз маъносига кўра кичрайтириш аффиксларидир, деган фикрни айтади ва Броккелман, Рясяненларнинг *-м<-мик* кичрайтиш аффикси эмасмикан деган фаразини қувватлаб ёзади: «...Агар аёллик жинсини ҳосил қилувчи бошқа ҳамма аффикслар ўз маъносига биноан кичрайтувчи эканлигини ҳисобга олсак, бу гап жуда катта эътиборга лойиқ бўлади»⁸¹.

Шу асарда А. Н. Кононов *эркак* сўзи таркибидаги *-как* формасини ҳам кичрайтиш аффикси деб кўрсатади. Бу талқинни ҳозирги ўзбек тилида *эр* сўзининг борлиги тасдиқлайди (қийс: *Эр йигитнинг уялгани ўлгани*).

---

* Ш. Раҳматуллаев *бурчак, кемирчак* сўзларини *-чак* аффикси орқали ясалган отлар сифатида талқин қилади. Бу ўринда сўзларнинг *бур* ва *кемир* қисмлари феъл деб қаралса керак (?) *Қаранг:* Ўзбек тили грамматикаси. Тошкент, 1975, 255-бет.

⁸¹ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 71.

Урдак сўзидаги -дак морфемаси ҳам кичрайтиш аффиксига ўхшайди. Жиккак сўзидаги кичрайтиш отенкасининг ҳосил бўлишида маъноси унча аниқ бўлмаган (тасвирий сўз?) қисм (жик)нинг роли ҳам бор.

Ҳозирги ўзбек тилида кичрайтишни ифодаловчи -ак аффикси ҳам бор. У, бир томондан, ўзбек тилига тожик тилидан қабул қилинган *тезбазак, мўйчинак, сурхак, гаштак, даштак, қавчинак, навзандак, қундузак* каби сўзларда, иккинчи томондан, соф туркча-ўзбекча *семизак, канизак, қимизак, қирмизак, милмилак, тугунак, шаршарак, момогулдурак*, каби сўзлар таркибида ҳам учрайди⁸².

Бундан ташқари, туркий тиллардаги *којонок, чічка-нѡк* (алт.), *Злак* — ўғилча, *којғунак* (тув), *седек* — сут, чебек жўжа (чув) каби сўзлар таркибида ҳам -ак суффикси кичрайтиш формаси вазифасида ишлатилган⁸³.

Буларнинг ҳаммаси -ак аффикси ўзбек тилига тожик тилидан қабул қилинган эмасмикан деган шубҳани инкор қилади.

Жуда ҳам каммаҳсул, аммо кичрайтиш отенкасига эга бўлган бир неча формалар борки, уларга бадий адабиётдан айрим мисоллар келтириш билан чекла-намиз:

-к: *Бу сизнинг ҳовлингизда менинг келинчак бўлиб шойи кўйлақлар кийганим, шол рўмоллар ўраб, бой хотинлари каби ҳар куни ойнакка* (қиёс—ойна—Р. Қ.) *қараб юз марта тараниб, қошимга ўсма, кўзимга сурма кўйганими?* (Ҳ. Олимжон. Асарлар, IV, 17).

-ка⁸⁴:—*Лекин,—деди кулиб,—ўриснинг яхшиси энди келибди: йўлкада, тўқнаш келиб қолсанг четланиб йўл беради* (А. Қаҳқор. Асарлар, II, 105).

-кай: *Онанг омонми, хотининг, болакайинг қалай, дурустми* (Назармат. Сайёд жасорати, 54).

⁸² Мисоллар Р. Қўнғуров, А. Тихоновларнинг «Обратный словарь узбекского языка» асаридан олинди. Самарқанд, 1969, 81—84-бетлар.

⁸³ Қаранг: Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Л., 1977, с. 81—84. -ак форманти ҳақида яна қаранг: Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. Тошкент, 1966, 103—104-бетлар.

⁸⁴ А. Н. Кононов ва А. Г. Ғуломов ўзбек тилида бу аффиксининг ишлатилишида контоминация ҳодисасини кўрадилар. Қаранг: Кононов А. Н. Юқоридаги асар, 129-бет; Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования... АДД. Тошкент, 1955, 22-бет. Бу ҳақида яна қаранг: Ўзбек тили морфем луғати, 422-бет.

II. Эркалатиш оттенкали субъектив баҳо формалари

Бу группага кирувчи субъектив баҳо формалари, асосан сўзда эркалатиш маъносини келтириб чиқариш учун хизмат қилади. Эркалатиш биринчи ўринда туради. Аммо улар гап ичида бошқа воситалар (фонетик — урғу, лексик — кичрайтиш маъносидаги сўзлар билан бирликда келиш) ёки умумий контекст руҳи билан боғлиқ равишда кичрайтиш оттенкасини ҳам бериши мумкин. Интонация билан боғлиқ равишда эса пичинг, кесатиш, киноя маъноларини ифодалашда ҳам иштирок этади (Бундай вақтда экстралингвистик воситалар ҳам иштирок этади). Шу сабабли бу группага кирувчи формаларни фақат эркалаш оттенкали субъектив баҳо формалари деб аташимиз, унинг функциясини торайтиради ва маълум даражада шартли ҳисобланади.

Ишимизда бу группага ҳозирги замон ўзбек тилида ишлатиладиган актив *-гина, -кина, -қина, -лоқ, -хон, -жон, -бой, -бек, -қул, -той, -ой, -бека, -бекач, -поиша, -биби, -пари, -бону, -нисо, -гул* каби аффикслар, аффиксоидлар ва сўзларни киритамиз. Изоҳлаш керакки, аффиксоидлар ичида қаралаётган *-жон, -бой, -ой, -пари, -гул, -поишо* каби сўзлар *-бек, той, -бека, -биби, -бону* тарзидаги формалардан фарқ қилади. Улар ҳали ўзбек адабий тилида мустақил равишда актив ишлатилмоқда. Лекин, ундан қатъи назар, булар ўзи бирга келган сўз составида мустақил сўз сифатида қаралмайди, чунки у асосан, ўша негиз орқали ифодаланган маънога эркалатиш оттенкасини киритади — сўзловчи ёки ёзувчи бу элементлар воситасида негиз орқали ифодаланаётган маънога ўзининг субъектив муносабатини билдиради. Шу сабабли *Султонпоишо, Орзигул, Ортиқой, онажон* типидagi сўзларни структурал жиҳатдан ҳам, семантик жиҳатдан ҳам *оқпоишо, карнайгул, ойжамол, жонхўроз, жонталаш* сўзлари билан тенглаштириш мумкин эмас. Чунки биринчи группага кирувчи сўзлар структурал содда — негиз ва субъектив баҳо формасидан ташкил топган бўлиб, уларда сўзловчининг объектга ижобий муносабати сезилиб туради, иккинчи группадаги сўзлар икки қисмдан, икки ўзакдан ташкил топган қўшма сўзлар ва уларнинг семантикасида эркалатиш оттенкаси кўринмайди.

Бундан ташқари, биз аффиксоидлар деб ҳисоблаётган формалар ифодалайдиган предметлар, тушунчалар бизнинг социал тузумимиз учун хос бўлмаган предмет ва тушунчалардир. Улар ўзларининг тўғри маънолари билан тарих архивига ташлангандир. Ҳозир кўпроқ кишиларнинг исмларини кўрсатувчи сўзларга қўшилганда ўз маъносидан тамоман узоқлашган — эркалатиш оттенкаси ифодалаш учун ишлатилади.

Чоғиштирайлик:

<i>Кул тарлон</i>	≈ <i>Отақул</i>
<i>Оқ подшоҳ (пошишо)</i>	≈ <i>Султонпошишо</i>
<i>Умархон</i>	≈ <i>Ҳалимахон</i> каби.

Эркалатиш оттенкали субъектив баҳо формаларини, бизнингча, уч катта группага бўлиб ўрганиш лозим:

1. Эркаклар ва аёллар жинсини кўрсатувчи сўзларнинг ҳар икки группасига ҳам қўшила оладиган формалар.

2. Эркаклик жинсини билдирувчи сўзларга қўшилиб эркалатиш маъносини ифодаловчи формалар.

3. Аёллар жинсини билдирувчи сўзларга қўшилиб эркалатиш маъносини билдирадиган формалар.

Бу формаларнинг бири маъносида иккинчи группа аффиксларидан бирортасининг қўлланишини ҳам инкор қилиш мумкин эмас, албатта.

Эркаклар ва аёллар жинсини кўрсатувчи сўзларнинг ҳар икки группасига ҳам қўшила оладиган формалар

-гина, -кина, -қина, гина эркалаш оттенкасини ифодалашдаги энг маҳсулдор аффикс, **-кина, -қина** эса унинг фонетик вариантларидир. Функционал стилларда бу аффиксларнинг бошқа вариантлари йўқ. Эркалатиш, севиш маъносида асосан булар оғзаки сўзлашув нутқда ва бадий нутқда актив ишлатилади. Расмий нутқ, илмий стилда анчагина пассив. Бу нутқларда **-гина, -кина, -қина** аффикслари таъкидлаш ва ажратиш функциясида актив иштирок этади.

-гина аффикси кичрайтиш-эркалатиш маъносида ўзбек тилида **-ча** аффикси билан синоним бўла олади.

(Қиёс: *қизгина*||*қизча*, *болача*||*болагина* каби).

-гина бу функцияда *жон* аффикси билан ҳам синоним бўлиши мумкин (*болагина*||*болажон*), аммо бундай

қийёслашда қандайдир сунъийлик сезилади. Лекин бу аффиксларнинг ҳар иккаласидан ҳам кейин эгалик аффикси қўшилса, улар англатган эркататиш оттенкалари қай даражада бир-бирига яқин эканлиги кўриниб қолади: *болагинам*||*болажоним* (*бола+гина+м*||*бола+жон+им*).

Ажратиш, чегаралаш маъносида *-гина* (*-кина, -қина*) аффикси *фақат* юкламаси билан синонимик муносабатда бўлади: *Аҳмадгина келмади*||*фақат Аҳмад келмади*. (Фарқ: *-гина* доим постпозитив ҳолатда, *фақат* эса препозитив ҳолатда).

Баъзан айириш маъносини кучайтириш учун *фақат* ҳам, *-гина* ҳам бирликда ишлатилади. Улар контакт (*Фақатгина Аҳмад келмади*) ёки дистант (*фақат Аҳмадгина келмади*) ҳолатда бўлишлари мумкин.

-гина аффиксининг қадимги туркий тиллардаги, эски ўзбек тилидаги формалари, унинг грамматик ва семантик хусусиятлари ҳақида қисқа, лекин ҳамма хусусиятларини ўзида қамраб олган фикрни проф. А. Фуломовнинг докторлик диссертацияси авторефератидагина кўрамиз: «*-гина* аффикси. Бу элемент қадимги ёдгорликларда *-қийа, -кийа* формасида учрайди. Эски ўзбек тилида у *-ғина, -гина; -қына, -кина* формаларида қўлланади. Ҳозирги ўзбек тилида бу аффикснинг асосий формаси *-гинадир -гина* аффикси кенг маънода кичрайтиш маъносининг модификациясидир (маънонинг торайиши). Биз умуман гапга тааллуқли бўлган *-гина* модал юкламасини ва биргина сўзга тааллуқли бўлган худди шу аффиксни фарқлаймиз. Биринчи ҳолатда чегаралаш маъноси («*фақат*») англашилади, иккинчи ҳолатда у кичрайтиш-эркататиш аффикси сифатида кўринади. Ҳозирги замон ўзбек тили бу икки маънони фарқлаш учун фонетик воситадан фойдаланади: чегаралаш, айириш, («*фақат*») маъносидаги *-гина* аффикси урғусиз, бошқа ҳамма ҳолатларда у урғуни сақлайди. Бу элемент ҳамма сўз туркумларига қўшила олади... Унинг ёрдамида предмет, белги ва ҳаракатнинг «субъектив баҳоси» ифодаланади (форма ясалиши)»⁸⁵.

-гина аффикси *болагина, қизгина, онагинам; яхшигина, қисқагина, чиройлигина* каби от ва сифатларга

⁸⁵ Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. I. Аффиксация. Часть первая. Словообразование именов. АДД. Ташкент, 1955, с. 21.

қўшилиб субъектнинг объектга муносабатини билдиргани каби улар равишлар, олмош, сон, феъл, ҳатто ундов ва кўмакчиларга ҳам қўшила олади. Бир неча мисол келтирамиз:

а) равишларга қўшилганда ҳам кичрайтиш-эркалатиш: *Сўнг чол сукутга ботди, кичкина, лекин ҳали тегтик кўзларини мудроқ босган одам каби, секингина юмди* (Ойбек. Қутлуғ қон, 7), *Мен Ёдгорни олиб келганда эндигина ўн уч ёшга кирган эди* (Ғ. Ғулом. Прозаик асарлар, 418). **Чегара:** *Одамзоднинг характери фақат қийинчиликка дуч келгандагина билинади* (Ш. Рашидов. Қудратли тўлқин, 201). **Таъкид:**— *Ундан кейин ўрдага кечагина борган менга ўхшаш ёшларнинг «бош мирза бўламан» деб умидланишлари кулгилдир* (А. Қодирий. Меҳробдан чаён, 36). *У ҳозиргина ёдига олган қишлоқи Хушрўйбибини ҳам, унинг камтариё, меҳнаткаш марҳум эрини ҳам, кутилмаган вақтда йўқлаб келган бу арслондай қишлоқи жи-янчани ҳам унутган, унинг фикрини ёлғиз ўз ишлари ишғол этган эди* (Ойбек. Қутлуғ қон, 7) маъноларини ифодалайди.

Лексик маъносига кўра озлик, кичиклик, камлик билдирувчи сўзларга қўшилганда -гина аффикси сифатнинг қиёсий даража формасини ҳосил қилувчи (белгининг нормал ҳолатдан камроқ эканлигини кўрсатувчи) -роқ аффикси билан синонимик муносабатда бўлади: *озгина (озроқ — Р. Қ.) бўлса-да ўзгарши йўқ* (Назармат. Сайёр жасорати, 113). *Яна озгина (озроқ — Р. Қ.) вақт ўтди ва иккала оила орадан қил ўтмайдиган бўлиб кетишди* (У. Камол. Эл қизи, 205); *Офарин! секингина (секинроқ — Р. Қ.) қарсақ ча-либ қўйди...* (Х. Тўхтабоев. Сариқ девнинг ўлими, 84).— *Бошқа жойга ўтсақ бўлмайдимиз, ҳадеб бу ерга ўқ узаяпти, сезганга ўхшайди,— деди секингина (секинроқ — Р. Қ.)* (Назармат, юқоридаги асар, 12).

Миқдор ёки ҳажм жиҳатидан озликнинг аксини кўрсатувчи сўзларга (равишларга қўшилганда [(Масалан: *Дарҳақиқат, бу даврда совет адабиётида кўпгина (кўпроқ мумкин эмас — Р. Қ.) етук асарлар яратилди* (С. Мирзаев, Х. Дониёров. Ўзбек совет адабиёти, 57). *Ҳамроҳи имо қилган беҳига қараб анчагина (анчароқ — мумкин эмас) жилмайиб турди* (М. Исмо-

и л и й. Фарғона тонг отгунча, 10)] -гина аффиксини синоним сифатида -роқ аффикси билан алмаштириш мумкин эмас*.

Баъзан контекст ёки -гина аффиксини олган сўзлар ҳам уни -роқ билан алмаштириш имконини бермайди. Масалан, қуйидаги мисолларда -гина формасининг -роқ билан алмаштирилиши сўзловчи ёки ёзувчи айтмоқчи бўлган фикрнинг саёзланишига сабаб бўлади: *Ҳамроҳ машиналарда Маякига осонгина етиб олдик* (Покришкин. Уруш осмони, 14). *Узаро тотув иззат-ҳурматда бўлган озгина одамларнинг хиёл ором олгудек ширингина кечки ўтишлари шу таҳлитда бошланаётган эди* (М. Авезов. Абай йўли, 224);

б) сонларга қўшилганда, асосан, чегара, айирув, таъкид маъноларини билдириш учун хизмат қилади: -гина аффикси тўғридан-тўғри сонларга, сон билан бирга келган нумеративларга қўшилганда ҳам миқдорни чегаралаш маъносини англатаверади: Мисоллар келтирамиз: *Бир озгина кўнглида пайдо бўлган алланечук гумон, ғашлик тез ўтиб кетди, одатдаги шўхлиги, сарбастлиги билан эркин сўзлашиб ўтирарди* (Ойбек. Қутлуғ қон, 15). — *Хом сут эмган банда шу-да, бўйидан бир қаричгина юқорироққа чиқса дарров худойитаолонинг соясига тиг уряди* (А. Қаҳҳор. Асарлар, II, 103). *Проектда кўрсатилган чуқурликка уч метргина қолганда худди мана шу ерда болта синиб, забойда қолган* (Б. Кербобоев. Небитдоғ, 72). Бундай вақтда ҳам -гина ва -роқ формаларини алмаштириш мумкин эмас.

Юқоридаги уч гапта -гина аффикси нумеративларга қўшилган бўлса, мана бу гапларда у тўғридан-тўғри сонларга қўшилган: — *Эричи, эри?— деди бу йигит ҳам, рафторидан, йигитлик умри минг битта-ю, шундан биттагинасини Мастурага қурбон қилади* (А. Қаҳҳор. Танланган асарлар, II, 259). ...*наинки, соғ-саломат йигит бошқоронғи хотинига иккитагина анор олиб беролмаса, наинки, зиёли деб аталган киши бойнинг итидан ҳам тубан турса* (А. Қаҳҳор. Асар-

---

* -гина аффиксининг кичрайтиш-эркалатиш ёки айириш маъносини ифодалашда маълум қонуниятлар борга ўхшайди. Яъни бу маънолар -гина аффиксининг отга ёки сифатга (аниқловчи) қўшилиши билан ҳам алоқаси бордек сезилмоқда. Улар ҳақида ишимизнинг сўнгида гапирилади.

лар, 8). *Унинг сўнги марта олган передачисига Адолат хола тўрттагина исмалоқ сомса солган эди* (Шуҳрат. Олтин занглас, 206). *Попова кетгандан кейин Қумрихон иккитагина патур кўтариб уйига чиқиб кетди* (Х. Фулом. Тошкентликлар, 55).

Мисоллар таҳлили шуни кўрсатадики, сонлар (улар нумеративлар билан биргаликда келганда ҳам) *-гина* аффиксини олмаганда ҳам маълум даражада чегара (кенг маънода) маъносини билдиради. Яъни 2 доим икки, у уч ё беш эмас, 6 доим олти, у 10 ёки 20 эмас. Хўш ундай бўлса *-гина* аффикси бу ўринда нима учун керак бўлди?

Бизнингча, биринчидан, баъзан *тўртта сомса, тўртта майиз* типигаги бирикмаларда миқдор ноаниқ (оғзаки нутқда шу маънода сонлар кўп ишлатилади) бўлиб қолиши мумкин. Аммо бу сонларга *-гинанинг* қўшилиши чегарани ойдинлаштиради. Иккинчидан, сонларга қўшилган *-гина* аффикси қай даражада бўлса-да, объектка муносабатни ҳам билдиради. Мана бу гапдаги *-гина* аффикси фикримизни яна бир бор исбот этади: *Уч ҳарфдангина* (бемалол чегара маъносини уч ҳарфдан бирикмаси ҳам бериши мумкин — Р. Қ.) *иборат биргина «қул» деган отинг бўларди сенинг...* (Ч. Айтов. Алвидо, эй Гулсари, 119).

Баъзан айирув, чегаралов оттенкасини таъкидлаш, кучайтириш учун *-гина* аффикси билан бирликда миқдор билдирувчи сўздан аввал айирув юкласи *фақат* ҳам келтирилади: *Шуниси ҳам борки, унвони юқори бўлмаган фақат биргина офицерни Гитлер истисно қилганди* (А. Чаковский. Қамал, 8);

в) олмошларга қўшилганда ҳам асосан эркалатиш ва айириш маъноларини ифодалаш учун хизмат қилади. *-гина* аффикси ҳозирги ўзбек адабий тилида кўпроқ шахс, кўрсатиш ва ўзлик олмошлари билан кела олади. Сўроқ, белгилаш, бўлишсизлик ва гумон олмошларига қўшилган ҳолатларни учратмадик. *Фақат* оғзаки нутқда баъзан *ким — кимгина, баригинаси* (тош) каби сўроқ ва белгилаш олмошларига ҳам бу аффиксининг қўшиб ишлатиш ҳолатларига дуч келамиз.

Кишилиқ (шахс) олмошлари ва ўзлик олмошлари таркибда *-гина* аффикси асосан айириш, чегаралаш маъносини аниқлаш учун хизмат қилади. Бундай вақтда эмоционаллик, экспрессивлик унча сезилмайди. Фа-

қат баъзан оғзаки нутқдагина *Тўхтаб тур сенгина* ни тарзидаги гаплар таркибида умумий гап руҳи билан боғлиқ равишда бу аффикс экспрессивлик ҳосил қилишда ёрдам бериши мумкин. Умуман *-гина* (*-кина*, *-қина*) аффикси шахс олмошларига ҳам кам қўшилади. Унинг чегара маъносини англатишда ўзлик ва кўрсатиш олмошларига қўшилиб ишлатилиши анча маҳсулдор: *Кўзнинг ўзигагина хос бўлган табиат ҳуснини кўриб қувонади* (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча, 1-китоб, 46). *Унинг ўзигина эмас, бутун маҳаллага файз киргизиб турган соқолини олдиргани, бунинг устига яна чойхонани четлаб ўтгани баъзиларни ташвишга солиб қўйди* (А. Қаҳҳор. Танланган асарлар, I, 251). — *Нега шугина! Ўз мажбуриятларингни айтасан* (Ч. Айтматов. Алвидо, эй Гулсари, 112). *Йўқлаш одатини қилмагил канда, Шугина, шугина илтимос сендан* (У)*. *Бугина эмас: айрим шахслар миллий маданиятимизнинг ўтмишини нигилистларча инкор қилишгача бориб етдилар* (С. Мирзаев, Х. Дониёров. Ўзбек совет адабиёти, 139). *Йўқ шугина эмас у* (М. Шайхзода. Хиёбон, 22).

Шундоққина типидagi олмошдан ясалган сифатларга қўшилган *-гина* аффикси сифатлардаги каби таъкидлаш, эркалатиш маъноларини ифодалайди. *Муҳаммаджон домла Субҳий афанди айтмасданоқ меҳмон мусулмон эканини дарров билибди: юзидан шундоққина фаришта ёғилиб турган эмиш* (А. Қаҳҳор. Асарлар, II, 148); *Шундоққина мусофирхонанинг олдида тўхтади* (Шухрат. Жаннат қидирганлар, 190).

Ўзгинам, ўзгинанг, ўзгинаси типида ўзлик олмошларига *-гина* аффиксидан сўнг эгалик аффикси қўшилганда ўхшатиш маъноси таъкидланади: *отамнинг ўзгинаси, уканг ҳам ўзгинанг*⁸⁶.

г) феълларга, унинг функционал формаларига қўшилганда ишонч билан таъкидлаш (*эшитгангина эмас, ўз кўзи билан кўрган ҳам: планни бажардигина эмас, ошириб ҳам юборди*), ажратиш-таъкидлаш [*ўқимоқ (-иш, -ув) гина етмайди, гапнинг мағзини ҳам*

* Мисол проф. У. Турсунов, Ж. Мухторов, Ш. Раҳматуллаевларнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (Тошкент, 1975, 173-бет) асаридан олинди.

⁸⁶ Қаранг: Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Тошкент, 1977, 57-бет.

чақиш керак], эркалатиш каби маъноларни ифодалайди. Эркалатиш маъноси *-гина* аффикси кўпроқ феълнинг функционал формаларидан равишдошга қўшилганда майдонга келади. Умуман, қўлимиздаги материаллар *-гина* аффиксининг бошқа формаларга (соф феълларга ҳам) нисбатан кўпроқ феълнинг равишдош формаларига қўшилишини кўрсатади. *-гина* равишдошнинг бўлишли формадан ҳам, бўлишсиз формасидан ҳам эркалатиш маъносини ҳосил қила олади:

Бўлишли форма + гина: *Зайнаб эрига қаради ва ий м а н и б г и н а жавоб берди* (А. Қодирий. Утган кунлар, 156). *Қозон қўйиладиган печканинг оғзидекки-на кичкина дарчадан кун шуъласи қизғаниб гина тушиб туради* (С. Муқонов. Чўлоқ полвон, 71).

Занжир каби

Уланишиб

Йигит-қизлар ўталар,

Эпчиллари

Тез шошилиб,

Чопиб гина кеталар

(Х. Олимжон. Сиеб).

Улар бир-бирига қўл беришиб гина ажралишди (Ч. Айтматов. Сарвқомат дилбарим, II).

Бўлишсиз форма + гина: *Қоровул йигит шошмай-гина калласини кўтариб, савол берувчига қизиқ ва-жоҳат билан қаради* (Х. Шамс. Характеристика, 35). *Ғира-ширада Арабжон унга ғалати бир қараб олган, кейин индамай гина отини ҳовлига олиб кирган эди, ўшанда* (С. Зуннунова. Бўйларингдан ўргилай, 47).

Баъзан поэтик асарларда равишдош кўрсаткичи эллиптик равишда туширилиб қолдирилади, лекин мазмундан у сезилиб туради. Бундай ҳолат кам учрайди ва, одатда, эркалатиш маъносига эга бўлади:

Юмшоққина кўк парда ёпинган

Тоғлар, ана... Роҳат гина ухлар.

(Х. Олимжон, Баҳорга етганда).

Бизнингча, *роҳатгина* сўзи *роҳатланибгина* формасида бўлиши керак эди. Аммо поэтик талаб натижасида шундан *лан+иб* формантларини тушириб қолдирган.

д) кўмакчиларга қўшилганда эркалаш, айириш, сабаб маъноларини билдиради. Бу ўринда биз қизиқ бир ҳодисага дуч келамиз.

Маълумки кўмакчилар, боғловчилар ўзларига ҳеч қандай аффикс қабул қилмайди [Агарни магарга қилсалар никоҳ... (Ғ. Фулом) соф кўмакчилардан «учун»ни олайлик... типдаги отлашиш ва кўмакчи отлар бундан мустасно)]. Фақат *-гина* аффиксигина кўмакчиларга қўшилиб, юқоридаги маъноларнинг келиб чиқишида иштирок этади.

-гина аффикси кўмакчилар билан келганда кўз олдимизда бирор объектив предметни гавдалантирмайди, чунки соф кўмакчилар предметликни кўрсатиш хусусиятига эга эмас. Кўмакчилар гапда фақат грамматик вазифани бажаради, холос. Лекин, шу билан бирга, гапнинг умумий маъноси билан боғлиқ равишда турли хил маъно оттенкаларининг келиб чиқишида иштирок этади: *Бу ҳикояларнинг кўпчилиги тема ва ғоя эътибори билангина эмас, бадиий пухталиги билан ҳам китобхонларга манзур бўлди* (С. Мирзаев, Х. Донёров. Ўзбек совет адабиёти, 155). *Унинг назарида бу одам бўйни ва қорнининг йўғонлиги билангина эмас, бутун гавдаси билан фарқ қилар эди* (П. Турсун, Ўқитувчи, 286). Унинг беркинган жойини, кучқудратини, руҳий кайфиятини фақат разведка орқалигина билиш мумкин (Назармат. Сайёд жасорати, 77). Мисолларда *-гина* аффикси билан ва орқали кўмакчиларига қўшилиб айириш, чегаралаш маъносини ифодалаш учун хизмат қилган бўлса, мана бу мисолларда сабаб, таъкид маънолари ифодаланган: *Турғунной нон бўлгани учунгина қўл узатди, бошқа ҳеч нарса ҳозир уни қўл кўтаришга мажбур қилолмас эди* (А. Қаҳҳор. Танланган асарлар, II, 79) — **сабаб** *Илгарироқ диндан қайтмаган бўлсам «ҳамма одам тупроқдан бино қилинган» деган таълимоти учунгина қайтар эдим* (А. Қаҳҳор, Асарлар III, 13). *Унинг ёнгинасида ўтирган аёл эса, эндигина тилга кира бошлаган боласини тиззасига ўтқазиб олган эди* (Нурий. Оқшом қўшиқлари, 78) — **таъкид**.

-гина, *-кина*, *-қина* аффиксларининг қандай сўз туркумларига қўшила олиши ва уларнинг аниқланган маънолари ҳақидаги бу тўлиқликка даъво қилмайдиган таҳлиллар проф. А. Ғ. Фуломовнинг *-гина* «ҳамма сўз

туркумларига қўшила олади»⁸⁷ деган фикрини яна бир бор тасдиқлайди.

Ҳатто *-гина* аффикси ундовларга ҳам қўшилиб, эмоционал-экспрессивликни билдириш учун хизмат қилади: *Ҳожиона. Эссизгина бола* (Х. Ҳ. Ниёзий. Танланган асарлар, 78).

-гина, -қина, -кина аффиксларининг айниқса сифат ва отларга қўшилиши маҳсулдор ва англлатган маънолари ранг-барангдир. Бу ўринда, аввал бу аффиксларнинг сифатларга қўшилиши ва улар билан бирликда англлатилган маънолар ҳақида қисқароқ тўхталамиз, сўнгра уларнинг отларга қўшилиб, англлатган маъноларни ҳақида гапирамиз.

-гина аффикси функционал стиллар нуқтаи назардан турли хил кўринишларга эга эмас, маънолар ҳам ҳамма стиллар учун асосан, бир хил.

-кина, -қина, формалари -гина аффиксининг фонетик вариантларидир. *Қувақыйа, Қизилқыйа* типдаги географик номлар таркибида келиб, кичрайтишни билдирувчи *қыйа*⁸⁸ қадимги туркий элемент ҳисобланса, *-ғына*⁸⁹, *-ғоно* каби кўринишлар эски ўзбек тили ёки ҳозирги *ж-ловчи* ўзбек шевалари учун хос элементлардир.

-гина, (-кина, -қина) сифатларга қўшилганда худди сифатнинг қиёсий даражасини кўрсатувчи *-роқ* ёки белгининг камлигини кўрсатувчи *-имтир, -ғиш* морфемалари каби предмет белгисини нормал ҳолатдан камроқ эканлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам *-гина* аффикси кўпинча (*роқ, -имтир, иш (-ғиш)*) аффикслари билан синонимик муносабатга кириши ва улар билан функционал алмашишлари мумкин*.

---

⁸⁷ Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. АДД Ташкент, 1955, с. 21. Яна *-гина* аффикси ҳақида *қаранг*: Узбек тилининг морфем лугати. Тошкент, 1977, 408-бет. Кунгуров Р., Тихонов А. Обратный словарь узбекского языка. Самарканд, 1969, с. 25. (Бунда *-гина, -қина, -кина* формали сўзлар рўйхати берилган).

⁸⁸ *Қаранг*: Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 21. Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Узбек тилининг тарихий грамматикаси. 1973, 67-бет.

⁸⁹ Фуломов А. Уша асар, уша бет.

* А. М. Шчербак *-роқ* аффиксини субъектив баҳо формалари таркибига киритади. «Субъектив баҳо формаларидан фақат айрим-

-гина формаси ҳаммавақт ҳам -роқ аффикси билан синоним бўла олмайди. Бунинг учун эса турли хил шарт-шароитлар керак: а) -гина аффикси гапда ўз аниқланмишидан кейин келган аниқловчига қўшилганда -роқ аффикси билан синоним бўла олади. Мисоллар: *Қизи тушгур шўхгина* (шўхроқ — Р. Қ.) *экан, олдин бир кулиб кетидан сўз билан чимчилаб олади* (Шуҳрат. Жаннат қидирганлар, 8). *Пўлат ўзи озгингина* (озгинроқ — Р. Қ.) *кучсиз бўлса ҳамки, бундай пайтларда кўзларида ўт чақнаб, уришқоқ болаларга ташланарди* (Ш. Рашидов. Қудратли тўлқин, 10). *Моҳлар ойим марҳум мирзонинг уйига кўргали бориб, у ҳам «қизи жажжигина»* (жажжироқ — Р. Қ.) *экан!»* деб келади (А. Қодирий. Меҳробдан чаён, 13);

б) -гина аффиксини олган сифат (аниқловчи) отдан (аниқланмишдан) аввал келса, уни -роқ билан баъзан алмаштириш мумкин, баъзан эса мумкин эмас. Бу кўпроқ -гина аффиксини олган сўзнинг семантикаси, у алоқага киришган сўз семантикаси, контекст билан боғлаб изоҳланиши мумкин. Қиёс қилайлик: *У жуда ювош, бўшгина* (бўшроқ — Р. Қ.) *бола, бугун ҳам мактабига жўнади* (Ойбек. Болалик, 18). *Югурганича ичкари уйга кирмоқчи бўлган эди, оқ фартукли, бошига оқ рўмолча танғиган ёшгина* (ёшроқ — Р. Қ.) *хотин чиқиб уни тўхтатди* (Ойдин. Ҳикоялар, 21). *Нордонгина анор...* (Д. Файзий. Садоқат).

Контекстдан ёзувчининг нияти -гина аффикси қўшилган негиз орқали ифодаланган предметни кичрайтиш эмас, балки эркалатиш, ижобий оттенкали баҳоси сезилиб турганда ҳам -гина аффиксини -роқ билан алмаштириш мумкин эмас. Чунки унда айтилмоқчи бўлган фикр тамоман ўзгариб кетган бўларди. Масалан, қуйидаги мисолларда ёзувчи Ойбек ўзининг онаси ва отасининг портретини чизар экан, *дурустгина, қўполгина, ориққина* сўзлари орқали уларнинг ўтмишдаги аҳволи тўғрисида ачиниш оттенкали ижобий эмоциясини билдирапти. Агар бу сўзлардаги -гина аффиксини

ларигина турли сўз туркумлари билан қўллана оладилар. Буларга, масалан -роқ формаси киради. -роқ, -рак аффикси сифатларга, ноаниқ сонларга, жуда кам отларга ва сифатдошларга қўшила олади». (*Қаранг:* Грамматика староузбекского языка. М.—Л., 1962, с. 122—123).

-роқ формаси билан алмаштирсак, кўпроқ кичрайтиш, камситиш оттенкалари пайдо бўлиши мумкин эди. Қиёс: *Дадам, Тошмухаммад, баланд бўйли, сариқдан келган, соқол-мўйловлари қора, усти-боши қўполгина* (бу сўз «уст-бош» сўзига тегишли, унинг аниқловчиси, агар уни (қўполгинани) «киши» сўзига нисбатан синоним қилиб олинса, салбий эмоционал баҳо ҳосил бўлган бўларди — Р. Қ.) *киши* (Ойбек. Болалик, 20). *Онам бояқиш ниҳоят хафа. У ўрта бўйли, ориққина, ранги-боши дурустгина, меҳнаткаш хотин* (Ойбек, Уша ерда).

Мана бу мисолларда ҳам -гина аффиксини -роқ аффикси билан алмаштирилса, маъно ёзувчи хоҳлагандай бўлиб чиқмайди. *Бир маҳал у қора духоба қутичага солинган ўнта кичкина бриллиант кўзли узук олиб чиқди* (Ёз ёмғири, 21). *Унинг олдинги битта тиши тушган, бир қоши паст, бир қоши баланд — ҳийлагина тажанг кўринар эди* (А. Қаҳқор, Асарлар, II, 146).

Келтирилган мисолларда *кичкина*, *ҳийлагина* сўзлари таркибидаги -гина аффикси ўрнида -роқ аффиксини қўллаш мумкинга ўхшайди. Аммо уларнинг чуқурроқ таҳлили бу формаларнинг алмаштирилиши маънога халал етказилишини кўрсатади: *кичкина бриллиант кўзли узук* — узукнинг кўзи кичкина ~ *кичикроқ бриллиант кўзли узук* — узукнинг ўзи кичик; *ҳийлагина тажанг кўринар* — анчагина тажанг (тажанглик белгиси аниқроқ) ~ *ҳийлароқ тажанг* (умуман ўзбек тилида бундай бирикма тузилмайди) — озроқ тажанг (?) каби.

Шундай ҳолатлар ҳам борки, ўзбек тилида -гина аффиксини -роқ морфемаси билан алмаштириш тамоман мумкин эмас. Агар улар алмаштириб ишлатилса, мантиқсизлик келиб чиқади: *Мактуб? Ё оллоҳ, ширингина* (ширинроқ — ?!) *қизим бор эди, ёш қолган қайлиғим бор эди, деб ўн йилдан бери йўқламаган, бир энлик хат билан ёдламаган вафосиздан мактуб?* (М. Исмоил ий. Фарғона тонг отгунча, 18). *Шу пайт бизнинг суҳбатни яктаги устидан қатор орденлар тақиб олган оппоқ соқолли, кўринишидан бардамгина* (бардамроқ — ?!) *кекса чол овози бўлиб юборди* (Д. Нурий. Оқшом қўшиқлари, 80). *Директор мулойимгина юрган* (мулойимроқ юрган — ?!) *йигитдан шунча шайтонлик келганидан ажабланди* (Шуҳрат. Жаннат қидирганлар, 14).

Кейинги уч мисолнинг тасдиқлашича, кўпгина вақтларда *-гина* аффиксини *-роқ* аффикси билан алмаштириш гапда эмоционал-экспрессивликнинг йўқолишига ҳам сабаб бўлади;

в) *-гина* аффиксини *-роқ* аффикси билан алмаштиришга имконият берадиган воситалардан яна бири унинг қандай сўзга боғланганлигидир. Яъни агар *-гина* аффиксли сифат етакчи компоненти равишдош бўлган қўшма феълга боғланиб, гапда ҳол вазифасини бажарса, бунда равиш вазифасидаги сифат энди *-роқ* аффиксини қабул қилиши мумкин: *Эшбибининг кимлигини энди яхшигина пайқаб олган Момши бирор жавоб қайтаришга мажбур эди* (Б. Кербобоев. Небитдоғ, 153). *Чироғи хирагина ёниб турган вагон ичига, кейин ташқарига яна назар ташлади* (Ч. Айтматов. Сарвқомат дилбарим, 8).

Келтирилган мисоллардаги *яхшигина*, *хирагина* сўзларини маънога унча таъсир қилмаган ҳолда *яхшироқ*, *хирароқ* сўзлари билан алмаштириш мумкин. Фақат шуни таъкидлаш лозимки, *-гина* аффикси *-роқ* формаси билан, асосан, камайтириш, кичрайтиш оттенкаси асосидагина синоним бўла олади. Ҳар доим улар синонимик қатор сифатида қиёс қилинганда *-гина* формаси сифатда белгини камайтиришдан ташқари, қандайдир эмоционаллик, экспрессивлик ҳам сезилиб туради. Бу кўпроқ «лингвистик микроскоп» билан қуролланган мутахассислар учунгина сезилади;

г) *-сиз* аффикси ёрдамида ясалган сифатларга қўшилган *-гина* аффиксини ҳам *-роқ* формаси билан алмаштириш мумкин. Бундай вақтда ҳар икки аффикс ҳам белгини камайтириш оттенкасига эга бўлади: *Қишлоқнинг ўзи кўрimsизгина бўлса ҳам атрофдаги манзара, тоғ этагидаги ям-яшил қирлар, узоқ-узоқларга чўзилиб кетган кўринар эди* (А. Мухтор. Чинор, 25). *Дарахтларнинг тиниқ япроқлари кундузги тинимсиз ҳаракатдан кўтарилган чангни ўзига қўндиришни хоҳламагандай, кучсизгина эсан шабада елпинади* (А. Қаҳҳор. Асарлар, III, 33);

д) юқорида *-гина* аффиксини қабул қилган сифат — аниқловчи ўз аниқланмишидан аввал келганда бу сўз таркибидаги *-гина* аффиксини *-роқ* аффикси билан алмаштириш қийинроқ бўлишини айтган эдик. Аммо

аниқланмиш олдидан гумон маъносини билдирувчи бир сўзи келтирилса, кўпинча *-гина* ва *-роқ* аффиксларини синонимлар сифатида алмаштириш мумкин: *Мулло Норқўзи овқатини еб, чойга умидвор бўлиб ўтиргананда, кўча эшигидан ёшгина бир хотин кириб келди* (А. Қаҳҳор. Асарлар, I, 137). *Қишлоқнинг нариги четда кўримсизгина бир уй бор* (Хидир Деряев. Қисмат, 6). *Худди ана шу йили ётоқхона ёнидаги омонат кассада ишлайдиган Қимматхон исмли шўхгина, бодом қовоқ, хипча бел, оёқлари чиройли бир қиз, Умматали ёзда ишлаб йиққан жамғармасидан бир озини байрамга олгани кирганида: «Келинг ёнғоқшунос!» деб кулди* (Шуҳрат. Жаннат қидирганлар, 29). *Ёшгина бир жувон беланчакни тебратиб, алла айтяпти* (С. Аҳмад. Ҳикоялар, 174).

Юзаки қараганда, мисоллардаги *-гина* аффиксининг гапда бир сўзи бўлмаганда ҳам алмаштириш мумкинга ўхшаб кўринади. Ҳақиқатда ҳам шундай. Аммо *-роқ...+бир* конструкцияси ёки *-роқ...+Ø* конструкциянинг *-гина...+бир* конструкциясига муносабатини бир хил деб қараш мумкинмикан?

-гина аффикси *оқ, кўк, қора* сўзлари билан бирликда келганда ҳам белгининг нормал ҳолатга етмаганлигини кўрсатади, бу хусусияти билан *-гина* аффикси белгининг камлигини билдирувчи *-имтир, иш* аффикслари билан синонимик муносабатда бўлади. Қиёс: *Оққина||оқимтир||оқиш; кўкқина||кўкиш||кўкимтир, қорагина||қорамтир* каби.

-гина аффиксининг сифатлар таркибида келиб англаган маъноларини ҳам асосан уч гуруппага ажратамиз: ✓

1. Кичрайтиш маъносини англатиши. Бунда *-гина* ёки *-кина* аффикси ўз лексик маъносига кўра ҳам кичиклик, нозиклик, камлик маъноларини англатадиган сўзларга қўшилган бўлади. Бизнинг қўлимиздаги фактлар бу маънони, асосан, *кичкина* сўзи англатишини кўрсатади.

Кичкина сўзи асли *кичик* ва *кина* элементларидан ташкил топгандир. Ҳозирги ҳолат кўп йиллик тарихий тараққиёт натижаси бўлса керак. Яъни биринчи (кичик) қисмдан *-ик** элементи тушириб қолдирилган сўнг-

* *-ик* ҳам асли кичрайтиш маъносини ҳосил қилувчи форма.

ра кич ва -кина элементлари қўшилиб, бир сўзни ҳосил қилган. Бугунги кунда кич элементи кичик сўзидан эканлиги сезилмас даражага келган. -кина эса кичикликни кўрсатувчи воситага айланган: *Кичкина балик Никитинни анча овора қилди* (Ш. Рашидов. Қудратли тўлқин, 209). *Барча кулфатлар биракайига бошига тушган бу кичкина одам, энди қандай яшашини тушунишга интиларди* (А. Воинов. Довжурлар, 25). *Кичкина халтани ёнига қўйиб, чой сўради* (Ойбек. Қутлуғ қон, 4). *Бу қизнинг ўзи кичкина бўлса ҳам иши каттага ўхшайди* (А. Қаҳқор. Асарлар, III, 108).— *Бундай катта воқеа «оғир мусибат» тўғрисида мендай кичкина одам қандай маслаҳат бера олади* (С. Айний. Судхўрнинг ўлими, 88).

Мисоллардаги кичкина сўзига эътибор беринг: Уларнинг бирортасида тасвирланаётган предметга нисбатан ёзувчининг баҳоси очиқ сезилиб турмайди, улар кўпроқ нейтрал қимматга эга. Фикримизни кичкина сўзи аниқловчи бўлиб келган сўзлар англатган предметни кичрайтиш учун у сўзга яна -ча ёки бошқа кичрайтиш-эркалатиш воситасининг қўшиб ишлатилиши яна бир бор тасдиқ қилади. Кичрайтиш ёки эркалатиш воситаларининг қабатланиши ва улар англатган маънолар тўғрисида «Субъектив баҳо формаларида плеоназм» деб аталувчи бўлимда тўлиқроқ гапирамиз. Ҳозирча шу ерда айтилган фикримизни тасдиқловчи бир-икки мисол келтириш билан чегараланамиз: *Фақат эндигина у кичкина этикча ичида оёғи ва қўллари совуқдан қотиб увушиб қолганини, ачишиб оғриганини сездим* (Ш. Рашидов. Қудратли тўлқин, 230). *Қаттиқ бир жангдан кейин булар ўн тўрт киши нима бўлиб бошқалардан ажралишиб қолишибди; икки кечаю-кундуз ўрмонма-ўрмон йўл юриб, кичкина бир қўрғончага дуч келишибди* (А. Қаҳқор. Танланган асарлар, I, 199). *Мунчоқ кўзини кўзинга тикиб, оппоқ кичкина қўлчаларини чўзиб ёқангни тортқилайди, бўйинингни чимчилайди* (С. Зуннунова. Бўйларингдан ўргилай, 8). *Бир бурчаги кичкина-кичкина уйчалар, бу ишчиларнинг турадиган уйлари эди* (Ойдин. Ҳикоялар, 25).

Баъзан эса юқоридаги каби қўшимча воситаларга мурожаат қилинмайди, балки кичик сўзи таркибидаги

туширилиб қолдирилган қисм (-ик) тикланади. Натижада у кичиккина формасини олади ва -ча ёки бошқа воситаларсиз ҳам кичрайтиш-эркалатиш маъносини англата беради: *Гулчеҳра енгилгина, кичиккина чамадонини олиб чиқиб, ўзи онасига телефон қилди* (С. Зуннунова. Бўйларингдан ўргилай, 31). *Онаси тўрдаги бурчакка югуриб сарғайиб кетган кичиккина қоғоз олди* (М. Шолохов. Очилган қўриқ, 63). Чоғиштинг: *кичкина||кичиккина*.

Демак, -гина (-кина, -қина) аффикси сифатлар таркибида келганда кичрайтишдан ташқари, кичрайтиш-эркалатиш маъноларини ҳам келтириб чиқарадики, улар учун эса турли хил шарт-шароитлар мавжуд бўлиши керак. Булар ҳақида ҳозирги бўлимда гапирилади.

2. Кичрайтиш-эркалатиш маъноси. -гина (-кина, -қина) аффиксини ўзи қўшилган сўздан алоҳида олинганда ҳам, умуман қандайдир баҳолаш оттенкаси, кичрайтиш ёки нозиклаш оттенкаси сезилиб тургандай бўлади. Шунинг учун у ўзи қўшилган сўз орқали ифодаланган предметга кичрайтиш, нозиклаш, ачиниш, тарафдорлик билдириш каби маънолар билан боғлиқ бўлган стилистик бўёқ беради. Мисоллар келтирайлик: *Агар қимматли вақтларингизни аямасангиз, бир энликкина хат ёзсангиз, бошим осмонга етар эди* (Ғ. Ғулом. Прозаник асарлар, 418). *Юмалоққина, ясси бурун, қозоқсиймо йигит куй чалиб туриб, сал қийиқроқ кўзларини узоқ-узоқлардан узмас, най куйига аста тебраниб ўтирарди* (Ж. Абдуллахонов. Бир қиз ҳикояси, 67). *Ишқилиб, ёлғизгина қизим бахтли бўлди-да* («Шарқ юлдузи», 1973, 6-сон, 16).

Мисоллардаги бир энлик, ёлғиз сўзлари семантикасида кичиклик маъноси очиқ бўртиб турган эмас. Аммо -гина аффиксининг уларга қўшилиши бу сўзларда, бир томондан, кичиклик, камлик оттенкасини ойдинлаштирса, иккинчи томондан, унда эркалатиш маъносини (шу билан баҳолаш) ҳам ҳосил қилмоқда. Аҳамият берилса, *бир энлик* ва *бир энликкина*, *юмалоқ* ва *юмалоққина*, *ёлғиз* ва *ёлғизгина* жуфтларининг маънолари бир хил эмаслиги оддий кўзга ҳам очиқ сезилиб туради.

Энди шундай сўзлар ҳам борки, ўз лексик маъноси билан ҳам улар нисбатан кичик, нозик, нисбатан кам предметларни кўрсата олади. Яъни сўз миқдорий камликни ифодалайди, унга қўшилган -гина (-кина, -қина)

аффикси унинг (ана шу кичиклик маъносининг) устига яна эркалатиш маъносини ҳам киритади. Шундай қилиб, кичрайтиш-эркалатиш маъноси ҳосил бўлади. Негиз эътибори билан миқдорний камликни билдирадиган сўз туб (*жажжи, ёш, нозик, қаттиқ* каби) бўлиши мумкин:

а) туб ўзак ҳолида камлик, озлик, кичиклик оттенкасини берувчи сўзлар + *гина (-кина, -қина)* аффикси: *Ёнбош хибонларнинг биридан оқ халат кийган нозиккина* икки бети қип-қизил бир жувон чиқиб қолди (А. Қаҳҳор. Танланган асарлар, I, 242). *Остонада илжайиб, қўлида ўша жажжигина* жингалак соч қизчани кўтарганича эри, Маҳмуджон турарди (Ҳамид Тожибоев. Гуласал, 30). *Бошига тус дўппи устидан шойи қийиқ танғиб олган ёшгина* извошчи кўн этикли оёқларига тиранди-да, «трр!» деб отларнинг тизгинини тортди (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча, I китоб, 129). *Шундай бўлса ҳам уйимга келганинг ва мени «дада» деб атаганинг учун сенга ўтган-кетган гаплардан қиттаккина* сўзлаб бермоқчиман (Б. Кербобоев. Небитдоғ, 130);

б) ясама негиз + *гина (-кина, -қина)* аффикси. Бу ҳолатнинг ўзи икки хил кўринишга эга. Яъни ўзак ҳолида қиёсан камлик маъносини билдирувчи сифатга нормал ҳолатга етмаганлик маъносини ҳосил қиладиган форма ясовчи (масалан *-ак, -қам*) аффикс қўшилади, ундан сўнг эса *-гина, -қина* аффикс қўшилади. Натижада эркалатиш маъносидаги баҳо оттенкаси келиб чиқади. Мисоллар: *Пастаккина* (*паст+ак+кина*) *форга ўхшаган қоронғи уйдан дод-фарёд эшитилар эди* (А. Қаҳҳор. Асарлар, II, 142). *У бир неча қадам юргач, девор орасидаги пастаккина ертўлага кириладиган эшикни очди...* (А. Воинов. Довюраклар, 53). *Олисда туя ўрқачисимон пастқамгина тоғлар яғринини офтобга толаганича неча асрлардан буён мудраб ётибди* (С. Қодиров, Л. Эргашев. Изларингни излайман, 5). Қиёс: *паст||пастак||пастаккина; паст||пастқам||пастқамгина*.

Фикримизча, *пастаккина* ёки *пастқамгина* сўзларини тузилиш жиҳатидан ҳам, англатган маънолари жиҳатидан ҳам *пастак, пастқам* сўзлари билан тенглаштириш, бир қолипга солиш мумкин эмас.

Иккинчидан, ўз маъносига кўра нисбатан кичик ёки

жуда кичик предметни билдирувчи отларга *-дай, -дек* аффиксларини қўшиш билан сифат ясалади. Бу сифат ўхшатиш оттенкасига эга бўлади. Яъни ёзувчи ёки сўзловчи тасвирламоқчи бўлган предметни ана шу *-дай, -дек*⁹⁰ аффиксини олган отга ўхшатади. Унга *-гина* ёки *-кина* аффикси қўшилиши билан энди сўзловчининг тасвирланаётган предметга эмоционал-экспрессив муносабати, баҳоси ифодаланади. Демак, бунда кичрайтиш ва эркалатиш оттенкаси ҳам мавжуд бўлади: *Ўйра чигитдан катта эмас эди, секин еганимда ҳаммаёқни баҳор ҳиди тутиб кетди, бутун баҳорни шу чигитдаккина ўйранинг ичига қамаб қўйилгандай туюлди* (А. Қаҳқор. Асарлар, II, 50). *У қўғирчоқдаккина кичик машинага тўғри келди. Аввал қурттаккина қилиб қамчини бош-кўз аралаш едик* (Ғ. Ғулом. Прозаик асарлар, 201). *Эй, номард табиат, бу муштаккина жоннинг носини тинглашга бардошинг қандай чидаяпти?* (И. Сулаймон. Сен менинг қуёшимсан, 97). *Бошимда уч бурчак чодирнинг дўппидаккина сояси* («Шарқ юлдузи», 1971, 3-сон, 53).

Келтирилган мисолларда *чигитдаккина, қўғирчоқдаккина, қурттаккина, муштаккина, дўппидаккина* сўзлари таркибидаги *-кина* аффикси бу сўзлар англатган маънони англатиш учун эмас, балки шу сўзлар орқали англашилган предметларга ўхшатишган *ўйра, машина, қамчи, жон, сояларни* кичрайтиш ва шу орқали унга сўзловчининг ёки ёзувчининг муносабатини ифодалаш учун фойдаланилган.

Худди шундай ҳолатни баъзан феълдан ясалган сифатларга *-гина* аффикси қўшилганда ҳам кўрамир:

— *Узи озғингина, кўзи жиддий*,—*Харитонов ёнидан халтачани олиб, шошмай газетадан папирос ўрай бошлади* (А. Воинов. Довюралар, 86).

Мана бу мисолларда ҳам белги билан боғлиқ бўлган ҳаракат кичрайтирилган ва улар орқали ёзувчи бу ҳаракатни баҳолаган: *Додко дарчани жиндаккина қия қилиб, бир кўзи билан ташқарига қаради* (А. Қаҳқор. Даҳшат, I-том, 41). *Бечора холани худо ҳусндан сиққан, жамолида жиндаккина кулиб турадиган ери йўқ* (Мирмуҳсин. Умид, 16).

⁹⁰ Бу ҳақда яна қаранг: Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Тошкент, 1977, 60—62-бетлар.

Хуллас, сифатларда ҳам *-гина* (*-кина*, *-қина*) аффикси воситасида кичрайтиш-эркалатиш маъносини ҳосил қилиш учун ё белги билдирувчи сўзнинг ўзаги ўз лексик маъноси билан камликни билдириши лозим ёки уларга аффикслар қўшиш натижасида аввал кичрайтиш оттенкасини келтириб чиқарилади, ундан кейин эса *-гина* (*-кина*, *-қина*) аффикси қўшилади.

3. **Эмоционал-экспрессивлик маъноси, *-гина* (*-кина*, *-қина*) аффиксининг эмоционал-экспрессивликни келтириб чиқариш хусусиятини белгилашда ҳам маълум критерия — ҳажм билан боғлиқ эмас, балки, асосан, субъектив муносабатни белгилашга қаратилганликни кўрсатиш хусусиятига асосланамиз.** Бунда баъзан *-гина* аффиксини олган сўзнинг кўчма маънода ишлатилиши ҳам аҳамиятга эга. Масалан, ақлнинг катта ёки кичиклигини ўлчовчи ўлчов бирлиги йўқ, шунинг учун *кичкина ақл* дейилганда, ақлнинг кичиклиги эмас, ақл эгасининг кичиклиги; турмушнинг ширин ёки аччиқлигини белгиловчи махсус ўлчов бирлиги ҳам йўқ ва шу сабабли *ширингина* турмуш дейилганда, турмуш қурганларнинг яхши, соз яшаётганликларини тасаввур қилиш мумкин. Демак, бу сўзларни биз тўғри маънода тушунмаймиз. Аммо ёзувчи ёки сўзловчи бу ўринда, асосан, тушуниши керак бўлган томонга ўқувчи ёки тингловчининг диққатини жалб этади. *-гина* аффиксини олган сўзда авторнинг эмоцияси ҳам мужассамланган бўлади: *Унинг кичкина ақли қафас ичидаги қуш каби ҳар томонга талпинарди* (П. Турсун. Элга навбат, 153). *Унинг бу эзилган қалби кичкина яхшиликдан ҳам таъсирланади* (П. Турсун, Уша асар, 164). *Фотима. Бундай ўз нафсларига берилган зотлар бировнинг ҳалол хотинига кўз тикиб, ҳаётда ҳеч бўлмаган ёлгон сўзларни қилиб, ширингина бир турмушини бузмоқчи бўладилар* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий. Танланган асарлар, 135).

-гина аффиксини олган сифат от олдида келиб, аниқловчи вазифасини бажарганда ҳам, феъл олдидан келиб, ҳаракатнинг белгисини кўрсатганда ҳам эмоционал-экспрессивлик маъносини келтириб чиқара олади. Шунинг учун эсдан чиқармаслик керакки, бу гурппадаги сифатлар *кичкина олма*, *кичкина қуш* бирикмаларидаги каби предметни ҳажм жиҳатидан кичрайтиш билан алоқадор бўлмайди. Бунда кичрайтиш умумий нисбий ха-

рактарда бўлади-ю, асосий эътибор ўша предметга нисбатан муносабатга қаратилади. Мисоллар: *Фақат қишлоғимиз косиблари тикишган Галиянинг чиройлигина бир пой ўзбекча ковушини анча наридан топиб олдим, холос* (Д. Нурий. Оқшом қўшиқлари, 83). *Аҳмадёр ака арузда тузуккина ҳажвий шеърлар битар, баъзан бир кишини нишонга олиб, мушоира қилар... кеча охирида шахмат ўйнар эди* (Шоислом Шомухаммедов. Гулбоғ, 48). *Сингелисининг совчилари келишидан икки-уч кун аввал қўшнисининг чечангина келини Назокатхон орқали бор гапни Моҳинойга маълум қилди* («Шарқ юлдузи», 6-сон, II).— *Оғзинг қани деса, қулоғини кўрсатадиган мўмингина бола эди* (Н. Сафаров. Наврўз, 21);

Кўнелим олган жон қуши товус мисол

дилбаргина

Ҳеч бино қўймас ўзига, бўлса ҳам лобаргина
(В. Саъдулла. Юз ғазал, 23).

-гина аффиксини олган сифатлар феъллар олдида келиб, ҳаракатнинг белгисини кўрсатганда юқорида айтилган фикримизни яна бир бор тасдиқлайди. Яъни бунда -гина, асосан, эмоционал-экспрессив муносабатни билдириш учун хизмат қилади: *Ўзи бўлса энди четга чиқиб олиб тинчгина яшаяпти, дейишади* (Ч. Айтматов. Алвидо, эй Гулсари, 154). *Ғуломжон ҳамроҳига мулойимгина қаради* (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча, 26). *Фақат шуниси борки, кўҳистонгача нечоғлик сафар саркам ва густоҳликларини ҳанузгача тузуккина пайқамабди* (С. Улуғзода. Восеъ, 257).

Баъзан -гина аффиксини олган сўзнинг эмоционал-экспрессивликни англантишида гапнинг умумий руҳи, контекстнинг ҳам роли бўлади. Бунда -гина аффикси аслида экспрессивликка эга бўлган сўзга қўшилади.

Контекст, ўзи қўшилган сўзнинг хусусияти билан боғлиқ равишда -гина аффикси ачишиш, баъзан эса антитезага яқин маъно келтириб чиқаради. Ўзбек тилида бундай ҳолатлар учра кўп эмас. Мисоллар: *Қишлоқнинг нариги четида кўримсизгина бир uy бор* (Х. Деряев. Қисмат, 6). *Эскигина кўйлак: четига гул тикилган рўмолча* (Ойбек. Улуғ йўл, 118). *Нари-*

да тошнинг устида уволгина бўлиб ўтирган Турғуной йилар эди: «Мана ҳозир бу гапларнинг ҳаммаси тугайди...» (А. Қаҳҳор. Танланган асарлар, II, 83); Тентаккинангиз савлатликкина йигит бўлиб қайтипти-я, саллотликдан (Ғ. Ғулом. Прозаик асарлар, 163).

Мисоллардаги кўримсиз, увол, тентак сўзларининг ўзлари -гина аффиксисиз ҳам маълум даражада экспрессивликка эга.

Биз юқорида кичрайтиш-эркалатиш аффиксларини оладиган сўзнинг ўзи кичик, мулойим, ёқимли (милый) бўлиши ҳақида Қ. С. Аксаков, В. В. Виноградов, А. Н. Кононов, А. Ғ. Ғуломовларнинг фикрини келтирган эдик. Бу гапларга рус тилидаги «уменьшительно-ласкательные формы» термини ҳам анча мос келади. Аммо ўзбек тили фактлари шунни кўрсатадики, -гина формаси (баъзан бошқа субъектив баҳо формалари ҳам) кичик нарса ёки кичиклик белгисини кўрсатувчи от ёки сифатларга эмас, балки ортиқликни кўрсатувчи белгини билдирувчи сифатларга нисбатан катта предметларни (бу ҳақда кейинроқ) кўрсатувчи сўзларга ҳам қўшилади. Аммо гап шундаки, у предметдаги ана шу нисбатан ортиқ белгини нисбатан камайтириб кўрсатиш учун хизмат қилади. Рус тилидаги «уменьшительно-ласкательный» термини субъектив баҳо формаларининг бу хусусиятига ҳам тўғри келади. Аммо ўзбек тилидаги «кичрайтиш ва эркалатиш» сўзларининг маъноси камайтиш хусусиятини ўз ичига қамраб ололмайди. Қуйида келтирадиган мисолларимизда, худди айтганимиздек -гина аффикси нисбатан ортиқликни камайтириб кўрсатиш учун шу орқали, шу камайтирилган белги орқали предметга нисбатан муносабат билдиради. Бундай ҳолатда камайтиришда ҳам кўпроқ миқдор назарда тутилмайди, асосан, экспрессияга эътибор берилади. Шунинг учун буларни ҳам -гина аффиксининг эмоционал-экспрессивликни билдиришини таҳлил қилишга бағишланган бўлим ичида қарашни лозим топдик. Мисоллар:

Оппоққина,

Қўнғироқли,

Кумуш чечак бўлади

(Х. Олимжон. Асарлар, I, 65).

У ёнидан букланган газета олиб «Тамакининг зарари» деган каттагина бир мақолани ўқишга уннаб кетди (С. Аҳмад. Ҳикоялар, 37). Павелнинг қаршисида... кучликкина бир йигит турар эди (М. Горький. Она, 602). Лекин Аҳмад Ҳусайн шогирдларнинг муваффақиятларига хурсанд бўлиб, ишдан бош кўтармайди, ўқтин-ўқтин қулоқли пиёлани шуурсиз равишда қўлга олиб, совуган, аччиқ қуюқ чойдан бир қултум хйплайди ва қалингина лабларини ялайди (Ойбек. Нур қидириб, 6). Янги дастурхонга зилдаккина қилиб нон билан мева-чева тугиб... энди чой дамлай деб турганда Тожибой ота кириб келди (Ҳ. Назир. Танланган асарлар, II, 117).

гина (-кина, -қина) аффикси отларга қўшилиб келганда ўзига хос аҳамият касб этади. Яъни, бир томондан, бошқа субъектив формаларининг (масалан, -ча) отларга қўшилиши, иккинчи томондан, -гина (-кина, -қина) аффиксининг бошқа сўз туркумларига қўшилганда кичрайтиш, эркалатиш, эмоционал-экспрессивлик хусусиятларидан ташқари соф кичрайтиш оттенкасига ҳам эга бўлишини кўрдик. Отларга қўшилганда -гина аффикси нейтрал қимматдаги кичрайтиш оттенкасига, асосан, эга бўлмайди, Чунки отнинг миқдорий кичиклигини кўрсатувчи махсус аффикслар ҳам мавжуд (-ча, -чак, -ак, -ка каби).

Отларга қўшилиб келган -гина, (-кина, -қина) аффикси кўпроқ ажратиш, чегаралаш, хусусан эмоционал-экспрессивлик маъноларини ҳосил қилиш учун хизмат этади (айниқса, бу оттенка -қина формантли отларда жуда сезиларлидир).

Мана бу жуфтларни таҳлил қилиб кўрайлик: *яхшигина, узунгина, тезгина, озгина; болагина, қизгина; Аҳмадгина, Салимгина, ханжаргина, юраккина* каби. Биринчи ва иккинчи жуфтда -гина аффикси сифат ва равишларга қўшилиб, белги билдириш учун хизмат қилади. Улар белгини камайтиш, кичрайтиш, шу орқали субъектив баҳони билдириш учун хизмат қилган. Кейинги уч жуфтда -гина аффикси фақат отларга қўшилган ва турли-туман маъноларни англатишда иштирок этган. Қиёс қилайлик: *болагина, қизгина* — контекст билан боғлиқ равишда кичрайтиш-эркалатиш, ажратиш, экспрессивликни билдириши мумкин (Бундай ҳолатда ҳар учала хусусиятнинг мавжуд бўла олиши бола, қиз

сўзлари аслида белги билдирувчи сўзлар эканлиги билан боғлиқ эмасмикан?). *Салимгина, Аҳмадгина* каби атоқли отлар таркибида биринчи навбатда ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади (Салимгинанинг ҳам куйлагиси келиб қолибди тарзидаги камситиш ёки бошқа маънода жуда кам учрайдиган ҳолатлар бундан мустасно. Контекстга аҳамият берилсин). *Ханжаргина, юраккина* тарзидаги турдош отлар таркибида кўпроқ сўзловчи ёки ёзувчининг объектга нисбатан субъектив муносабати ифодаланлади. Шундай қилиб, *-гина* аффиксининг отлар таркибида келиб англатган маъноларини ажратиш, чегаралаш, таъкид, эмоционал-экспрессивлик тарзида группалаштириш мумкин:

а) **ажратиш, чегаралаш маъноси.** Юқорида бир неча жуфтни қиёсий таҳлил қилганимизда, атоқли отлар таркибида *-гина* аффикси асосан айириш, чегаралаш маъносини англатишини кўрсатдик. Мисоллар: *Бу гап фақат Ғойиббагина тегилли эмас* (Назармат. Сайёд жасорати, 5). *Фақат Артёмгина тақирлатиши мумкин эди* (Н. Островский. Пўлат қандай тобланди, 78). Атоқли отлардан бошқа отлар ажратиш маъносини англатганда *-гина* аффиксининг олган сўз орқали ифодаланган предмет ёки тушунча бошқа предметларга қиёс қилинади, таъкидлаш оттенкаси бўлади. Бу маънолар контекстан билиб олинади: *А. Богданов «Фақат ишчилар томонидан яратилган поэзиягина — пролетар адабиёти бўла олади» деб... маданий меросдан фойдаланишни инкор этган эди* (С. Мирзаев, Х. Дониёров. Ўзбек совет адабиёти, 24). *Чунки фақат шундай маневрина* яккама-якка олишувда ғалаба келтириши мумкин (А. И. Покришкин. Уруш осмонини, 19).

Бордию топилмаса,... Унда йўқ шоир,

Шоиргина эмас, йўқолур одам

(Зулфия. Висол, 85).

Ҳар гулнинг ўз атри, ўз эгаси бор,

Ўзгалар қўлида бефайз, беисдир.

Сен тутган гулгина менга озиқдир!

(Шуҳрат. Лирика, 102).

Мисолларнинг иккитасида ажратиш, чегаралаш

маъносининг келиб чиқишида айирув юкламаси *фақат*-нинг ҳам роли бор⁹¹.

-гина аффикси грамматик восита сифатида, ўзининг юкламалик вазифасида, одатда, бошқа сўз ясовчи, сўз ўзгартувчи ва форма ясовчилардан сўнг келади. Улар ўрнининг алмашиниши -гина аффикси ҳосил қилади, маъносининг бошқа қиррасини ҳосил қилади, унинг юзага чиқишига сабаб бўлади. Бу ўринда -гина аффиксининг ясовчи, турловчи аффиксларидан кейин келиб айириш маъносини англатишига биттадан мисол келтириш билан чегараланамиз: *Асқар ота жувоннинг оддий т р а к т о р ч и г и н а* (трактор+чи+гина — Р. Қ.) *эканига шубҳаланиб қолди* (А. Қ а ҳ ҳ о р. Танланган асарлар, I, 212). *Илгари минг марта ўқиган, тушуниб бўлмайдиган хутбага бугун ҳазратнинг қўшган гапи жуда қисқа, ҳаммага маълум гаплар г и н а* бўлди (М. А в е з о в. Абай йўли, 30). *Таманнонинг бутун чеҳрасида баалоғатга етган, ўз қадри-қимматини, ҳусни латофатини билган қ и з л а р д а г и н а* бўладиган нозик, ғамгин бир табассум бор эди (Ш у ҳ р а т. Жаннат қидирганлар, 97). *У ўсган боғ тинч, холи; асалариларнинг ғўнғиллаши, ҳовузга оқаётган сувнинг шалдираши, қўйларнинг с а й р а ш и г и н а* (сайраш+и+гина — Р. Қ.) *унинг суқунатини бузар эди* (А. Қ а ҳ ҳ о р. Асарлар, III, 36).

Гапда турли хил воситалар ёрдамида -гина аффикси иштирокида ифодаланган ажратиш оттенкаси таъкидланади. Ёки аксинча, гапда бирор предмет, воқеа-ҳодиса лексик ёки грамматик воситалар ёрдамида бошқа предмет ёки воқеа-ҳодисадан ажратилади, чегараланади-ю, шу маъно -гина аффикси ёрдамида таъкидланади. Масалан, қўшма гап таркибида эргаш гапнинг кесими *эмас* тўлиқсиз феъли билан ифодаланса, бу феъл -гина аффикси орқали ифодаланган маънони инкор қилади, бош гап у маънони яна бир белги қўшган ҳолда таъкидлайди: *Ҳали сенинг «болалигингга» икки о да м г и н а*

⁹¹ -гина аффикси ҳам шу маънода грамматикаларда, бошқа ишларда айирув юкламаси сифатида талқин қилинади. «Бу аффикс (-гина, -кина, -қина — Р. Қ.) эгалик, келишик аффиксларидан сўнг қўшилганда чегаралаш маъносини ифодалайдиган юклама деб қаралади». *Қаранг:* Усмонов С. Ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари. Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти илмий асарлари. 42-том, 2-китоб. Тошкент, 1964, 123-бет; Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1975, 250, 252-бет.

эмас, уч «мўътабар» зот гувоҳлик берди (С. Айний. Судхўрнинг ўлими, 53). У энди ўзини пулемётчи—разведкачи гина эмас, балки коммунист агитатор ҳам деб биларди (Назармат. Сайёд жасорати, 77).

Гапда айириш, чегаралаш отлар олдидан маълум миқдор билдирувчи сонларни келтириш билан ифодаланган бўлиши мумкин. Бундай вақтда ҳам отга қўшилган -гина аффикси айириш билан бирга шу маънони таъкидлаш учун ҳам хизмат қилади: *Битта Мунисхонгина ҳамма шарпага қулоқ солиб, бериги уйда жимгина ўтирарди* (С. Зуннунова. Излар, 44).— *Жанозага дин устозларидан бир кишигина борсин* (М. Аvezов. Абай йўли, 23).

-гина аффикси бундай вақтларда баъзан сонга, баъзан эса сон аниқлаб келаётган отга қўшилиши мумкин. Қиёс: *биргина коса||бир косагина*. Мисоллар: *Бир неча дақиқа давом этган қаттиқ олишувдан сўнг биргина сарбоз* (*бир сарбозгина* — таъкидлаш янада кучлироқ — Р. Қ.) *ҳамон қаршилик кўрсатиб олишарди* (С. Кароматов. Бир томчи қоп, 36).— *Бўлмаса, сиз Чорбакирни баҳузур кўриб бўлгач, ҳу анави эшикка киринг мен бир косагина* (*биргина коса* — Р. Қ.) *шўрва қилиб тураман...* (С. Кароматов. Уша асар, 13).

-гина аффикси отларга қўшилиб ажратиш-чегаралаш маъносини ифодаласа, бу отдан олдин келган айирув юкламаси *фақат* шу маънони кучайтириш, таъкидлаш учун хизмат қилади. Баъзан унинг акси бўлиши ҳам мумкин. Ҳар ҳолда айириш маъносини билдирувчи бу икки юкламанинг биттаси ёрдамида ажратишни ифодалаб, иккинчисини тушириб қолдириш мумкин. Бу юкламаларнинг бирини ёзувчи ёки сўзловчи ўша маънони таъкидлаш учун ишлатилганлиги бошқа исбот талаб қилмайди. Мисоллар: *Наинки фашист фақат душмангина* (*фақат душман дейиш ҳам мумкин* — Р. Қ.) *бўлса, наинки унинг бутун қилмиш-қидирмишларини минг йиллардан бери одам боласига маълум бўлган «душман» калимаси ифода қила олса* (А. Қаҳҳор, Танланган асарлар, I, 173). *Бу ерда сариқ офатнинг нима эканлигини ҳозирча фақат шу йигитчагина унча-мунча тасаввур этарди* (А. Мухтор. Чинор, 248).

Баъзан эса гапда миқдорни чегараловчи сон ҳам, айирув юкламалари *фақат*, -гина ҳам бўлади. Бундай

вақтда таъкид оттенкаси янада кучайтирилади: *Йўқ, фақат шу битта шохигина қанотга ўхшар эди* (С. Аҳмад. Ҳикоялар, 179).

Айириш-чегаралаш маъносини таъкидлаб кўрсатувчи воситалар бу билан чегараланмайди. Айрим вақтларда бу маъно чегара маъносини ифодаловчи сўзларнинг (сонларнинг) синонимидан фойдаланиш асосида майдонга келса [*Ҳовли эр ва хотиндан бўш, ёлғиз қизларгагина хосланиб қолди* (А. Қодирий. Утган кунлар, 51), — ёлғиз||бир — Р. Қ.], бошқа бир ҳолатда чиқиш келишиги қўшимчасининг ажратиш оттенкасидагидан⁹² фойдаланилади. *Бизнинг ёш ёзувчиларимиз фақат ўзларининг етук адабиётчиларидангина, катта оғаси — рус санъаткорларидангина ўрганиб қолмайдилар* (С. Мирзаев, Х. Дониёров. Ўзбек совет адабиёти, 14).

-гина аффикси отларга қўшилиб экспрессив-эмоционал маъно ифодалашда ҳам иштирок этади. Бу ерда кичрайтиш-эркалаш оттенкаси сезилмас даражага келган. Бу хусусияти билан отларга қўшиладиган -гина аффикси бошқа сўз туркумларига қўшилган -гина аффиксидан (иккови ҳам бир аффикс) анчагина фарқ қилади. Сўзловчи отларга -гина аффиксини қўшиб, унга ўзининг салбий ёки ижобий муносабатини билдиради. Бундай пайтда, юқорида айтганимиздек, от ифодалаган предметнинг миқдорига, ҳажмига аҳамият берилмайди. Мисоллар келтирамиз: *Мулла дўст: Ўзиниям бир айтиб қўйинг, тақсир, юраккина ўлгур жиндак ором олсин!* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий. Танланган асарлар, 169). *Шу чоқда бир Отабек керак эди! Нега десангиз, у келсин эди-да севганини бир кўрсин эди: ... У... фақат жонгина сўрайдир мажруҳ кўксларга ўққина отадир* (А. Қодирий. Утган кунлар, 51).

*Ишва бирла ўйнатиб кўз, танда жоним ўйнатур,
Тортар ком — кўз етмагандек бағрима,*

ханжаргина
(В. Саъдулла. Юз ғазал, 23).

Мулла дўст... бурни қувурдеккина, бели кама-лак, юзи сумалаккина бир бедаво, саксонни, юзни урган бир кампир билан ҳам ўйнашни худойимиз кўп

⁹² Бу ҳақда қаранг: Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикаси-дан очерклар. Самарқанд, 1975, 138—139-бетлар.

кўрди (Ҳ. Ҳ. Ниёзий. Танланган асарлар, 161). *Мен ўғлингнинг отини эҳтиёт шартидан Ёдгор қўйдим. Сендан қоладиган туюққина.* (Ғ. Ғулом. Прозаик асарлар, 161).

Келтирилган мисолларда *-гина* аффикси баъзан ачи-ниш маъносини билдириш учун хизмат қилган бўлса, баъзан умуман гапда экспрессивликни ҳосил қилишга ёрдамлашган. Шундай маънолар *-гина* аффиксидан сўнг эгалик аффикси қўшилганда янада сезиларлироқ бўлади. Эгалик аффикси эмоционал-экспрессивликни бўртиб кўринишига, сезилишига хизмат қилади. Келтириладиган мисолларда *-гина+эгалик аффикс* конструкциясининг эмоционал-экспрессивликни ҳосил қилишдаги ролини алоҳида таҳлил асосида кўрсатиш талаб қилинмайди деб ўйлаймиз: *Мана, мана!— деди болага тақлид қилиб. Ҳо, Моко деган тилларингдан айланай ўзим жонгинам...* (Н. Аминов. Елвизак, 115). *Дўстгинам, хаёлан қучаман сени, Хозон даврасида кутаман сени* (А. Орипов. Руҳим, 64). *Оҳ, онагинанг ўргилсин, болам, сен энди саллотга кетаётибсан, худоё-худовандо, ёмон кўздан сақласин... Худо душманингни хору-зор қилсин* (Ғ. Ғулом. Прозаик асарлар, 161). *Худоё умригинангиз узун бўлсин, болачақаларингизнинг орзусини кўринг* (П. Турсун. Уқи-тувчи, 25).

*Бироқ кета олмайди,
Дилгинаси доғдидир,
Чунки қай бир бешафқат
Қўлларга у боғлидир*
(Омон Матчон. Очиқ деразалар, 38).

Темадан озгина четлашиш бўлса ҳам *-гина* аффикси ҳақида сўзимизни яқунлашдан аввал бир нарсани алоҳида таъкидлашни лозим топдик. Қўлимизда тўпланган кўплаб материаллар шунини кўрсатдики, *-гина* ва унинг фонетик варианты *-кина* сифатларга ҳам, оғларга ҳам қўшилиб, турли хил маъноларни келтириб чиқаришда актив иштирок этади. Аммо *тараққина, қайроққина, туюққина, бўёққина, қайиққина* каби сўзларга қўшилишини ҳисобга олмаганда (бу ўринда ҳам луғатларда *-қ* товуши билан туговчи сўзларга бизнинг ўзимиз— *-қина* аффиксини қўшиб кўрсатяпмиз) муомалада, оғзаки нутқ ва бадий адабиётдан тўпланган фактлар *-қина*

вариантининг отларга қўшилиб эмоционал-экспрессив ёки кичрайтиш-эркалатиш каби маънолар ҳосил қилишда жуда кам ишлатилишини исбот қилмоқда. Мисол:

*Кеннойилар бир кўришда қаймоққина,
Узлари ҳам бублик нондек оппоққина*

(Мирмуҳсин. Сатанг).

Тўпланган мисоллар унинг *қуруққина, яллоққина, пишиққина, совуққина, иссиққина, юмшоққина, қаттиққина, аччиққина, оппоққина, жимжитгина, дўндиққина* каби сифатларга қўшилиб, асосан, эмоционал-экспрессивлик ҳосил қилишини кўрсатади.

Отларга қўшилиб, субъектив маъно англатадиган формантлардан яна бири **-вачча** морфемасидир. **-вачча** тожикча ёш бола маъносигаги *бачча* сўздан олинган пассив элемент. 1. Отларга қўшилиб, қавм-қариндошлик муносабатини билдиради: *хола/вачча, жиян/вачча, ака/вачча, қози/вачча, бой/вачча*; 2. Жониворларга нисбатан ишлатилганда «бола/си/» маъносини билдиради: *кучук/вачча, ит/вачча, мушук/вачча. Ит/вачча, қул/вачча* типигаги қўлланишларда стилистик бўёқ бор⁹³.

Биз юқорида гапда **-вачча** аффиксларини *итвачча, қулвачча* типигаги ҳолатларда стилистик бўёқ касб этишини таъкидлаганмиз.

Фаразимишча, асли **-вачча** тожик тилидаги *бола+ча* элементларининг бирикиши, сўнгра эса *б* нинг *в* га ўтиши натижасида ҳосил бўлган: *бола+ча* → *бола>ча* → *болавачча* (*б* → *в*)⁹⁴.

Кенгроқ текширишларнинг исботлашича, ҳозирги ўзбек тилида *амакивачча, холавачча* каби қавм-қариндошликни билдирувчи саноқли сўзлар таркибида келиб нейтрал қимматда ишлатилишини ҳисобга олмаганда, асосан, сўзловчининг объектга нисбатан қандайдир ижобий ёки салбий муносабатини, баҳосини билдирдиган аффиксоид деб қараш мумкин: Чунки бу формант аксарият бошқа негизга қўшилиб келиб, унга қўшимча маъно киритади.

⁹³ Қўнғуров Р. Сўз ясовчи ва форма ясовчи аффикслар. Қаранг: Фуломов А., Тихонов А., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. Тошкент, 1977, 404-бет.

⁹⁴ Ишаев А. Ўзбек шеваларидаги қариндошлик терминлари. Қаранг: Ўзбек халқ шевалари луғати. Тошкент, 1971, 331-бет.

Бачча алоҳида мустақил сўз сифатида айрим ўзбек шеваларидагина сақланиб қолган⁹⁵. Кўпинча шеваларда ва баъзан адабий тилда ҳам у камситиш оттенкасини беради ва мустақил ҳолда ишлатилмайди*.

Қиёс қилайлик: *Аваз ҳали ёш бачча, Мардларга йўлдош бўлиб* (Э р г а ш Ж у м а н б у л б у л. Авазхон, 220). ~ — *Ҳой қаландарлар, ҳой биродарони олий, ана шу икки беодоб баччаларни маъракадан олиб чиқинг, ҳалол ошга тушган пашиша бўлмай йлсинлар* (Ғ. Ғулом. Повестлар, 279). Халқ оғзаки ижоди ёдгорликларида сақланиб қолган ва биринчи гапда *бачча* сўзи нейтрал қимматда, аммо иккинчи гапдаги *бачча* сўзи орқали болаларга нисбатан сўзловчининг салбий муносабати ифодаланган. Унда, умуман, контекстнинг роли ҳам бор.

Қуйидаги мисолларда *-вачча* қавм-қариндошлик маъносини англатиш учун ишлатилган: *Улар амал-тақал кун кечиришар: Фоминнинг амакваччаси кечалари қайиқда келтирган ғози йўқ овқатга қоринлари тўймаса ҳам қаноат қилишарди* (М. Шолохов. Тинч Дон, 96). *Баъзи вақт мулловаччалар ўз базм мажлисларида унга кўп азоб берардилар* (С. Айний. Судхўрнинг ўлими, 13). *Чувак мулловачча** гапини тугатиб, тик ҳолда қўл қовуштириб турди* (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча, 35).

Мана бу мисолларда қавм-қариндошликни билдириш билан бирга *-вачча* элементи озроқ даражада бўлса-да, сўзловчининг баҳосини ҳам кўрсатади: — *Ажаб бўпти, бундан кейин ҳушёр бўлади, ким кўринганда «бойвачча» қушларини ишониб топширавермайдиган бўлади* (Ғ. Ғулом. Шум бола, 21). — *Биламан, Қосимбойваччанинг* иглари* (А. Қаҳҳор. Асарлар, 65).

Ҳар икки гапдаги *бойвачча* сўзлари таркибидаги *бой* сўзи тўғри маънодаги бойликни кўрсатмайди. Бу

⁹⁵ Қаранг: Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 57.

* У бачадон (қиёс: туздон), бачажши, бачавоз, баччалик каби сўзлар таркибида сақланиб қолган, холос.

** Мулловачча — муллонинг боласи деган маънодагина қавм-қариндошликни билдиради.

* Қамариддинбойвачча, Салимбойвачча, Худойбачча типда атоқли отларга қўшиб ишлатиш тарихий темада ёзилган асарларда кўпроқ учрайди.

маъно, ана шу ўринда анча хиралашган. Шу сабабли унга қўшилган *вачча* сўзи қариндошлик муносабатини кўрсатишдан кўра, қандайдир кинояга яқин баҳо билдиришини сезиб олиш мумкин.

Баъзан эса *-вачча* форманти, юқорида эслатганидек, фақат сўзловчининг объектга бўлган муносабатини билдиради. Унинг ижобий ёки салбий оттенкага эга бўлиши эса бу элемент қўшилган сўзнинг лексик маъносига боғлиқ. Қиёс қиламиз: *Ҳорманглар, шерваччалар!*— *деди у.*— *Қандай янги хабарлар бор?* (Ж. Икромий. Бухоронинг 12 дарвозаси, 277).— *Йўқ, опагон, энди ёдимга тушди, иккимиз қариндошимиз, қулваччангиз билан ошно бўлинг, кейин биласизки қариндош эканмиз, дарду балонгизни олай, опагон, наинки қулваччангиз ёлгон гапирсам!* (С. Улуғзода. Восеъ, III). *Бир гадовачангиз бу даргоҳдан кетишига ошиқиши унга ҳақорат бўлиб тушди* (А. Қаҳқор. Асарлар, 45). Келтирилган биринчи мисолдаги *-вачча* англатган маъно кейинги икки гапдаги маънолардан фарқ қилади.

-лоқ морфемаси. Бу аффикс, биринчи навбатда, сифат ва отлардан турли хил ҳолат, шакл, хусусият, ўзакдан англашилган предметнинг ўрнини, баъзан шу ўринда ўша предметнинг мўллиги маъносини англатувчи сифатлар ясайди⁹⁶.

Қўшалоқ, япалоқ, бақалоқ, қатқалоқ, қумлоқ, шошқалоқ, ўтлоқ каби сўзлар бунга мисол бўла олади.

-лоқ аффикси воситасида ясалган сифатлар кўпинча субстантивациялашган ҳолда ишлатилади. Ҳатто тажрибасиз кўзга бу аффикс воситасида ясалган сўзлар жуда ҳам отга ўхшаб кетади. Масалан, *бақалоқ, қумлоқ, ўтлоқ* сўзларини олиб кўрайлик. Бу сўзларни эшитганда онгимизда ҳам кўпроқ белги эмас, балки ўзакдан англашилган предмет ёки бирор белгининг ортиқлиги билан ажраладиган жой, предмет гавдаланади.

Шилпилдоқ*, *бўталоқ, чақалоқ, қашқалдоқ* (қуш номи), *қишлоқ, Шариллоқ* (топоним) сўзлари эса та-

⁹⁶ Содиқова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. Тошкент, 1974, 22-бет; М. Содиқова фикри А. Ғуломов фикри билан қиёс қилинсин. *Қаранг:* Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования в узбекском языке. АДД. Ташкент, 1955, с. 18.

* *Қиёс:* Ғуломов А. Ғ. Юқоридаги асар, 44-бет; Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. Тошкент, 1966, 122-бет.

саввуримизда тўғридан-тўғри предметни гавдалантиради. Аслида эса булар ҳам овқат (шилпилдоқ овқат), туя (бўталоқ, туя), бола (чақалоқ бола): У эшикдан йўлакка киргани ҳам йўқ эди, ичкаридан чақалоқ бола товуши келди (Ойдин. Ҳикоялар, 21), қуш (қашқа қуш), ер (қишланадиган ер) каби сўзларнинг аниқловчиси сифатида пайдо бўлган бўлишлари керак. Ҳозирги кун нуқтан назаридан эса, шилпилдоқ овқат, бўталоқ туя, чақалоқ бола* тарзидаги бирикмаларнинг ишлатилиши нормал эмас, кўпол эшитилади.

-лоқ от ясовчими ёки сифат ясовчими, бундан қатъи назар, бу сўзларда ёзувчи ёки сўзловчининг оз даражада бўлса-да, субъектив муносабати сезилгандай бўлади. Айниқса, бу қўшалоқ, бақалоқ, шошқалоқ сўзларида анча сезиларли.

-лоқ аффикси отларга қўшилиб келганда, контекст билан боғлиқ равишда, субъектив баҳо оттенкасини ифодалаш кучли бўлади. Кўпроқ бу аффиксли сўзлар кичрайтиш-эркалаш маъноларини билдиришга хизмат қилади. Умуман -лоқ аффикси, асосан, семантик жиҳатдан нисбатан кичик, нозик предметларни (эркалатиш маъносида) англатувчи сўзларга қўшилади. У ўзбек тилида отларга қўшилиб, кичрайтиш-эркалатиш маъносини билдирганда худди шу маънода ишлатиладиган -ча аффикси билан синоним бўла олади⁹⁷.

-лоқ аффиксининг субъектив баҳо ифодалашида уч ҳолатни кўрамиз:

1. Кичрайтиш оттенкаси. Кичикликни кўрсатиш хусусияти:

Ҳали Зайнаб чақалоқ кунлар,

Бошга тушиди чигал тугунлар

(Х. Олимжон. Зайнаб ва Омон).

Ана шу дақиқа, шу сонияда,

Тубанда қандайдир уйда—уяда.

Оламга келгандир битта чақалоқ

(Шайхзода. Хиёбон, 131).

Бўталоқ онасига етолмай қийналиб орқада қолди
(Н. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, IX синф, 124).

* Чақа (чага) айрим туркий тилларда бола маъносини билдиради. «Чага [ча: га] Адамың ве кебир хайванларың яшажык баласи». Қаранг: Туркмен дилинин сөзлугу. Ашгабат, 1962, с. 732.

⁹⁷ Қийс: қизалоқ/қизча, тойлоқ/тойча. Қаранг: Ғуломов А. ва бошқа. Ўзбек тили морфем луғати. Тошкент, 1977, 129-бет.

Бўталоқнинг ўрқаччасидай дўппайиб кўринаётган узоқ қояларга туннинг енгил пардаси тушди (А. Ҳасан. Қизилқум қизи, 29).

2. **Кичрайтиш-эркалатиш маъноси.** Бу маъно, асосан, қиз сўзига -лоқ аффиксини қўшиш натижасида юз беради. Бунда кичрайтиш билан бирга эркалатиш маъноси ҳам бўлади. Аммо кичрайтиш-эркалатиш маъноси бу сўз таркибида тўғридан-тўғри англашилмайди. Бунинг тегишли шарт-шароитлари, бизнингча, қуйидагилар: а) Қизалоқ сўзидан аввал экспрессив оттенкали аниқловчи келтирилади. Бу оттенка ва қизалоқ сўзи таркибида келган -лоқ аффиксининг маълум даражада эркалатиш оттенкаси қўшилиб кичрайтиш-эркалатиш оттенкасини ҳосил қилади:

*Ўзи нимжон пажмурда фатила соч қизалоқ,
Шарпа бўлиб илашар, бир сўз демайди, бироқ...*

(Раззоқ Абдурашид. Сонгми садоси).

Биз кичик қизалоқни

Ёқут деган ном билан

қувониб улуғладик,

Кремль юлдузининг

нуридан ўғирладик

бир қатра ирим учун

(Ғ. Ғулом. Асарлар, 3, 269).

Туғилди-ю тонг чоғида жа ж жи ча қалоқ,

Қўлларини типирлатиб йиғлади шу чоқ

(Д. Тоғжиева. Чақалоқ).

Фикримизча, юқоридаги мисоллардаги қизалоқ ва чақалоқ сўзларида кичрайтиш билан бирга эркалатиш маъносининг ҳам келиб чиқишида *фатила соч, кичик, жа ж жи* аниқловчиларининг ҳам хизмати бор;

б) қизалоқ, тойлоқ сўзлари билан қизалоғим, тойлоғим сўзларини чоғиштириб кўрайлик. Биринчи жуфтга қараганда иккинчи жуфтда эмоционаллик кучлироқ эканлиги сезилади. Бу эса уларда стилистик бўёқнинг ҳам қуюқроқ эканлигини кўрсатувчи фактордир. Булар ўртасидаги фарқнинг келиб чиқишига нима сабаб бўлди? Структурал жиҳатдан иккинчи жуфтга яна эгалик аффиксининг ҳам орттирилганлигини кўрамыз. Ана шу эгалик аффикси эркалатиш оттенкасининг кучайтирилишига сабаб бўлган. Мисол:— *Ҳа, шунча қолди, қизалоғим!*— деб Раънога икки бармоғини кўрсатди

(«Шарқ юлдузи», 1973, 1-сон). *Менинг бўталогим, оёғига тикан кирса, киприкларим билан суғуриб оларман* (Мирмуҳсин. Умид, 33). *Қайдасан қора кўзли бўталогим?* (Чингиз Айтматов. Алвидо эй, Гулсари, 207);

в) баъзан *-лоқ* аффиксини олган сўздан аввал экспрессив оттенкали аниқловчиси ҳам бўлмайди, *-лоқдан* сўнг эгалик аффикси ҳам бўлмайди. Аммо гапда *-лоқ* аффиксли сўз ҳам эркалатиш, ҳам кичрайтиш оттенкасига эга бўлади. Бундай ҳолларда контекстнинг умумий руҳи катта аҳамиятга эга бўлади. Контекстдан ёзувчининг *-лоқ* аффиксли сўз орқали ифодалаган предметга ёки шу предмет орқали кишиларга ўз муносабати аниқланади.

Айтиш керакки, умуман сўз ёки айрим грамматик форманинг стилистик хусусиятини, қимматини алоҳида олиб белгилаш яхши (кутилган) натижани бермайди. Сўз ёки грамматик форманинг қиймати контекст ичида ойдинлашади. Шу сабабли ҳам биз ҳар бир айтилган фикримизни бадиий адабиётдан келтирилган бир эмас, бир неча мисоллар билан далиллашга ҳаракат этамиз (Чунки биргина ёки икки мисол эпизодик бўлиши мумкин). Юқорида *бўталоқ*, *қизалоқ* сўзларини фақат кичрайтиш маъносида ишлатилганлигини кўрдик. Қуйидаги мисолларда уларни экспрессивлик томондан ўша мисоллар билан чоғиштириб кўринг: *Тилингни тий, ҳой қизалоқ! Бошингга бир солиб қоламан шу, юрагинг туғул, сочларингдан битта қолмайди* (М. Шолохов. Тинч Дон, 15, 74). *Қизалоқнинг ҳалок бўлишини олдиндан билган Валя унинг ҳаётини сақлаб қолишга кўп ҳаракат қилди* («Шарқ юлдузи», 1969, 5-сон, 48).

Армонда қолмагин қани, пирим,

Отангга бурчингни ўта, бўталоқ.

(Раззоқ Абдурашид. Сукунат, 10).

Мисоллар шуни кўрсатадики, *-лоқ* аффиксининг эмоционал-экспрессив маъноси жонли предметларни билдирган сўзларга қўшилганда, уларнинг ёш, чиройлиларини инсонга нисбат берилганда майдонга келади. Эмоционал-экспрессивликни келтириб чиқаришда контекст, лексик ва бошқа грамматик формалар қўшимча восита вазифасини бажаради.

Эркаклик жинсини билдирувчи сўзларга қўшилиб,
эркалатиш маъносини ифодаловчи формалар

Юқорида субъектив баҳо формаларининг кишиларни билдирадиган сўзларга ҳам, предметларни билдирадиган сўзларга ҳам қўшила оладиган кўринишларни ҳақида гапирдик. Субъектив баҳо ифодаловчи шундай формалар ҳам борки, улар фақат кишилар атоқли отлари, қавм-қариндошликни билдирувчи сўзларга қўшилади ва сўзловчи ёки ёзувчининг объектга муносабатини билдиради. Бу группага кирувчи аффикслар, асосан эркалатиш, эмоция билдириш учун хизмат қилади. Уларда кичрайтиш оттенкаси жуда кам.

Субъектив баҳо билдирувчи бу группа аффиксларни эркаклик жинсини билдирадиган ёки шунга алоқадор сўзларга қўшиладиган (-*жон*, -*бой*, -*бек*, -*қул*) ва аёллик жинсига оид сўзларга қўшиладиган (-*хон*, -*ой*, *гул*, -*боғу*, -*бека*, -*бекач*, -*биби*, -*нисо*) формалар деб икки катта группага ажратилади. Аммо улар ўртасида маълум алоқа мавжуд. Уларнинг айримлари баъзан ўрни билан эркакларни ҳам, аёлларни ҳам кўрсатадиган сўзларга қўшила олади. Масалан, -*жон* аффиксоиди жинсини кўрсатиш жиҳатидан фақат атоқли отларга қўшилишидагина фарқланади.

Ўзбек адабий тили нормаси нуқтан назаридан *Раҳимжон*, *Каримжон* дейиш маъқул. *Зулфияжон*, *Лолажон*, *Раъножон* дейишдан кўра эса *Зулфияхон*, *Лолахон*, *Раънохон*, *Меҳринисо* дейиш латофатлироқ. Маълум даражада субъектив баҳо формаси оттенкаси билан объектнинг табиатига ҳам мос бўлиб тушгандай сезилади (Миллий традиция ҳам шунини талаб қилади).

Бошқа ҳолатларда эркалатиш эмоциясини ҳосил қилишда эса -*жон* форманти жинсга бефарқ қарайди. Яъни бу форма *хола*, *амма*, *она*, *опа*, *келин*, *овсин* типдаги аёллик жинси билан алоқадор қавм-қариндошлик терминларига ҳам, *ота*, *ака*, *ука*, *тоға*, *бўла*, *амаки* типдаги эркаклик жинсини кўрсатувчи сўзларга ҳам қўшила беради.

Эркакларнинг атоқли отларига -*хон* аффиксининг қўшилиб *Азизхон*, *Мусахон*, *Алихон*, *Ботирхон* тарзида ишлатилиши, бир томондан, диалектал хусусият бўлса, иккинчи томондан, у традиция билан боғлиқдир. Худди шундай аёллар атоқли отларининг *Қумрихон*, *Ўғилжон*,

Қизларжон тарзида ишлатилиши ҳам диалектал (Хоразм диалектида) хусусият деб қаралиши керак.

Ҳар ҳолда *-хон* ва *-жон* аффикслари бир-бирлари билан қарама-қарши қутбда турмайди. Шунинг учун ҳам уларни кўп ҳолларда синоним сифатида бири ўрнида иккинчиси ишлатила олади: *Отахон*||*Отажон*, *Азизхон*||*Азизжон*, *Ботирхон*||*Ботиржон*, *Қумрихон*||*Қумрижон*, *Ўғилжон*||*Ўғилхон* каби.

Бошқа ҳолатларда аёллик жинсини кўрсатувчи сўзларга қўшиладиган субъектив баҳо формалари билан эркаклик жинсини кўрсатувчи субъектив баҳо формаларини бир-бирлари билан синоним сифатида алмаштириш мумкин эмас. Улар фақат ҳар бир группа ўз ичида бир-бирлари билан (яъни *-жон*, *-бек*, *-бой*, *-қул* формалари ўзаро ҳамда *-хон*, *-ой*, *-гул*, *-нисо*, *-бону* каби формалар ўзаро) синонимик муносабатга киришадилар:

Муроджон||*бек*||*бой*||*қул*; *Мустафожон*||*бек*||*бой*||*қул*;
Мусурмонжон||*бек*||*бой*||*қул*; *Раҳмонжон*||*бек*||*бой*||*қул*.
Турсунхон||*ой*||*гул*||*бону*||*биби*; *Салимахон*||*ой*||*бону*||*гул*||*биби*.

Ойшахон||*гул*||*бону*||*биби*; *Сорахон*||*ой*||*гул*||*бону*||*биби* ва ҳоказо.

Субъектив баҳо формаларининг бу группаси ҳам бошқа группалардек, асосан оғзаки сўзлашув нутқи ва бадий асар тили учун хос. Расмий нутқда, илмий стилда бу формалар тасвирланаётган объектни баҳолаш нуқтан назаридан ишлатилмайди. Бунга ўхшаш функционал стилларда субъектив баҳо формаларининг бу хил группаси ҳам асосан нейтраль маънода ёки сўзлар таркибига сингиб кетган ҳоллардагина (масалан, *Ойхон*, *Дурбек*, *Қушбек*, *Ойгул* каби кўринишларда) ишлатилади.

Юқорида кўрсатган субъектив баҳо формалари ҳозирги замон ўзбек тилида активлик — пассивлик жиҳатидан ҳам бир-бирларидан фарқ қилади. Масалан, *-жон*, *-хон*, *-бой**, *-гул*, *-ой* каби формалар нисбатан кўпроқ ишлатилса, *-қул*, *-нисо*, *-бека*, *-бекач*, *-бону* формалари уларга нисбатан пассивроқ. Буларнинг турли хил сабаблари бор.

* *-бой*, *-хон*, *-бек*, *-қул* типдаги аффиксoidлар ўзининг асл тарихий маъносидан ҳозирги кунда (эркалатиш маъносида) тамоман узоқлашган.

-жон аффиксоиди. А. Гуломов бу аффикс ҳақида ёзди: «*-жон* аффикси кўпинча атоқли отларга қўшилади (бундай вақтда кўпинча у ўз маъносини йўқотади ва атоқли отларнинг ажратувчи белгисига айланади). *-ой* (луна) аффиксининг қўлланишини қиёс қилиб кўринг. Бу элемент аёллар атоқли отларига қўшилади»⁹⁸.

Худди шу маънода биз *-жон* аффиксоидни эркаклик жинсини билдирувчи сўзлар группаси ичида қараймиз, холос. Бошқа ҳолатларда у, айтганимиздек, ҳар икки жинсни кўрсатувчи сўзларга ҳам қўшила беради ва академик А. Н. Кононов айтганидек, «...отлардан шахсларнинг номларидан (қариндошларнинг) ва атоқли отлардан (эркак ва аёлларнинг) кичрайтиш-эркалатиш формасини ҳосил қилади: отажон (ота — отец); онажон (она—мама)⁹⁹». Шу ўринда А. Н. Кононов давом этиб: «Комилжон, Салимжон Комил ва Салимдан ҳосил бўлган кичрайтиш-эркалатиш формаларидир. *-жон* аффикси эркакларнинг атоқли отлари таркибига киради. Раҳимжон, Шарифжон каби. Бундай ҳолларда бу аффиксда кичрайтиш-эркалатиш маъноси кучсизланган»¹⁰⁰, — деб ёзади.

Демак, А. Н. Кононов атоқли отлар таркибидан ишлатилган *-жон* формантини англлатган маъносига қараб фарқлайди. Жуда тўғри. Шу ўринда бу фарқланиш оғзаки нутқ учун хослиги, ёзма нутқ учун унинг жуда қийин эканлигини ва ёзма нутқда уни фарқлаш учун жуда катта текст (яъни Раҳимжон, Шарифжон, Каримжон сўзларининг асл формада, *-жон* формантисиз Раҳим, Шариф, Карим шаклида ишлатилган ҳолатини ҳам ўз ичига оладиган) лозим бўлишини қўшиб қўйиш лозимга ўхшайди.

Шундай қилиб, *-жон* «...асосан, атоқли отлар, қавм-қариндошлик терминларига қўшилиб, эркалатиш, ўрни билан кесатиш маъносини билдиради: Наби/*жон*, Қосим/*жон*, дада/*жон*, она/*жон*, тоға/*жон*, ука/*жон* каби; бақла/*жон*, патин/*жон*, маймун/*жон* каби отлардаги *-жон* бошқа функциядаги омоним аффиксдир... Жона/*жон*, қоқа/*жон*, орами/*жон*, роҳати/*жон*, ним/*жон* каби

⁹⁸ Гулямов А. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. АДД. Ташкент, 1955, 23-бет.

⁹⁹ Кононов А. Н. Грамматика узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 127.

¹⁰⁰ Уша асар, ўша бет.

сўзлар таркибидаги *-жон* «душа» маъносидаги сўзга алоқадор»¹⁰¹. А. Н. Кононов бу тўғрида бошқа фикрда¹⁰².

А. Н. Кононов, А. Ф. Гуломовлар *-жон* сўзини мустақил маъно англатувчи лексема эканлигини таъкидлаш билан бирга, баъзи хусусиятлари билан аффикслашаётганлигини кўрсатадилар. С. Усмонов эса уни аффиксоид термини билан атайди. Бу фикрларда биз қарама-қаршилик кўрмаймиз. Чунки *-жон*¹⁰³ мустақил сўз сифатида (руҳ) ҳам, шу билан бирга бир неча хил кўчма маъноларда ҳам ишлатилади. Отлар таркибида эркалатиш маъносидаги морфема вазифасини ҳам бажаради. Бу ҳақда кейинроқ гапирамиз. Бу ўринда унинг мустақил лексема сифатида оғзаки сўзлашув нутқида, бадий асар тилида эмоционал-экспрессивликка эга бўла олишини кўрсатиш лозим.

Ўзбек тилида *жон* сўзи *жон ака*, *жон опа*, *жон тоға* ёки бу ишни *жон деб* бажараман, *жон деб* рози бўламан типли бирикмаларда (*жон ака* типидagi бирикмада инверсия ҳодисаси борга ўхшайди. Қўёс: *Жон ака||ака жон*) интонация ёрдамида воқеа-ҳодисага сўзловчининг эмоционал муносабатини билдира олади. Айниқса, бу хусусият турли хил коммуникатив муносабатларда, мурожатларда ўзига эгалик аффикси, субъектив баҳо формаси ҳамда эгалик аффиксини қабул қилганда янада ойдинроқ сезилади. Мисоллар: *Нима қилсангиз асиранигиман, жоним* (М. Ш а м с. Танланган асарлар, 185).

*Олиб келдим Сизга, жоним, ҳар хил нарсалар
атаб,
Деб пашшадай хира бўлди матоларини мақтаб
(Ҳ. Рашид. Акам бўласиз, 14).*

Ўз-ўзидан маълумки, *жон* сўзи ўзига субъектив баҳо қабул қилиб, ундан сўнг эгалик аффикси қўшилганда экспрессивлик янада кучаяди: *жоним||жонгинам* каби.

Мисоллар:— *Жонгинам, азизим! Менга ҳовлижойнинг кераги йўқ!* (Ч. Айтматов. Сарқомат дилбарим, 34).

¹⁰¹ Гуломов А., Тихонов А., Қўнғуров Р. Ўзбек тили морфем луғати. Тошкент, 1977, 415-бет.

¹⁰² Кононов А. Н. Юқоридаги асар, 127-бет. саҳ. 415.

¹⁰³ *-жон* сўзининг турли денотатив маънолари ҳақида қаранг: Ўзбекско-русский словарь. М., 1959, с. 158—159.

*Затфар юртга нур сочар оқшом,
Боғда гуллар жавлон урган пайт.
Кел жонгинам, қўшиқ айт, Хайём —
Куйлаб ўтган қўшиқлардан айт,
Боғда гуллар жавлон урган пайт*

(С. Есенин. Замин дарғаси, 83).

Жон сўзи *жонажон* тарзида такрорланганда янги белги кўрсатувчи сўз ҳосил бўлади ва эмоционал оттенкага эга бўлади. Бундай кучайтириш *сура сур, қоча қоч, гурса гурс* типидаги структураларда контаминация асосида ҳосил бўлган эмасмикан?

Бу сўзда эмоционал оттенка борлигини кўрсатувчи иккитагина мисол келтирамиз: *Алвидо, эй жонажон дўстимиз, алвидо* (П. Турсун. Уқитувчи, 198). *Ҳамқишлоқларим жонажон юртимизга нур келтириш учун Ғалаба ГЭСига жўнаб кетаяптилар* (Ш. Рашидов. Қудратли тўлқин, 110).

-*жон* атоқли отлар таркибида аффиксонд сифатида баъзан ажратувчи элемент (А. Ғуломов), баъзан эса отларда эркалатиш маъносини ҳосил қилувчи ёки айрим атоқли отлар таркибига сингиб (А. Н. Кононов) кетиб, шу отнинг таркибий қисми сифатида қараш лозим эканлиги ҳақида гапирилди. -*жон* аффиксоидининг атоқли отларга қўшилиш хусусияти ҳақида ва умуман субъектив баҳо формаларининг атоқли отларга қўшилиши ва маънолари ҳақида алоҳида бўлимда гапириниятимиз бор. Шунинг учун ҳозир бу ўринда -*жон* аффиксининг бошқа турдош отларга қўшилиши ва уларнинг хусусиятлари ҳақида тўхтаимиз.

Юқориди эслатилганидек, субъектив баҳо маъносини англатиш учун -*жон* морфемаси, асосан, қавм-қариндошлик терминларига қўшилади. У қон-қариндошликни билдирувчи терминларга кўпроқ қўшиладими ёки қуандаликдан кейинги муносабатларда ишлатиладиган терминларга кўпроқ қўшиб ишлатиладими деган саволга фақат танланган контекст билан боғлабгина жавоб бериш мумкин. Фақат таъкидлаш керакки, *ота* ва *она* сўзлари, умуман коммуникацияда кўпроқ ишлатилганлиги учунми, уларга -*жон* аффиксини қўшиб ишлатиш частотаси кучлироқ.

Қисқалик нуқтан назардан -*жон* аффиксоидининг ҳар бир қавм-қариндошлик терминига қўшилишига ва

унинг хусусиятлари ҳақида алоҳида-алоҳида гапиришдан кўра уларни умумлаштириб, ҳар бир *-жон* аффиксоидини қабул қила оладиган қавм-қариндошлик терминига икки-учтадан мисол келтирамиз, холос. Чунки бу аффиксоид ҳамма қавм-қариндошлик терминлари таркибда ҳам, асосан, эркалатиш оттенкали субъектив баҳонни билдириш учун хизмат қилади. Чоғиштириб кўрайлик:

Ота: — *Хўп, дадажон! Раҳмат, дадажон!— деди Ҳилола бошини дадасининг елкасига қўйarkan.— Узимнинг доно дадажоним!* (Ёқубжон Шукуров. Жондан азиз, 147). *Нурхон* (изтироб ичида). *Онажон. Ахир, ўртоқларим шу ерда, опам, холам, отажон...* (К. Яшин. Нурхон, 19).

*Боламни ол, отажон
Муқаддас мазорингга,
Билки, келдим, бегумон,
Паноҳ тутиб мен сенга*

(Ҳ. Олимжон. Раксананинг кўз ёшлари).

Бадий асар тилида, адабий тилда ҳам *ада, дуда* каби формаларнинг ишлатилишига диалектал хусусият деб қаралиши керак: *Адажон, мен бувамлардан бир воқеани эшитиб, ҳайрон қолдим, эсимдан чиқмасдан сизга ёзиб юбормоқчиман* (Ш. Шомухаммедов. Гулбоғ, 57). — *Адажон, мен ҳам қўшиқ айтиб бейя,— ялинди Гуласал* (Ҳ. Тожибоев. Гуласал, 32).

Она (ойи, буви, ая): *Жим... секинроқ... мени хаёллар олиб кетди сенга онажон* (Ҳ. Олимжон. Украинани куйлаганда)... *Хўп, ойижон, ҳозир, деди-ю, жойидан қўзғолди* (Шухрат. Олтин зангламас, 37). — *Бувижоним!— деб ўрнимдан туриб, югуриб коридорга чиқсам, ҳа-ҳа, бувижоним белини оқ дока билан маҳкам боғлаб, бошига лаккисини ўраб олибди* (Х. Тўхтабоев. Сарик девнинг ўлими, 142). *Бувижон, сен айтган эртақдай гўзал, Бепоён бўстоннинг ошиғи ўзим* (Р. Бобожон. Танланган асарлар, I, 59). — *Дадангиз кетиб қолдиларми!— Ҳозир кетдилар, Лола тузукми, аяжон?* (С. Аҳмад. Ҳикоялар, 107).

Эна: *Усиз, ҳар ким суйган ошини чмадимми, энажон?* (Т. Сулаймон. Интизор, 42). *Кампир қўллари қалтираб яна лабларига пиёла тутди:*

— Сенга не бўлди болажоним?...

— Энажон!

— Энажон деган тилгинангдан ўргилай! Сув берайми? (Одил Ёқубов. Улуғбек хазинаси, 307).

Ака: Туробжон, тугунчани орқасига бекитиб, тегишди:

— Акажон, дегин!

— Акажон! Жо-он ака (А. Қаҳҳор. Анор).

— Акажон! Бормисиз, акажон! Бу унинг синглиси Зайнаб эди (С. Аҳмад. Жимжитлик).

Опага нисбатан эгачи, акага нисбатан оға терминларини ишлатиш эски ўзбек тили учун хос ҳолат деб қаралади¹⁰⁴. Бу формалар ҳозир ҳам баъзи бир туркий тилларда ишлатилади.

Эҳ, эгачижон, менинг аҳволим қанчалик оғирлигини билсайдинг! (У. Камол. Эл қизи, 208).— Барибир... кечирасиз мени, оғажон (Ч. Айтматов. Сарвқомат дилбарим, 6).

Ука: қўй укажон, қўй болангдан айланай, қўй. Шатта ўзинг бир бало қилиб қўяқол (С. Аҳмад. Уфқ, 280).— Хафа бўлма, укажон, аканг билан дадангни чақириб юборишади (С. Кароматов. Бир томчи қон, 98).

Ини формаси умум туркий ҳисобланади. Ҳозирги ўзбек адабий тилида жуда кам ишлатилади. У эски ўзбек тили элементи сифатида қаралади. Мисоллар: «Ўзингни эҳтиёт қил» дегандан кўра инижоним ўзинг тиғи парронга нишон бўлма,— кўнглидан ўтказди у (Назармат. Сайёд жасорати, 82).

Опа: Орқангиздан борайми, опажон, яна пичирлаб сўради ковушфуруш (С. Улуғзода. Восеъ, 112). Уғитни бу ёққа чўзиб қўйинг! Сиз учун топганимиз йўқ опажон. (Уйғун. Асарлар, 2, 123).

Худди шу юқоридагидек маънони -жон аффикси *имаки, хола, амма* каби қон-қариндошлик, *қудажон, овсинжон, келинжон* каби қуда-андалик билан боғлиқ терминлар таркибидан илғаб олиш мумкин. Бундай сўзлар билан ишлатилган -жон формаси асосан ижобий эмоцияни билдириш учун хизмат қилади.

-жон қавм-қариндошликни билдирувчи сўзлардан

¹⁰⁴ Қаранг: Алишер Навоий. Муҳокаматул луғатайн. Тошкент, 1940, 51-бет.

ташқари кўпроқ мурожаатда ҳам ишлатилади. Бундай ҳолларда ҳам сўзловчининг нутқ қаратилган шахсга муносабати ифодаланиб у ижобий бўлади. Лекин баъзан у контекст, интонация билан боғлиқ равишда ирония, кинояни ҳам ифодалашни мумкин. Булардан баъзилари аёллар, эркакларнинг ҳам муносабатида ишлатила беради. Фақат аёллар тилида ишлатилганда диалекталлик (Андижон, Фарғона) хусусияти сезилгандай бўлади. Мисоллар:

— *Узинг йўла, ўртоқжон, бу заводнинг арқони кўп бўлса, асбоби кўп бўлса...* (А. Қаҳҳор. Танланган асарлар, II, 68).— *Беҳуда куйма, ўртоқжон, тегмайман десанг, оёқ-қўлингни боғлаб беришармиди, раъйинга қарашар,— деди Гуласал қўлини узатиб* (Ойбек. Улуғ йўл, 109).— *Ўртоқжон, мен сенинг раҳбарлигингда одам бўламан, деб этагингни маҳкам ушлаганман* (А. Қаҳҳор. Асарлар, II, 69).

Худди шундай фарқланмасдан ишлатиш кишиларни тўғридан-тўғри исмини айтмасдан унинг касбини, амалини айтиб мурожаат қилинганда ҳам кўринади. Мисоллар: *докторжон, раисжон, устажон, инженержон, директоржон, муаллимжон* каби:— *Доктор, докторжон,— деди ички ҳаяжон билан* (С. Зуннунова. Бўйгинангдан ўргилай, 34). *Э-э, духтиржон, бу жойларнинг нимасини айтасиз, турган битгани мўъжиза* (Мумтоз Муҳаммедов. Ойдинбулоқ, 34).

жон жўражон, оғайнижон, тақсиржон типигаги фақат эркаклар муносабатида қўлланадиган сўзлар билан ҳам ишлатилади. Улар (шу сўзлар) аёллар нутқида ишлатилса, экспрессивлик янада кучаяди. Мисоллар: *Шунча чидаганим ҳам етар, оғайнижон* (Дм. Фурманов. Исён, 153).

*Қирчиллама йигитлардай тўлибсиз,
Энди қайлиқ, морай бўлсин, жон тақсир*
(Ҳамид Олимжон. Асарлар, III, 184).

*Ўн минг сўмга рози қилдим, тақсиржон,
Фақат ҳеч ким билмасин деб ялинди*
(Ҳамид Олимжон. Асарлар, III, 163).

— *Эй, ўзларими, лаббай хўжайинжон.*

Гаплаша олмайман афсуски шу он (С. Абдуқаҳҳор. Қаҳрим ва фаҳрим, 167).

-жон формасидан сўнг баъзан эгалик аффикси қўшиб ишлатилади (жон+м) ва эркалатиш оттенкаси кучайтирилади:

— *Болам! Болажоним. Бу сўзни қандай топдинг? Қайси қаландар?... (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси, 308). Қиёс: болам||болажон||болажоним.*

Баъзан худди шу маъно бошқа конструкция орқали ҳам ифодаланади. -жон ва -м (-им) бир-бирлари билан дистант ҳолатда бўлади. -жон қавм-қариндошлик билдирувчи сўздан олдинга ўтказилади, мустақил сўз сифатида кўринади. Эгалик аффикси эса қавм-қариндошликни билдирувчи сўзга қўшилади (жон+м):

— *Қаёққа борасиз, жон болам, мен сизни ҳеч қаёққа юбормайман (Шухрат. Олтин зангламас, 58). На жойларда қолиб кетдинг, жон қўзим! (Ўзбек халқ дostonлари. 91).*

Салом — дейди,— жон қизим,

Ерга эгилади чол.

Бир нарса сезгандай элим

Ва бермас ҳатто савол.

(Ҳ. Олимжон. Асарлар, II, 30).

Эгалик аффиксининг -жон формасига ҳам қариндошлик билдирувчи сўзга ҳам қўшилиш ҳолатлари мавжуд. Бунда қандайдир эркалатишнинг учинчи даражаси пайдо бўлгандай бўлади (жон+м+м):

Тез ўсиб, катта бўлсин, жоним болам, алла

Менинг тилак-мақсадим шунинг ўзи, алла

(Ҳ. Назир. Лочин қанотлари).

Зайнаб мунда қалбига бирдан

Яшин урган каби санчилди.

Ва бошини кўтариб ердан

Жоним онам, тўхтагил!— деди

(Ҳ. Олимжон. Асарлар, II, 137).

Эркаклик жинснин билдирувчи атоқли отларга қўшилувчи -бой, -бек, -қул, -той формантлари ҳам баъзан эркалатиш оттенкасига эга бўлади. Аслда бу аффиксоидлар кишилар ўртасидаги амал ва ижтимоий ўрин билан боғлиқ (-той дан ташқари) бўлган фарқларни кўрсатиш учун ишлатилган. Шу маънода ҳозирги ўзбек тили нуқ-

тан назаридан булар «ўлик» ҳолатга келган, арханк-лашган¹⁰⁵.

Бола туғилганда уни номлаш пайтидагина *-бой*, *-бек*, *-қул* каби элементлар эркалатиш ниятида исмларга қўшилади. Аммо бу оттенка аста-секин исмга қўшилиб кетди ва қандайдир эмоционал-экспрессивлик оттенкасига эга бўлмайди, баҳолаш momenti йўқолади. Мисоллар: *Мирзакаримбой* илоннинг ёғини ялаган одам: ҳамма бойлар каби айёр, муғомбир, пухта-пишиқ (Ойбек. Қутлуғ қон, 301). *Одилов*: Ҳа, баракалла!... Деҳқоқбой, қани, нари ёққа ўтинларчи. (А. Қаҳҳор. Танланган асарлар, I, 320). *Тўғонбек* ҳам қаддини ростлаб, енгиллашиб олди-да, эрта билан келишга ижозат сўраб, дўсти билан бирга қўзғалди (Ойбек. Навоий, 28). *Ҳамроқул* наридан-бери дав-дастгоҳини йиғиштириб жўнади (А. Қаҳҳор. Танланган асарлар, II, 42); *Омонтой* матросчасига гурс-гурс юриб чиқиб кетди (С. Аҳмад. Ҳикоялар, 255).

«Муштум»да, фельетон жанридаги асарларда, гоҳ баъзи бир бадиний асарларда образлар характериға мослаб топилган, тўқилган образларга *-бой*, *-бек*, *-қул* элементлари қўшилади ва, асосан, бундай ҳолларда эркалатиш эмас, балки кинояли салбий муносабатни билдирувчи баҳо momenti ҳосил қилинади: *Олғирбой*, *Тўймасбек*, *Ғийбатқул*, *Кейинбой*, *Сўқирбек*, *Емонтой* каби.

Мисоллар: *Лекин ҳамма уйда ҳам, синфда ҳам, кўчада ҳам Кейинбой деб чақиради* («Шарқ юлдузи», 1973, 6-сон, 29). *Кейинбой қани қайққа ғойиб бўлди* (Ўша асар, ўша ерда). *Сатимқул шу сўзларни айтдию, отнинг бошини буриб жўнаб қолди* (Ч. Айтматов. Сарвқомат дилбарим, 253).

Юқоридаги мисолларда *-бой*, *-қул* аффиксоидини қабул қилган шахсга авторнинг, сўзловчининг муносабати фақат *-бой* ёки *-қул* формантлари орқали ифодаланган дейиш мумкинми? Йўқ. Чунки бу ўринда автор муносабати сўзнинг негизидан ҳам сезилиб туради. *Кейин* сўзига *-бой* формантини қўшиш маънони тамоман ўзгартириб юбормайди. Лекин баъзан аслида *-бой*, *-бек* каби элементлари бўлмаган атоқли отларга шу элементлар (пер-

¹⁰⁵ *-бой*, *-бек*, *-қул* аффиксоидларининг атоқли от таркибида ишлатилиши ҳақида яна қаранг: Кунгуров Р. К. Эволюция собственных имен. — «Материалы всесоюзной конференции по общему языкознанию». Часть II. Самарканд, 1966, с. 485—486.

сонажлар тилида) қўшиб ишлатилади. Бундай вақтда у кишига сўзловчининг ва сўзловчи орқали авторнинг муносабати аниқ сезилиб туради. Масалан «Қутлуғ қон» романининг бош қаҳрамони Йўлчи эканини ҳамма билади. Аммо Ойбек Унсининг тилидан уни бир-икки ўринда *Йўлчибой* деб атайти ва унга эркалатиш оттенкасини беради: *Йўлчибой акам соғмилар?* (Ойбек. Қутлуғ қон, 117).

Қўринадик, *-бой, -бек, -қул* каби аффиксоидлар, асосан, кишиларнинг атоқли отларига қўшилиб келади ва айрим ҳолларда эркалатиш оттенкасига эга бўлади. *-той* эса кишиларнинг атоқли отларини билдирувчи сўзлардан бошқа сўзларга ҳам қўшила олади.

-той киши отларидан бошқа сўзларга қўшилиб (*кенжатой, ёқимтой, кулчатой, кичкинтой* каби), кичрайтиш ва шу орқали эркалатиш маъноларини билдиради¹⁰⁶.

А. Ғуломов *-той* аффикси *ёқимтой* типидagi сўзлар таркибда келганда *-ли* аффикси билан синоним бўла олишини кўрсатади: «Бу аффикс ифодалаган маъно унинг пайдо бўлишини *той* (жеребенок) сўзи билан боғлаш имконини беради. *Йақимтой* типидagi ҳолларда *-той* аффикси маъно жиҳатидан *-ли* аффиксига тўғри келади (*йақимли — йақимтой*)»¹⁰⁷. *Эркатой, кенжатой, кичкинтой* типидagi сўзлар таркибда келганда *-той* аффиксонди келтириб чиқарадиган маъно *-ли* аффиксининг англатган маъносига мос келмайди. Уларнинг бири ўрнига иккинчисини ишлатиш мумкин эмас. Қиёс: *Оққорани билсин, эркатой қўзим* (Раззоқ Абдурашид. Сукунат, 28). *Яна гуррос-гуррос қариялар, йигитлар, қизлар, болалар янги ернинг бобо-момолари, куёлари, келинлари, кичкинтойлари ўтишяпти* (И. Шамшаров. Водийларни яёв кезганда, 231).

Хиёл ўтмай ишфобахш дори-дармонлар солинган сумкани елкасига осиб олган оқ-сарик, ёқимтой қиз кириб келди-да! (Назармат. Сайёд жасорати, 89). Мисоллардаги *эркатой* ва *кичкинтой* сўзларини *кичкинали, эркали* тарзида ишлатиш мумкин эмас. *Ёқимтой* сўзи ўрнида *ёқимли* сўзини ишлатиш мумкин.

¹⁰⁶ Қаранг: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, с. 130.

¹⁰⁷ Гуляммов А. Ғ. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, с. 22.

Ўзбек тили фактлари таҳлили исботлашича, эркаклик жинсини кўрсатувчи сўзларга қўшиладиган субъектив баҳо формалари нисбатан унча кўп эмас. Бундан ташқари, кўпгина аффиксоидлар ҳозирги ўзбек тили нуқтан назаридан баҳолаш хусусиятини йўқотган. Улар ҳозир нейтрал элементлар сифатида қаралади. Бундан ташқари, бу группа ичида қаралаётган аффиксоидлар ҳозирги ўзбек тилида ҳам қўллашишдаги активлик, ҳам эркалатиш-кичрайтиш оттенкаларининг яққол сезилиш-сезилмаслиги жиҳатидан ҳам бир-бирларидан фарқ қилиб туради.

Аёллик жинсини билдирувчи сўзларга қўшилиб, эркалатиш маъносини ифодаловчи формалар

-хон. Бу морфема ҳақида гапирганда камида уч ҳолатга аҳамият бериш зарур. Биринчидан у алоҳида мустақил сўз сифатида ишлатилади: Қўқон хони, Хива хони, уч хонлик даври каби. Иккинчидан, у ўқимоқ маъносидаги тожикча сўз бўлиб, қасидахон, яккахон, китобхон, номозхон, саъзхон, ғазалхон, азайимхон, муштумхон, дуохон, дарсхон, қироатхон, газетхон, байтхон, хушхон¹⁰⁸ каби янги маънодаги сўз ҳосил қилувчи аффикс сифатида қаралади¹⁰⁹.

Учинчидан, **-хон** ҳозирги замон ўзбек тилида аёллик жинсини билдирувчи атоқли отларга қўшилиб, эркалатиш, эркаклик жинсидаги атоқли от ва бошқа сўзларга қўшилиб, ҳурматлаш маъносини билдириш учун хизмат қилади. Контекст ва ситуация билан боғлиқ равишда киноя, кесатиш маъносини ифодалаш учун ҳам хизмат қила олади.

-хон морфемасининг қандай сўзга қўшилишини аниқлашда тилшуносликда турличалик мавжуд. «Ўзбекско-русский словарь»да шундай ёзилади: 2. оғзаки титул (эркакларнинг атоқли отларига қўшиладиган), 3. эркакларнинг ва аёлларнинг исмларига қўшилиб, ҳурмат оттенкасини беради»¹¹⁰.

¹⁰⁸ Мисоллар Р. Қўнғуров, А. Тихоновларнинг «Обратный словарь узбекского языка» асаридан келтирилди. 411-бет.

¹⁰⁹ Мухторов Д.ж. М. Словообразование в узбекском языке аффиксами таджикского языка. Труды Узбекского государственного университета имени Алишера Навои. Новая серия, № 77, Самарканд, 1958, с. 35.

¹¹⁰ Узбекско-русский словарь. М., 1959, с. 504.

«Ўзбек тилининг морфем лугати»да эса бу формантнинг фақат «хотин-қизлар отларига қўшилиб, эркалаш ёки кесатиш маъноларини англатиши» тўғрисида гапирилади¹¹¹.

Бу икки фикр ҳам аниқлик киритишни талаб қилади. Энг аввало, эркалатиш функциясида бу морфема, асосан, хотин-қизлар исмларига қўшиб ишлатилишини яна бир бор таъкидлаш зарур. Сўзловчининг субъектив баҳосини билдиришда эса у аёллар исмига ҳам, эркаклик жинсини билдирадиган сўзларга ҳам қўшила олади (-хоннинг функцияси кенгайди).

Масалан, *отахон* сўзидаги *-хон* формаси эркалатиш маъносини ифодалаш учун хизмат қилади. У *ота* (эркаклик жинси) сўзига қўшилиб эркалатиш ҳосил қилсада¹¹², ўзбек тилида аёлларнинг атоқли оти *онахон* мавжуд, лекин *она* сўзига ҳозир *-хон* формасини қўшиб эркалаш маъноси ҳосил қилинмайди. Бундай мақсадда унга одатда *-жон* форманти қўшилади. Агар *-хон* қўшилса, эркалатишдан кўра камситиш (ситуация ҳисобга олинади) оттенкаси ҳосил бўлгандай кўринади.

-хон эркакларнинг атоқли отларига ҳам қўшилади. Лекин у маълум даражада чегараланган. Аслда тарихан эркаклар атоқли отларига қўшилган *-хон* шахснинг оқсуякликга тегишли эканлигини кўрсатган. Худди шундай хусусият, яъни оқсуякликка алоқадорликни кўрсатиш оттенкаси ҳозирги ўзбек тилида ҳам бор. Мисолларга эътибор берайлик: С и ф а т б у в и. *Нуриллохон эшон деганингиз ўтқир азойимхон экан, дуоларни ёздиргунча нах ўзини ака, эчкисини така деб ўйлиб бўлдим* (Ҳ. Ҳ. Н и ё з и й. Танланган асарлар, 68). *Шундай қилиб, ҳикоянинг бошида маҳалладаги катта-кичикнинг ҳурматли отахони сифатида тасвирланган Мухторхон домла воқеа давомида халқ нафратига дучор бўла боради* (С. Мирзаев, Х. Дониёров. Ўзбек совет адабиёти, 155).

Лекин келиб чиқиш жиҳатидан *-хон* нинг бундай хусусиятини тушунмаган, ёки уни ҳисобга олмаган ҳолда оқсуякликка ҳеч қандай алоқаси бўлмаган кишиларни эркалатиш ниятида ҳам ишлатилиш ҳолатларига баъ-

¹¹¹ Қўнғуров Р. Сўз ясовчи ва форма ясовчи аффикслар.— «Ўзбек тили морфем лугати». Тошкент, 1977, 411-бет.

¹¹² Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 128.

зан-баъзан дуч келамиз. Умуман эса, *-хон* формасини ҳозирги кунда эркаклар исмларига қўшиб эркалатиш типик ҳолат эмас. У эркалатиш эмас, балки камситиш, киноя оттенкаларини келтириб чиқаради (Хусусан, бу ўзбек тилининг *ж-ловчи* шеvasида жуда сезиларли). Проф. А. Гуломов *эшонжон* типидagi сўзлардаги *-жон* ва *-хон* формантларининг камситиш оттенкасида эканлигини, салбий оттенка қабул қилганлигини бугунги кунда шу типдаги сўзларнинг эмоционал бўёғида ўзгариш юз берганлиги билан изоҳлайди ва ёзади: «Кўрсатилган ўзгаришлар натижасида *-хон*, *-жон* аффикслари камситиш оттенкаларини ҳам ифодалай бошлади (*-хон* аффиксининг эркаклар атоқли отларига қўшилиб, кинояли равишда у эркакнинг, одатда боланинг баччавозлик объекти эканлигини ифодаловчи маъноси билан ҳам чоғиштиринг)¹¹³.

Шундай қилиб, *-хон* ҳозирги замон ўзбек тилида феодал титулини кўрсатувчи мустақил сўз (хон келди). Атоқли отга қўшилиб, шу титул эгасини (ҳар икки ҳолатда у архаик) кўрсатувчи элемент, шу билан бирга от ясовчи¹¹⁴ аффикс ҳамда субъектив баҳо формаси сифатида кўзга ташланади. Юқоридаги функцияларда *-хон* бир-бирларига нисбатан омоним сифатида қаралиши керак. Бу ўринда биз *-хон* нинг *хон-бекларни титратиш* (Ўзбек совет адабиёти)... *Туркистон хонлиги* (А. Қодирий. Ўтган кунлар) типидagi мустақил ишлатилиши, *Олимхон*, *Худоёрхон*, *Умархон*, *Маъдалихон* каби амал билдириши; *китобхон*, *газетхон*, *ваъзхон* каби ясовчилик хусусияти ёки *Қорахон*, *Тўрахон*, *Ойхон*, *Бобохон* каби атоқли отлар таркибига сингиб кетиши ҳолатлари тўғрисида тўхталмасдан, унинг субъектив баҳо сифатида ишлатилиши тўғрисида фикр юритамиз.

Аёллар исмларига қўшилганда *-хон* эркалатиш маъносини билдириш учун хизмат қилиши ҳақида юқорида гапирдик. Юзаки қараганда, эркалатиш оттенкаси жуда бўртиб турмайди. Лекин бу маъно *-хон* форманти атоқли отнинг негизини *-хон* сиз худди шундай негиз билан қиёс қилинганда ойдинлашади. *Фароғат||Фароғатхон*,

¹¹³ Гулямов А. Г. О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в узбекском языке. Научные труды ТашГУ, вып. 268, с. 20.

¹¹⁴ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент. 1975, 143-бет.

Чинни||Чиннихон, Ҳалима||Ҳалимаҳон, Ойша||Ойшаҳон, Мунис||Мунисҳон каби. Мисоллар: *Уста уйнинг тўрида намоз ўқир, Фароғатхон онам ўғилчасининг кийимларини дазмоллар эди* (Ю. А к о б и р о в. Тегирмон тўхтаганда, 54).

Шеърим Қумрихонга соч попуқ бўлармикан, Сатримдан Чиннихоннинг оқ кўнгли

тўлармикан

(Ғ. Ғ у л о м. Асарлар, III, 127).

Чолғувчилар бошладилар соз,

Қўшиқчилар солдилар овоз.

Ҳалимаҳон, Назираҳонлар,

Надимаҳон, Каримаҳонлар

Қушдай енгил учар эдилар

(Ҳ. О л и м ж о н. Асарлар, III, 162).

Хотин-қизлар исмларига қўшилган *-хон* морфемасидан сўнг эгалик аффикси (I шахс) қўшилса, эркалатиш маъносининг бўртиброқ кўринишига ёрдамлашади. Эгалик аффиксининг ўзи ҳам шундай ҳолларда эркалатиш оттенкасига эга бўлади. Мисоллар: *...Ҳожа р х о н и м* тирикчилик учун зарур бўлган ҳеч қандай маблағга эга бўлмаган ҳолда қўлда ўғилчаси билан жуда ёш бева қолган эди (Ҳ. Қ а м о л. Эл қизи. II).— *Хайрли тонг, Соҳиббахоним!*— *Раҳмат, Раҳмат! Сизга ҳам! Қаллаю сахарлаб боғ иши эканда, Олимжон ака?* (Ёқубжон Ш у к у р о в. Бахт, 183).

Бу фикримизни *хон* сўзининг ўзи эгалик аффиксини қабул қилиб, аёлларга нисбатан эркалатиш учун ишлатилиши яна бир бор тасдиқлайди:— *Лаббай, хоним!*— *...Шарвон шу он остонада пайдо бўлди* (Зиё С а м а д н и й. Мойимхон, 5).

Хоним баъзан аёл киши (никоҳ бўйича қариндош бўлган) ўрнида ҳам ишлатилади. Бунда ҳам авторнинг ёки сўзловчининг субъектив баҳоси ифодаланади: *Шундан кейин хоним қимматбаҳо қоракўлдан тикилган янги заифона манто келтирди* (Х. Д е р я е в. Қисмат, 99).

-хон ёки *хоним* кишиларнинг исмидан бошқа сўзларга қўшилганда ҳам субъектнинг назарда тутилаётган шахсга муносабати ифодаланади. У кўпинча киноя характерига эга бўлади. Мисоллар: *Ҳа, ҳа, шундай пошшо хон!* *Билиб қўйинг, сиз ҳозир фақат валиаҳднинг*

онасисиз, Қарши ҳокимининг онасисиз, холос! (Ж. Икромий. Олов қизи, 267).— *Пошшо хоним ранжисинлар,— дея гап бошлади титроқ овозда Шарвон,— уч марта эшик олдига келиб, киришга ботина олмади...* (Зиё Самадий. Мойимхон, 5);

*Мен ҳам фан доктори, бойвучча хоним,
Мен ҳам бойлигимнинг билмайман чекин*

(Зулфия. Куйларим сизга, 122).

Юқорида кўрсатганимиздек, *-хон* қавм-қариндошлик терминларининг баъзиларига қўшилганда ҳам эркалатиш, ижобий эмоцияни билдириш учун хизмат қилади. Булар жуда чекланган: *Пепел. Хўп, ота хон, сени сийлаганим учун жим бўлақолай* (М. Горький. Асарлар, III, 391).— *Ота хон, мен мулла эмасман, мен комсомолман* (Ч. Айтматов. Сарв қомат дилбарим, 251).— *Аскияларингизни яхиш кўраманда, ака хон* (Х. Тўхтабоев. Сарик девнинг ўлими, 125).

Кўринадики, *-хон* аффиксоиди кўпроқ аёллар исmlарига қўшилади, лекин шу билан бирга, баъзан эркаклик жинсини билдирувчи сўзларга, эркакларнинг атоқли отларига ҳам қўшилади. Бу хусусияти билан *-жон* аффиксоидига ўхшаб кетади.

*-ой, -бека, -пошша, биби, -пари, -бону, -нисо, -гул*¹¹⁵ каби сўз ва аффиксоидлар фақат аёллар исmlари, аёллик жинсини кўрсатувчи сўзлар билангина ишлатилади ва ўрни билан эркалатиш, киноя маъноларини билдириш учун хизмат қилади.

Аслда *ой* мустақил сўз. Ўзбек тилида хотин-қизларни ойга нисбат берилиши, ўхшатилиши жуда қадимдан маълум. Демак, илгарилари *Чўлпоной, Тўлғоной* тарзидаги исmlар ҳозиргидагидек бирга эмас, алоҳида таллаффуз этилган ва шу тарзда ёзилган (*Чўлпон+ой, Тўлғон+ой*). Ҳозирги ҳолатга, яъни қўшиб ёзилиш ҳолатига узоқ даврлар ўтиши натижасидагина келган бўлиши керак.

Ой ўзбек тилида планета ва ўттиз (у 31, 29 ёки 28

¹¹⁵ *-биби, -буви, -бека, -бика, -гул, -нисо* каби морфемаларни Э. Бегматов аёллик жинсини кўрсатувчи, синтактик восита сифатида талқин қилади. Қаранг: Ўзбек исmlари имлоси. Тошкент, 1972, 369—371-бетлар; А. Н. Қононов *-бекач, -бикач* формаларининг жинсини кўрсатишини морфологик усул сифатида кўрсатади. Қаранг: Грамматика современного узбекского литературного языка, 72-бет.

бўлиши мумкин) кунни билдирувчи вақт ўлчови сифатида мустақил сўз. Унга эгалик аффиксини қўшиб, қавм-қариндошлик термини (ойи) ҳосил бўлган. Бу маънода у бошқа сўзларга қўшилиб ҳам (*О т и н о й и кичкина бир патнусда бурдаланган нон билан бир шокосада жиндак қирмоч келтириб қўйди* — П. Турсун. Уқитувчи, 48), ўзи алоҳида ҳам ишлатилади. Иккинчи ҳолатда ўзига бошқа субъектив баҳо формаларини қабул қилиши мумкин (*ойижон, ойигинам* каби): *О й и ж о н,— деб пичирлади у,— бахтсиз қизингдан рози бўл, о й и ж о н! Мен отам кетган жойга кетаман укам кетган жойга кетаман. Ҳаммамиз ўша ерда яна топишармиз* Х. Деряев. Қисмат, 238). *Ойи* сўзи таркибидаги -и эгалик аффикси сифатида сезилмас даражага келган. *Ойим, ойинг* сўзларида у аниқ сезилади. *Ойим* шаклида у ҳам қавм-қариндошлик термини сифатида ҳам (*ойим* билан маслаҳатлашганда — *О й б е к. Улуғ йўл, саҳ. 113*), субъектив баҳо формаси сифатида ҳам ишлатилган (*Моҳларойим, Гулноройим, Зеваройим* каби). Мисоллар:

— *Оппоқ ойим, попуқ ойим!*— деди эшон қизнинг елкасини қучиб (*О й б е к. Улуғ йўл, 47*). *Кейин билсам, тантиқ эшон ойим эшакнинг қулоқ қимирлашига бош қоронғи бўлган эканлар* (Ғ. Фулом. Шум бола, 63). *Оппоқ ойим «бачча маччадир» деб ўйлаган эди* (А. Қодирий. Ўтган кунлар, 31).

Биз. Қелинойимлар бормилар?— деди (С. Зуннов. Оч юзингни, 175). Бу сўз *ойи, ойим, ойимга, ойимлар* каби қўлланишда баҳолаш оттенкасига эга бўлмайди. Аммо атоқли отларга қўшилганда эркалатиш оттенкаси сезилади. Қиёс: *Чўлпон||Чўлноной, Тўлган||Тўлганой, Эрка||Эркаой (Еқубжон Шукуров. Ҳаяжон, 178); Барчин||Барчиной, Мастура||Мастураой, Турсун||Турсуной, Турғун||Турғуной, Нури||Нуриой (Қутлуг қон, 97); Адолат||Адолатой, Тиниқ||Тиниқой (Ҳийлайи шаръий, 133), Сарвар||Сарварой, Офтоб||Офтобой, Асал||Асалой* каби.

Киши исмларига (хотин-қизлар исмларига) -ой аффиксоидини қўшиб субъектив баҳо формасидан фойдаланиш кўпроқ бадий нутқ ҳамда ўзбек тили е-ловчи группа шевалари учун хос. Айниқса, у Фарғона группа шеваларида актив. Субъектив баҳо формаси -ой эркалатиш маъносида отлар таркибида -бека, -хон, -биби,

-нисо каби субъектив баҳо формалари билан синоним бўла олади. Кўп ўринларда уларнинг бири ўрнида иккинчисини ишлатиш мумкин: *Чўлпоной||-бека||-хон||-биби||-гул*; *Тўлғаной||-хон||-биби||-бека*; *Турсуной||-хон||биби||-гул* каби.

-ой морфемасининг баҳолаш маъноси, айниқса, муносабатда атоқли отлардан бошқа отларга қўшилганда сезиларли бўлади: *Келиной!—дедим аста* («Саодат», 1973, 3-сон, 11). *Ҳосилойни топиш учун кураш бошланди* (Ўзбек совет болалар адабиёти, 145).

Ой аниқловчи вазифасида бўлиб аниқловчи+аниқланмиш тарзидаги атоқли отлар таркибида келса, у баҳолаш оттенкасига эга бўлмайди: *Ойсора, Ойжамол* каби. Худди шундай хусусиятни *ойим супурги, ойим тилла, ойим қовоқ* каби қўшма сўзлар таркибида келган *ойим* элементида ҳам кўрамиз.

Шундай қилиб, -ой морфемаси планета ва вақт ўлчов бирлиги маъносини англлатувчи *ой* нинг омоними, -гул, -бону, -хон каби формаларнинг синоними ҳисобланади. Асосан, аёлларнинг атоқли отларига қўшилиб, субъектив баҳо оттенкасига эга бўлади. Лекин бу ҳам доимо эмас. Бошқа ҳолатларда у баҳолаш қимматига эга бўлмайди.

-бека (-бика). Аслда бекнинг, шоҳнинг хотини ёки қизи маъносини англлатувчи мустақил сўз. Ҳозирги замон ўзбек тилида шу маънода у историзмга айланган. Аммо ҳозир ҳам баъзан хотин-қизлар атоқли отларининг таркибий қисми сифатида кўзга ташланади: *Тўйбека* (А. Қодирий. Ўтган кунлар, 47). *Марямбека* (О. Иброҳимов. Теран томирлар) каби.

У мустақил ҳолда ёки хотин-қизлар атоқли отлари билан (унда фақат -бек форманти қолади) келиб, эгаллик аффиксларини қабул қилганда эркалатиш оттенкасига эга бўлади: *Зулфиябегим яратган шеърят хайкали ҳам абадийдир* («Совет Ўзбекистони», 1975, 21.ІХ.); *Хадичабегим* (Ойбек. Улуғ йўл, 200); *Нодирабегим* (Ғ. Ғулом); *Дарҳақиқат, нега кўзингизда ёш? Дарҳақиқат, нега хафасиз, бекам?* (Уйғун. Достонлар, 135).

-биби (-буви, баъзи шеваларда -бийи, -би). Қавмқариндошликни билдирувчи мустақил сўз¹¹⁶. А. Н. Ко-

¹¹⁶ Қаранг: Ўзбекско-русский словарь. М., с. 70.

нонов бу сўзни *бува* сўзига қарши қўяди (Бува—дед, биби — бабушка)¹¹⁷.

Қавм-қариндошликни билдирганда ва алоҳида мустақил қўлланганда нейтраль қимматга эга бўлади. Атоқли отлар билан бирликда келганда ҳам у қавм-қариндошликни билдиради. Лекин бунда ҳурмат, иззат қилиш оттенкаларига ҳам эга бўлади. Кўпроқ бу хусусият бадий асарда автор тасвирида, монологда, баъзан диалогик нутқда аниқроқ кўринади: *Хуршидабиби, Бахтибиби, Муслимабуви, Қумишбиби, Хайрибиби, Норбуви, Зулфизарбиби, Ҳожарбиби, Раънобиби, Райҳонбиби, Холбиби, Саодатбиби, Олтинбиби, Нозлибиби, Хушрўйбиби* каби.

Мисоллар: — *Сиз... суюкли набирам Хуршидабибини Амир Иброҳимбекнинг кенжа ўғлига никоҳлаб берганимдан хабарингиз бордур?* (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси, 40). *Сиз ўзингизни тупроқ билан тенглаштирмоқчи бўлсангиз мен сизни Қумушга ҳам қаноат қилмай Олтинбиби деб атамоқ фикрига тушдим* (А. Қодирий. Утган кунлар, 174). *Синглимиз Раънобибига салом айтурсиз* (А. Қодирий. Меҳробдан чаён, 229) каби.

-биби Пошинабиби*, *Гулбиби* каби эмоционал оттенкага эга бўлган негизларга қўшилганда шу оттенкани кучайтириш учун хизмат қилади: *Пошинобибининг муборак бошлари омон бўлсин, — деди Оймулло* (Ж. Икромий. Бухоронинг 12 дарвозаси, 121). *Гулбиби* (Ойбек. Улуғ йўл, 116).

Баъзан *биби* сўзига *-и* форманти қўшилиб, эркалатиш ҳосил қилади: *Бибиш***.

-бону, *-нисо* аффиксидлари ва *гул* сўзи ҳам субъектив баҳо оттенкасини ифодалайди. *Бону*, *нисо* алоҳида хотин-қизлар атоқли отлари сифатида ҳам гоҳо учраб туради. Аммо кўпроқ улар атоқли отлар таркибида эркалатиш формаси сифатида ишлатилади. *-бону* ҳозирги

¹¹⁷ Кононов А. Н. Грамматика современного литературного языка. М.—Л., 1960, с. 72.

* *Пошиохон* сўзи «Ўзбекча-русча лугат»да (332) миленькая, дорогая, душечка, замечательный, великолепный тарзида изоҳланади. Худди шундай гапни *Пошинобиби* сўзи ҳақида ҳам айтиш мумкин.

** Шу лугат (70)да *бибиш* сўзи қуйидагича изоҳланади: при-бавляется к именам собственным женским при почтительном обращении. Баъзан эркаклар исмига ҳам *-и* аффикси қўшилиб, эркалатиш маъносини билдиради: *Дадаш*.

замон ўзбек адабий тили нуқтаи назаридан архаиклашган. -нисо эса нисбатан активроқ, ҳар иккаласи ҳам фақат хотин-қизлар исмларига қўшилади ва, Э. Бегматов айтганидек, аёллик жинсини ҳам кўрсата олади. Мисоллар:— *Уйдадурлар. Марҳамат қилинг, устоз...*— *Хуршидабону қўлини кўксига қўйганича чекиниб, унга йўл берди* (О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси, 35). *Йўлчи орқага қайриларкан Лутфинисо яна чақирди* (Ойбек. Қутлуғ қон, 96);— *Баҳринисо, жонгинам! ...Номингиз ўзингиздан ҳам чиройли* (Ҳийлаи шаръий, 185).

Дони шуни эсда тутини керакки, биз кўрсатаётган субъектив баҳо формалари атоқли отлар ёнида факультатив позицияда бўлганда у эркалиштиш оттенкасига эга бўлади, атоқли от таркибига сингиб кетганда эса уларда бу хусусият хиралашади.

Юқорида биз, асосан, субъектив баҳо маъносининг морфологик усул билан ифодаланиши ҳақида фикр юритдик.

Ўзбек тилида алоҳида олинганда ҳам экспрессивликка эга бўлган сўзлар (отлар) борки, улар гоҳ ўзлари мустақил ҳолда ўзларига бошқа бир субъектив формани қабул қила олади (*Гулинисо, Пошшахон*), гоҳ бошқа бир негиз билан постпозитив муносабатда бўлиб, эркалиштиш оттенкасини келтириб чиқаради. Масалан, «Ўзбекча-русча лўғат»да *пошша* сўзи шундай изоҳланади: «Пошша I. Хотин-қизларга хушмуомалалик ва ҳурмат билан қилинадиган мурожаатга ёки у ҳақида эслатилганда қўшилладиган сўз. Масалан, келин — невестушка»¹¹⁸.

Бу сўзлар алоҳида мурожаат маъносида ишлатилганда баҳо оттенкасига эга бўлади (бунда интонация ва контекстнинг роли катта): *Уч болани ўстириб вояга етказиш осонми, пошша* (Ж. Абдуллахонов. Бир қиз ҳикояси, 30). *Пари* («Тошболта ошиқ»). Мурожаат қилинмасдан, шахс умуман кўрсатилса, унда кўпинча нейтрал қимматга эга бўлади, *Мендан аразлади, аразлади пари, Тутқич сира бермас бу қандай бало!* (Раззоқ Абдурашид. Сукунат, 18); Шунга ўхшаш бу сўзлар атоқли отларга қўшилиб, исмга сингиб кетганда ҳам нейтрал маънода бўлади, эркалиштиш оттенкаси

¹¹⁸ Ўзбекско-русский словарь, М., 1959, с. 332.

ноль даражага келган бўлади: *Юнуспари Авазхон билан розилашиб, каптар суратига кириб, учиб кетади* (Гулнихромон, 49). *Отам мендан узоқлашгандан кейин Султонпошшонинг «Етти бошли дев» тўғрисидаги гаплари эсимга келиб, қўрқа бошладим* (С. Айний. Эсдаликлар, 46). *Мавжигул ҳарам кўчасига кириб ҳеч ким йўқлигини билди-да, икки чўнтагидан қоғоз чиқариб, юмшоқ қалтироқ овоз билан шу байтни ўқиди* (Ж. Икромий. Олов қизи, 431).

Юқорироқда ой сўзининг кишиларга нисбатан берилганда экспрессивликка эга бўлишини айтган эдик. Баъзан *пошшо, пари* ёки қиз сўзлари ой сўзи билан бирликда келиб эмоционал-экспрессивликни ҳосил қилади. Бунда икки компонентнинг функцияси қўшилиб кетганга ўхшайди. Мисол: *Ўзиям, жуда жонон қизда.— Сулув, ойпари...* (Назармат. Сайёд жасорати, 90).

Бу маъно, айниқса, ой сўзи эгалик аффикси билан келганда янада сезиларли бўлади: *Шундай паришон аҳволда ўтирганида, калта кесилган сочларини қизил шойи лента билан танғиб олган ойимпошша келиб қолди* (Ю. Илёс. Келаси шанбада тўй, 89). *Ойимқиз, директор қачон бўшайдилар?* (Т. Пўлат. Миррихдан келган меҳмон, 27).

Пошша сўзи қавм-қариндошлик терминлардан, асосан, *келин* сўзига қўшилади ва эркалатиш маъносини англатади. Бу хусусият кўпроқ оғзаки ва бадний нутқ учун характерлидир. Бир неча мисоллар келтирамиз:— *Ҳа, бас энди келинпошша, қолганини кейин қиларсиз, боланинг ўпкаси узилиб кетди,— деди жаҳли чиққан қайнона юмшоқлик билан ўзини босиб* (Шуҳрат. Олтин зангламас, 121). *Эгамберди ота сирни очишга мажбур бўлди:— Келинпошша хижолат бўлмасин деб, кеча тилграм бердириб қўйгандим* («Шарқ юлдузи», 1973, 6-сон, 28).

Гап интонацияси контекст билан боғлиқ равишда *пошша, пари, гул* каби сўзлар қавм-қариндошлик терминлари таркибида, баъзан бошқа ҳолларда ҳам эркалатиш эмас, балки киноя, кесатиш маъносини англатиши ҳам мумкин:— *Айланай келинпошша: биз сени тушгача эркаланиб ётсин деб келин қилганимиз йўқ* (М. Шолохов. Асарлар, 2, 48). *Келинпошша ҳалитдан тўқимини қорнига олиш тараддудиди*,— деди

Умматалига эшиттириб (Ш у ҳ р а т. Жаннат қидирганлар, 30).

Юзаки қараганда, *келинпоиша* сўзи эркалатиш оттенкасини бераётганга ўхшайди. Аммо гапнинг, контекстнинг умумий руҳига эътибор берилса, унинг кесатиш, киноя маъносида ишлатилганлиги сезилади. Шу сабабли доим бу формаларнинг ёки сўзларнинг стилистик қийматини белгилашда уларнинг формал томонидан ташқари, қуршови ва интонациясини ҳам эътиборга олиш зарур.

Фикримизнинг исботи учун шоира Зулфиядан келтирилган мана шу икки гапдаги *-хоним* формантининг маъно оттенкаларини қилёс қилиш кифоя:

*Аҳдни бажармасак не дер дугонам,
Боқулик қаҳрамон С а й ё р а х о н и м*
(«Куйларим сизга»).

*Мана, Америкалик калтабин х о н и м,
Сизнинг унвонингиз, қиёфангиз шул*
(Ўша ерда).

Биринчи гапда дугонага нисбатан ижобий-эмоционал баҳо берилган бўлса, иккинчисида америкалик таннозга нисбатан аччиқ кесатиш, салбий эмоция сезилади.

Рус тилидан қабул қилинаётган айрим субъектив баҳо формалари

Ўзбек тилига рус тилидан айрим кичрайтиш-эркалатиш формалари ҳам кириб келмоқда. Бундай формаларга бир вақтлар варваризмлар сифатида қаралар эди. Аммо ҳозирги кунда оғзаки нутқда, айниқса, ёшлар нутқида, баъзи вақтларда бадий асарлар тилида гоҳ эркалатиш, гоҳ киноя маъноларини ифодалаш учун *-чик, -очка, -ечка, -ик* каби субъектив баҳо формаларига ҳам мурожаат қилинмоқда. Уларнинг қандай маънода ишлатилганлиги контекстдан билиб олинади. Бу формаларни шоир ва ёзувчилар ўзбек тилидаги *-жон, -хон* морфемаларининг синонимлари сифатида ҳам ишлатадилар¹¹⁹.

¹¹⁹ Қўнғуров Р. В. Абдулла поэзияси тилининг баъзи бир хусусиятлари ҳақида. — «Ўзбек тилшунослиги ва умумий тилшунослик масалалари». II. Самарқанд, 1977, 35-бет.

Воҳид Абдулланинг бир шеърдан мисол келти-
рамиз:

*Дедилар бир йиғинда
«Керакмас ҳеч хон» демак,
Хайрихоннинг ўрнига
Хайричкаси яхшидур («Хайричка»).*

Қуйидаги мисолларга эътибор беринг:— *Ёглиқ жой
бўлди, Ботирчик!* (Ботиржон — Р. Қ.) — *деди у Бо-
тирга суйкалиб* (Тўлқин. Ёр мактуби, 42).

Мана бу мисолда эса *-ичка* аффикси воситасида
ёзувчининг — авторнинг тасвирланаётган шахсга, ўзи
нодон, маданиятни фақат яхши кийинишда деб тушуна-
диган баъзи бир ёшларга нисбатан салбий муносабати,
салбий баҳоси ифодаланган:— *Жоричка, ой қуёш-
дан жуда узоқдами!*— *Э, ким билади, тўртинчи синфга-
ча бу тема ўтилмаган* («Муштум», 1970, 5-сон, 11) «Қа-
ранмларнинг оғзаки сўзлашув нутқида кишиларнинг
атоқли отлари ёнида славянча кичрайтиш-эркалатиш
формалари ишлатилади: Маня — Манечка, Маня —
Манка, Ханна — Ханули, Снмха — Симули, Моше —
Мошули, ата—атулю...»¹²⁰

Эркалатиш-кичрайтиш маънолари бошқа айрим
воситалар — махсус экспрессив оттенкали сўзлар, эга-
лик аффикслари ёрдамида ҳам ифодаланади. Булар ҳа-
қида шу бобнинг бошқа жойларида ҳам ўрни билан
гаширилди. Эгаллик аффиксининг стилистик хусусиятла-
ри ҳақида «Ўзбек тили стилистикасидан очерклар» ки-
тобида муфассал тўхталинган¹²¹.

Кучайтирув, катталаштириш, улуглаш, тантанаворлик ва шу орқали субъектнинг объектга муносабатини ифодаловчи формалар

Ўзбек тилшунослигида ҳозиргача майдонга кел-
ган илмий ишларда субъектив баҳо формалари сифати-
да, асосан, кичрайтиш ва эркалатиш формалари груп-
паси таҳлил қилинди. Улуглаш, кучайтириш, камситиш

¹²⁰ Мусаев К. М. Грамматика караимского языка. М., 1964,
с. 122.

¹²¹ Қаранг: Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерк-
лар. Самарқанд, 1975, 182—212-бетлар.

формалари ўзбек тили учун хос эмаслиги таъкидланди. Бу фикрлар умуман тўғри. Чунки ҳатто алоҳида олинган ва баҳолаш оттенкасига эга бўлган *-гина* формасини ҳисобга олмаганда, махсус кучайтиш-эркалаш формаларининг ҳам йўқлиги олимлар томонидан бир неча бор кўрсатилган эди. Лекин ўзбек тилида, умуман, сўз маъносини кучайтиришдан фарқли¹²² ўлароқ, кучайтириш-илҳомлантириш, катталаштириб илҳомлантириш, улуглаш йўли билан эркалатиш каби баҳо оттенкаларига эга бўлган айрим формалар ҳам бор. Баъзан контекст билан, ўзи бириккан негиз билан бирликда юқорида таҳлил қилинган субъектив баҳо формалари ҳам кучайтириш, камситиш, киноя оттенкаларига эга бўлиши мумкин (Буларнинг айримлари ҳақида гапирилди).

Шу сабабли озроқ бўлса-да, субъектив баҳо формаларининг ана шу хусусиятлари тўғрисида ҳам алоҳида-алоҳида ва қисқа-қисқа тўхташни лозим топдик.

-он аффикси. С. Муталлибов ёзади: «Маҳмуд Қошғарий ўзининг «Девону луғотит турк» асарига бу масалага тўхталмаганини, буни ўзининг бошқа асарига ёритганини қуйидагича уқтиради: (арабча текстни тушириб қолдирдик — Р. Қ.). Таржимаси: Ўғул сўзининг кўплиги охирига *-лар* қўшиб ясалиши лозим бўлгани ҳолда қоидага ҳилоф равишда *ўғлон* тарзида қўллайдилар, бу ҳол қоидага тескаривор»¹²³ ва «Девону луғотит турк»нинг I томи 70-бетига қарашни тавсия этади. Аммо биз 1960 йил Тошкентда босилган бу асарнинг I том 70-бетидан бу гапларни топмадик, балки бошқа нашр кўзда тутилгандир.

А. Ғуломов ёзади: «...Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк»и ҳақида кўп гапирилади-ку, лекин унга танқидий ёндашиш ҳақида индалмайди, ундаги хатолар чуқур анализ билан тўла, очиқ кўрсатилмайди. Масалан, М. Қошғарий *ўғлон* сўзидаги **-он** аффиксини кўплик кўрсаткичи деб изоҳлайди (тожик тилидаги кўплик кўрсаткичи **-он** каби), ҳолбуки бу аффикс кичрайтиш-эркалаш билдирадиган маълум **-ан** морфемаси-

---

¹²² Сўз маъноларининг кучайтирилиши ҳақида қаранг: Абдуллаев А. Фонетический и морфологический способы усиления значений в современном узбекском языке. АҚД. Ташкент, 1970.

¹²³ Муталлибов С. М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент, 1959, 42-бет.

дир»¹²⁴. Муаллиф «Девон»нинг қайси ўрнида бу фикр борлигини кўрсатмайди. Бундан ташқари, «Девону луготит турк» бўйича тузилган индексдаги таржималар, изоҳлар ҳам М. Кошғарий *-ан* аффиксига кўплик кўрсаткичи сифатида қараган деган фикрни тасдиқлайди: «Оғлан. II болалар — дети. I. «160—23; ар. 127—7»¹²⁵.

«Индекс охирига илова қилинган «Грамматик кўрсаткич»да (К. Маҳмудов)¹²⁶ ҳам, Ғ. А. Абдурахмонов, Ш. Ш. Шукуровлар томонидан ёзилган «Грамматик очерк»да ҳам *-ан* (*-ән*) кўплик кўрсаткичи сифатида талқин қилинган¹²⁷. Оғлан иғлашди, оғлан жүгрушди, эрән ўрпашди каби. «Грамматик очерк»да *эран*, *ўғлан* сўзлари бирликни кўрсатиш учун ҳам ишлатилганлиги айтилиб оғлан эритти, қурч *эрән* мисоллари келтирилди¹²⁸.

«Индекс»нинг 190-бетида оғла сўзига «ёш йигит» тарзида изоҳ берилмади, оғлан сўзи «I ёш ўғил бола, оғлан—II болалар» тарзида изоҳланади.

«Девон»нинг «Индекс» ҳавола қилган бетларга мурожаат қиламиз: ...оғлан биликсиз... ёш болада ақл йўқ (141,26); икки оғлан — эгизак бола (160,23).

Юқоридаги манбаларда *-ан* кўплик деб ҳисобланган ўринларда таркибида *оғлан* ёки *эран* сўзлари бўлган бирикманинг етакчи компоненти феълнинг биргалик нисбати формасида (у, одатда, икки ёки ундан ортиқ шахс томонидан бажарилган ҳаракатни билдиради), *-ан* бирлик деб ҳисобланган ўринларда эса феъл аниқлик нисбат, бирликда. Демак, *эран*, *ўғлан* сўзларининг бирлик ёки кўпликни кўрсатиши у боғланган феъл орқали аниқланади.

«Девон»даги фактлар XI асрда туркий тилларда *-ан* формасининг кўпроқ кичрайтишни билдирадиган аффикс эканлигини исбот қилади. Бугунги ўзбек тили фактлари *-ан* аффикси англатадиган маънода катталаштиришга, улуғлашга силжиш сезилгандай. *Ўғлон* сўзи ҳозирги ўзбек тилида ҳам, асосан, ёш кишиларга нисбатан ишла-

¹²⁴ Ғуломов А. Ғ. Республика олий мактабларида ўзбек тилшунослиги дисциплиналари.— «Ўзбек тили нутқ маданияти масалаларига бағишланган республика тилшунослик конференцияси». Тошкент, 1969, 54-бет.

¹²⁵ Девону луготит турк. Индекс. Тошкент, 1967, 190-бет.

¹²⁶ Индекс, 407—410-бетлар.

¹²⁷ Индекс, 482—483-бетлар.

¹²⁸ Уша ерда.

тилади. Аммо ёш одам улуғланади. Унга катта киши туси берилади ва шу орқали эркалатилади. Демак, ҳозир у катталаш-эркалатиш оттенкасини ифодаловчи воcита сифатида ишлатилмоқда.

«Ўзбек тили морфем луғати»га қилинган илловада («Сўз ясовчи ва форма ясовчи аффикслар») *-ан* аффикси «кичрайтиш маъносини ифодалайдиган унумсиз форма ясовчи аффикс» сифатида талқин қилинган. Шу билан бирга, унинг «кучайтириш функциясига» ҳам эга эканлиги кўрсатилган¹²⁹.

Қуйидаги мисолларда, фикримизча, *-ан* морфемаси катталаш-эркалаш маъносини ифодалаш учун хизмат қилган:

*«Ўзбекистон» номли тулпорда ўғлон
Оппоқ тўлқинларда этарди парвоз...
Ёвни пулемётдан қийратган ўғлон,
Анави эмасми менинг жигарим,
Ёки ёнимдаги чолнинг фарзанди*

(Ҳ. Фулом. Лола кўл, 29, 8).

*Бўз офатлар қўйнида
Тўрт ўғлон ва...
Бебошвоқ кемача
Тўрт ўғлон қарор қилди
Улмасликка, енгмоққа.*

(М. Шайхзода. Асарлар, II, 110).

*Залнинг тўрида, кичкина холдор бир эшикча ёнида,
атлас кўрпача устида ўн беш ёшлар чамалик қизил ду-
хобадан кийинган кўркам бир ўғлон палов еб турар
зди (А. Қодирйй. Утган кунлар, 65).*

Фикримизни *ўғлон* сўзи таркибидаги *-он* аффиксини кичрайтиш оттенкали аффиксларнинг бирортаси билан ҳам алмаштириш мумкин эмаслиги ҳам тасдиқлайди: *ўғлон||ўғилча (?!)||ўғилчақ (?!).*

-кон, -вор, -ғон, -дон морфемалари ҳозирги ўзбек тилида саноқли сўзлар таркибида келиб, катталаш-эркалаш, тантанаворлик маъноларини билдириш учун хизмат қилади: *сухандон, билимдон, чандон, билағон, олағон, кулағон, тепағон, қопағон, қатағон, ётағон, уча-*

¹²⁹ Қўнғуров Р. Сўз ясовчи ва форма ясовчи аффикслар. Қаранг: Фуломов А. ва бошқалар. Ўзбек тилининг морфем луғати. Тошкент, 1977, 435-бет.

ғон, топағон, улугвор, девонавор, зўравор; икковлон, тўртовлон, учовлон каби.

Бадний адабиётдан бир нечта мисоллар келтирайлик:

-кон:

Каттакон тарихи неча 1000 йилнинг

Олтин варақларин бойитган халқсан

(Ғ. Ғулом. Асарлар, III, 64).

Ҳикояни тамом қилди-да,

Остидаги каттакон тошни

Қараб чиқди ва ҳайрон қолиб,

«Офарин» деб чайқади бошни

(Ҳ. Олимжон. Икки қизнинг ҳикояси).

— *Епирай,— ёқасини ушлади самоварчи,— бундан чиқди каттакон шаҳарга айланиб кетаркан-да?* (Р. Файзи. Чўлга баҳор келди, 113).

-лон:

Қани кел, белни боғлаб,

Курашайлик икковлон.

Кимнинг кучи кўп экан,

Билиб олайлик омон

(«Ғунча», 1977, I-сон).

-ғон:

Дадил китоблару, чароғон кундуз,

Ва яшил ўтлоқлар мавжли, нашғали,

(Р. Муқимов, М. Шарипов. СССР халқлари: адабиёти, 54).

-дон:

Элим минг офарин дەر марду майдон чўлқуварларга,

Билимдон, пахтакор, оташорак меҳнатсеварларга...

(Камтар. Шеърлар, 49).

-вор: Қиёс қилайлик: *улуғ||улуғвор*. Бу икки сўз тўлиқ равишда бир-бирига тенг эмас. Уларнинг нозик фарқини кўрсатиш керак. «Ўзбекча-русча луғат»га мурожаат қиламиз. «*Улуғ* I. великий...||*Улуғвор* I. величественный; грандиозный; величественно, грандиозно»¹³⁰. Бошқача изоҳ ортиқча¹³¹. *Улуғвор* сўзида *улуғ*

¹³⁰ Ўзбекско-русский словарь, М., 1959, с. 475—476.

¹³¹ Унинг сифат ва отлардан кучайтирув, эгалик маъносидagi сифат ва равиш яшаши тўғрисида қаранг: Ўзбек тили морфем луғати, 404-бет.

англатган маънога нисбатан кучайтириш, тантанаворлик оттенкаси очик сезилиб турибди.

Новча сўзи таркибидаги *-ча* морфемаси ҳам ўзининг асосий (кичрайтиш) маъносига қарама-қарши ўлароқ катталаштириш оттенкасига эга. Яъни *дафтарча*, *қизча*, *қушча* каби сўзларда у дафтар, қиз ва қушнинг кичиклигини кўрсатса, *новча одам*, *новча йигит* каби мисоллардаги *новча* сўзи баланд бўйли эканлигини кўрсатиш учун хизмат қилади. Шу билан бирга, унда озроқ бўлса-да, баҳолаш оттенкаси ҳам мавжуд:

Новча хотин Умидга имо қилиб: «Энди ўртоқларингиз ёнига чиқсангиз бўлади» (Мирмуҳсин. Умид, 18).

Камситиш оттенкали субъектив баҳонинг ўзбек тилида ифодаланиши

Баъзи бир тилларда махсус камситиш, камай-тириш (уничижительные)ни ифодаловчи аффикслар ҳам мавжуд. Масалан, рус тилидаги *-ушк(а)*, *-юшк(а)* (*Марфушка*, *Ванюшка*, *толстушка* каби)¹³² аффикслари камситиш, киноя, салбий муносабат каби маъноларни ифодалашда хизмат қилади.

Ўзбек тилида эса бу маънони ифодаловчи махсус аффикслар йўқ¹³³. У юқорида таҳлил қилинган аффикслар воситасида қуршов ва интонация ёрдамида ифодаланади.

Масалан, кўпликнинг кўрсаткичи *-лар* аффикси баъзан киноя, пичинг, кесатиш, камситиш маъноси учун ишлатилиб, сўзловчининг объектга муносабатини билдириши мумкин: *Бир бой ўзига мақбара солдирити. Мақбара битгандан кейин устани чақириб:— Қани айт, бу иморатнинг мукамал бўлиши учун яна нима етишмайди деб сўрабди. Шунда уста:*

— *Фақат жасадлари, холос,— деб жавоб берибди* («Ўзбекистон маданияти», 1977, 27 сентябрь).

Кесимликни кўрсатувчи *-сиз* морфемаси ҳам интонация ёрдамида шу маънони келтириб чиқариши мумкин: *Хон афандига қозидан «Сиз аҳмоқ одам эмассиз» деб кечирим сўрашни тавсия этганда Афанди розилик билдириб: «Қози, Сиз аҳмоқ, одам эмассиз»* (вергулга аҳамият беринг) *деб кечирим сўраган экан.* Аччиқ киноя

¹³² Қаранг: Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972, с. 121.

¹³³ Гулямов А. Г. О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в узбекском языке, с. 20-21.

юзада. Ёки *ўқимишли акам, совуқ ошнам*¹³⁴ бирик-малари таркибдаги эгалик аффикси (-м) киноя маъносини, шу билан камситиш—баҳолаш учун хизмат қилган.

Кичрайтиш-эркалатиш аффиксларидан баъзиларини олиб кўрайлик. Биз юқорида *-жон* формаси ёш кишининг ўзидан катта шахсга мурожаатда ишлатилганида [ака, тоға, бўла каби қавм-қариндошлик термини ишлатилмаган ҳолат назарда тутилади. Қиёс: Аҳмаджон ака (камситиш йўқ). *Аҳмаджон* (бунда камситиш оттенкаси бор)] камситиш оттенкаси пайдо бўлиши ҳақида гапирган эдик.

-гина аффикси ҳам ўзи қўшилиб келган негизнинг маъноси ва ситуация, интонация билан боғлиқ равишда камситиш оттенкасига эга бўлиши мумкин. Биргина мисол келтирамиз: *Кечаси соат 9 да Жалолободга етдик, бир боққа, мусофирхонага қўндик. Унтача хонадан иборат бир қаватли бино. Афғонлар овқат тайёрлаб беришади. «Пилав» бемазагина* («Шарқ юлдузи» 1977, 9-сон, 102).

Кишиларнинг атоқли отларига қўшилган *-ча* морфемаси ҳам кичрайтиш билан бирга камситиш, илтифотсизлик, назарга олмаслик, менсимаслик каби маъноларни англатиш учун хизмат қилади. Ҳатто объект (катта ёшда бўлса) бундай мурожаатни ўзига ҳақорат сифатида қабул қилади. Бир нечта мисол келтирамиз: *Тўрахонов уй ичида ерга тўшалган қип-қизил гиламларга тикилган ҳолда Махсумча билан суҳбатлашарди* (Ш. Рашидов. Қудратли тўлқин, 175). *Эй-й Содикча, сен ҳали нимани кўрдинг-ку, ниманга ишондинг, бузоқ бўғизлагандек қилиб бир-иккитани сўйган билан одам бўлдинг-қўйдингми?* (А. Қодиррий. Утган кунлар, 237). *Луқмонча қалбига шу қадар қаттиқ ўрнашиб олганига Элчибек ўзи ҳам ҳайрон эди* (А. Муҳтор. Туғилиш, 232).

Кўринадики, камситиш маъносини англатувчи махсус аффикслар йўқ. Юқоридаги каби аффикслар англатган маъно уларнинг асосий маъноси эмас. Шу сабабли ҳам камситишни кўрсатувчи махсус (ўзбек тилида) формалар тўғрисида гапириш мумкин эмас.

¹³⁴ Қаранг: Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. Самарқанд, 1975, 209-бет; Самадов Қ. Ойбек—сўз санъаткори. Тошкент, 1965, 19-бет.

Субъектив баҳо формаларининг қабатланиши ва унинг семантик—стилистик хусусиятлари

Тил бир хил элементларнинг такрорланаверини ёқтирмайди. Шунинг учун ҳам асосий кўпчилик ҳолатларда такрорланадиган бир хил элементлардан бирини туширилиб қолдирилади. У фонетик, морфологик ва синтактик бўлиши мумкин. Тушириб қолдириш, бир томондан, тил эволюцияси ва экономияга¹³⁵ асосланса, иккинчи томондан, осонликка интилиш билан боғлангандир¹³⁶.

Шунга қарамасдан, лозим бўлганда тил фактларининг қабатланган ҳолда ишлатилиш ҳолатлари ҳам учраб туради. Бу эса турли сабаблар билан изоҳланади. Биринчидан, тилдаги маълум форма А. Н. Кононов ва А. Ф. Фуломовлар айтганларидек, ўлик ҳолатга келади, ўзи англатиши лозим бўлган маънони англата олмай қолади. У ёки ўзи қўшилиб келган негизга сингиб, унинг таркибий қисмига айланади, ёки ўзининг вазифасини ўзгартиради (Масалан, *тўпик*, *қизилча* сўзларига эътибор берайлик)¹³⁷.

Иккинчидан, бир тилдан бошқа тилга сўз ёки маълум бир грамматик форма қабул қилинади ёки улар бошқа сўзлар таркибида ўтади. Аммо у шу тилда сўзловчиларга тушунарли бўлмайди. Натижада қабул қилувчи тилда хорижий тилнинг элементи билан бирга шу маънони ифодаловчи ўз тили воситаси ҳам, улар алоҳида-алоҳида эмас, балки бирликда ишлатила беради. Биринчи элемент сўзнинг таркибий қисми сифатида тушунилади: *аҳволлар*, *ҳикоятлар*, *айём* (*ём* — кун — *айём* — кунлар) *кунлари*, *баёлотлар* каби.

¹³⁵ Тил эволюцияси ва тилда экономия принциплари ҳақида қаранг: Бодуэн-де Куртэнэ И. А. Некоторые общие замечания о языковедении и языке. — «Избранные труды по общему языковедению» АН СССР, т. I. М., 1963; Поливанов Е. Д. Статьи по общему языковедению. М., 1968, с. 57—134; Понятия эволюции в языке (на узбек. языке), Ташкент, 1923; Суяров Г. Эволюция языка и принцип экономии. АКД. Самарканд, 1973; Нурманов А. Принципы экономии в фонетических изменениях узбекского языка. АКД. Ташкент, 1973; Махмудов Н. М. Эллипсис в узбекском языке. АКД. Ташкент, 1978.

¹³⁶ Қаранг: Потенция А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1—2. М., 1956, с. 61.

¹³⁷ Гулямов А. Г. О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в узбекском языке. с. 15.

Ўчинчидан, ёзувчи ёки сўзловчи ўзининг субъектив мақсади нуқтаи назаридан айрим сўз ёки грамматик формани қабатланган ҳолда ишлатади. Бундай вақтда, асосан, стилистик нозикликлар, экспрессия эътиборда тутилади: *Кўпак итлар* (кўпак ҳам ит) *тортсинда...* («Алпомиш»). Ҳоким. *Гап тамом. Менинг учун бундай улуғ зотларнинг бир калима сўзи мўътабардир* (Ҳ. Ҳ. Ниёзий. Танланган асарлар, 182) — *калом — сўз*.

Ўзбек тилидаги плеоназм ҳодисаси ҳалигача тилшунослар диққатидан четда қолиб келмоқда¹³⁸. Туркологияда баъзи бир умумтуркологик ва айрим олинган туркий тиллардаги такрор, жуфт сўзларга бағишланган ишлар майдонга келган¹³⁹. Уларда плеоназм масалалари ҳам у ёки бу даражада ёритилган. Г. Ф. Благова-нинг кузатиши эса туркий тиллардаги аффиксал плеоназми қиёсий-тарихий ва ареал-лингвистик таҳлил қилишга бағишланган¹⁴⁰. Шу ишдагина плеоназм маълум

¹³⁸ Плеоназм (такрор—қабатланиш)нинг фонетик, лексик кўри-нишлари ҳақида А. Ф. Ғуломовнинг «Об удвоении звуков при аффиксации в узбекском языке (Ученые записки ТашГПИИЯ, Ташкент, 1963, № 7) мақоласида; Ф. Абдуллаев, Ф. Камолов, Ф. Абдураҳмоновларнинг «Ўзбек тили» (Сб. «О развитии литературных языков народов СССР в советской эпохе», М., 1973) мақоласида; Н. Р. Абдураҳмоновнинг «Ўзбек тилида жуфт сўзлар» (Самарқанд, 1969) монографиясида ҳамда авторнинг эълон қилинган ишларида айрим фикрларни топиш мумкин; Қўнғуров Р. Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. Тошкент, 1966, 46—61-бетлар; Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Тошкент, 1977, 119—146-бетлар; Қўнғуров Р. Ҳ. Олимжон асарларида такрорнинг стилистик функциялари. — «Ўзбек тили грамматик қурилиши ва диалектологияси масалалари». Самарқанд, 1972, 22—41-бетлар.

¹³⁹ Аганин Р. А. Повторы и однородные парные сочетания в современном турецком языке. М., 1959; Аллатырев В. И. Междометно-наречные повторы в удмуртском языке. — «Ученые записки ЛГУ», вып. II. Л., 1948; ево же: Повторы в пермских языках. — «Ученые записки Карело-Финского университета», т. 2, Л., 1948; Дмитриев Н. К. О парных словосочетаниях в башкирском языке. Изв. АН СССР, отд. гуманитарных наук, 1930, № 7; Кайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке. Алма-Ата, 1958; Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. Фрунзе, 1957; Сарыбаев Ш. Ш. Междометия в казахском языке. Алма-Ата, 1959; Худайкулиев М. Подражательные слова в туркменском языке. Л., 1958; Адилов М. И. Система повторов в азербайджанском языке. АДД. Баку, 1968 ва бошқалар.

¹⁴⁰ Благова Г. Ф. Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно-историческом и ареально-лингвистическом освещении. — «Вопросы языкознания», 1968, № 6.

хусусиятлари билан стилистиканинг ҳам объекти бўла олиши ҳақида гапирилади. Бошқа асарларда плеоназмнинг бу хусусияти эътибордан четда қолади.

Плеоназм туркологияда Г. Ф. Благова айтганидек, жуда кенг маънода тушунилади: «Ҳозирги тилшуносликда плеоназм одатда жуда кенг маънода талқин қилинади: кўп ҳолларда турли хил тил ва нутқ ҳодисаларини плеоназмга киритилади; одатда плеоназмнинг «қурилиш материали» ҳисобга олинмайди (яъни айнан нима такрорланиши эътиборга олинмайди — аффиксми ёки ўзакми, сўз формаларими ёки синтактик конструкцияларнинг ҳар хил структурал элементими); шу билан бирга, бундай плеоназмлар ҳаммавақт ҳам грамматика ва стилистиканинг объекти сифатида фарқлана бермайди»¹⁴¹.

Фикримизча, ўзбек тилида ҳам туркий тилларда учровчи плеоназмнинг ҳамма кўринишлари мавжуд. Биз плеоназмнинг фонетик, морфологик, синтактик ва лексик кўринишларини фарқлаймиз. Баъзан эса, унинг лексико-грамматик группалари ҳам кўзга ташланади (қозон-товоқлар каби). Уларни фонетик, лексик, грамматик ва лексико-грамматик группаларга ажратиш ҳам мумкин. Биз бу ўринда плеоназмнинг структурал хусусиятидан кўра унинг стилистик хусусиятларига кўпроқ эътибор берамиз.

Агар сўз ҳеч қандай ўзгартирилмасдан ёки айрим ўзгаришлар билан такрорланса, у лексик плеоназм ҳисобланади. Такрорланган сўз биргина тил материали бўлса ва уларнинг маъноси шу тилда сўзловчилар учун очиқ сезилиб турса, Ш. Балли айтганидек, ортиқча такрор сифатида нутқдаги камчилик («Порочный») сифатида қаралади¹⁴².

Ўзгаришсиз ёки айрим фонетик ўзгаришлар билан такрорланган сўзлар кўпинча грамматик вазифани ҳам бажаради. Бундай такрорда, асосан, янги сўзлар — отлар ясалади¹⁴³: *бул-бул, тра-тра, вов-вов, дағдағ, как-ку, вау-вау, фарғара, жимжима* каби.

¹⁴¹ Уша ерда, 81-бет.

¹⁴² Қаранг: Балли Ш. Общая лингвистика и природа французского языка. М., 1955, с. 169.

¹⁴³ Қаранг: Фуломов А. Ғ. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида. А. С. Пушкин номли тил ва адабиёт институти асарлари. Тошкент, 1949.

Ўзак сўзлар редупликациялашганда ҳам, бир ўзак — сўз гапда бирдан ортиқ такрорланганда ҳам стилистик бўёққа эга бўлиши мумкин¹⁴⁴.

Ҳақиқатда ҳам ҳозирги замон ўзбек тилида бир хил маъно ифодаловчи сўзларнинг биргина гапда фарқла-масдан ишлатилиш ҳолатларига тез-тез дуч келамиз. Бунда сўзловчининг тилга бефарқ қараши, баъзан эса сўзларнинг маъносини билмаслик сабаб бўлади. Масалан, 1976 йил 17 январида ўзбек телевидениеси «Мутахассис маслаҳати» деб аталмиш эшиттириш берди. Унда сўзлаган ветеринария врачлари шундай гап тузади: *Мисолимизга далил бўла олади*. Хўш, *мисол* ва *далил* сўзлари бир-бирларидан қандай фарқ қилади? Бизнингча, улар бир хил маъно англатади. Гап эса нотўғри тузилган. Ундаги *мисол* ёки *далил* сўзларидан бири ортиқча. Бошқа бир мисол: *Иван Никифорович, чамаси сабабини билиб бўлмайди, шекилли* (Гоголь. Иван Иванович ва Иван Никифорович, 204).

Бу ўринда бир сўз такрорланаётгани йўқ. Аммо гумон маъносини англатиш учун худди шу маънони англатувчи икки модал сўздан бири ҳам бу гапда ортиқча. Бу икки сўз семантик жиҳатдан бир фикрни такрорла-япти (семантик плеоназм). Бундай мисолларни ўнлаб келтириш мумкин. Бу ўринда услубий нўноқлик очик ойдин сезилиб туради.

Баъзан плеоназм мажбурий равишда пайдо бўлади (Қабатланган элементлардан бири ўлик ҳолатга келган бўлади). Ёки сўзловчи, ёзувчи гапнинг таъсир кучини ошириш учун услубга салбий таъсир қилмаган ҳолда ҳам сўз ва формаларни такрорлайди. Улар услубий камчилик ҳисобланмайди. Масалан, шундай сўзлар борки, ҳозирги кунда у маълум сўзнинг таркибий қисми сифатида қаралади. Шу сабабли у иккинчи сўз билан ёки алоҳида яна такрорланади. Фикр қабатлангандай кўринади. Ҳақиқатда эса бундай эмас, балки энди у маъно фарқлаш учун хизмат қилади. *Шаҳрисабз шаҳри, Шаҳритуз шаҳри, Самарқанд шаҳри, Тошкент шаҳри**, *Олоғ тоғи, Боботўғ тоғи, Сирдарё дарёси, Қашқадарё*

¹⁴⁴ Қаранг: Ўзбек тилида тасвирий сўзлар. Тошкент, 1966; Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Тошкент, 1977.

* -кент катта қишлоқ, шаҳар маъноларини англатувчи элементдир.

барёси, Қорасўв сўвлари, Янгиқийлоқ қишлоғи, Бобожон бобо каби.

Баъзан эса такрорланаётган сўзнинг бири иккинчиси аниқловчилик қилади. Маънода ҳам бир-биридан сал узоқлашиш сезилади: *Тос калла* (тос ҳам калла маъносини беради), *тўп — замбарак* (замбарак ҳам тўп — пушка); *Кўпак ит* (кўпак — ит); *кечиб ўтмоқ* (кечмоқ ҳам асли ўтмоқ маъносини билдирган) каби. *Дашту чўл, дўлтабўри, боғу бўстон* сўзларини ҳам қиёс қилиб кўринг.

Жўралар, ўртоқлар (Муқимий), *силади-сийпади* (Ойбек), *нафис-нозик* (Ойбек), *мусаффо, пок, беғубор* (М. Исмоилий), *кўча-кўй* каби такрорларда ёзувчининг эмоционал экспрессивликка интилиши сезилади. Айниқса, бундай қабатланиш бошқа тиллардан қабул қилинган элементларнинг англатган маъноси бу тилда англаб олинмаслиги (маънонинг хиралашганлиги) сабабли юз беради.

Бизнинг қўлимизда плеоназм бўйича анчагина материал тўпланган. Умуман, плеоназм ўзбек тилидаги махсус монографик кузатиш олиб борадиган қизиқарли проблемадир. Бу ўринда биз бошқа тил элементи + ўзбек тили элементи (такрорловчи) ва аксинча ҳолатларга бир нечта мисоллар келтириш билан чекланамиз:

а) **араб + форс + ўзбек.** Улуғ *айём кунлари* (*айём* ҳам *кунлар* демакдир), *акун энди* ишлайман (якун — энди), *туз-намагингиз* борми? (намак — туз); *Битта омади келган* кишига «москвич» чиқибди (*омад — келмоқ*); («Муштум», 1966, 1-сон, 7); *баъд сўғун* (баъд-арабча сўнг демакдир)¹⁴⁵ овчининг *омади келса...* («Совет Ўзбекистони», 1966, 8/11), *беш панжа* (панжа — панж — беш), *хўрдани емоқ* (хўрда — емоқ), *рўпак этак* (рўпак ҳам этак), *бош—оёқ сарпо* (сарпоқ — бош-оёқ) *бод шамоли* (бод — шамол) *кекса пирларни* (М. Шайхзода. Харита), Вафо тенгсиз бир куч *мард* қилар *эрни* (*мард — эр*;) (Мирмуҳсин. Вафо ҳақида). *бо яна, бир калима сўзи* мўътабардир (калима — сўз) (Ҳ. Ҳ. Ниёзий. Танланган асарлар, 182). *Ўрта миёна* бола экан (миёна — ўрта), бир кило *лахм гўшт* (лахм — гўшт), *ўрта*

¹⁴⁵ Мирзаев М. М. Бухарский говор узбекского языка. АДД. Ташкент, 1965, с. 52.

миёна асарлар (У. Турсунов, Б. Уринбоев. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили тарихи), *Пулсирот кўприги* (*Пулсирот—кўприк.*) («Ўзбекистон маданияти», 1978; 10/XII). Сен қувганда *пиёда яёв* (*пиёда—яёв;*) (Х. Олимжон. Қўлингга қурол ол!); *маъмур обод* (*маъмур—обод*) каби;

б) *русча+ўзбекча ёки ўзбекча+русча сўзлар плеоназми*: *лампа—чироқ* (*лампа—чироқ*). *Мука ун* (*мука—ун*); *Река Сирдарья* (*Сирдарё таркибидаги дарё!*) *Мужик деҳқонлар* (*мужик—деҳқон*). Мисоллар: *Қизиқ ва интересный* ҳодиса эмиш (А. Қ. Боровков. *Узбекский литературный язык в период 1905—1907 гг.*). *Суд идорасида сон-саноқсиз кўрилган ишларнинг делолари бор* («Совет Ўзбекистони», 1975, 15/X);

Бундай ҳодиса рус тилида ҳам бор. *Это старейшины колхоза «Социализм» Ашхабадского района Туркменской ССР. За пиалой зеленого кок-чая аксакалы беседуют о делах коллективного хозяйства (Зеленый—кок (кўк))* («Известия», 1966, 19/III);

в) бошқа тиллардан қабул қилинган аммо маъноси қабул қилган тилда гапирувчи кишилар учун хиралашган сўзлар англаган маънони ифодалаш учун ҳам ўзбек сўзи қўлланиш ҳолатларини кўрамиз. Масалан, *Чу дарёси* (*Чу—тибетча дарё*); *Дон дарёси* (*Дон—осетинча дарё*).

Ўзбек тилида грамматик плеоназм ҳам турли хил кўринишларга эга. Улар ҳам материал жиҳатдан бир тилга (у тарихий ва замонавийлик билан фарқланади) ёки турли тилларга хос бўлиши мумкин: *беодобсизлик* қилма (*беодоб—одобсиз—бе-сиз*), *алфозлар* (*лафз—бирлик, алфоз кўплик—алфозлар*), *мактуб* (*хат—бирлик, мактуб—кўплик—мактублар*); *хаёлотлар* (*хаёл—бирлик, хаёлот—кўплик, хаёлотлар—кўплик*), *то мактабгача, токайгача* (*то+кай+гача*) *бириси* (*бир+и+си*), *сизлар* (*си+з+лар*), *ташқарига* (*таш+қа+ри+га*). Мисоллар: *Латиф ҳикоятлар* («Ўзбекистон маданияти», 1973, 17/VIII). (Қиёс: *ҳикоя—ҳикоят*); *Ҳабибий ҳозирги адабиётимизда муайян жиҳатлардан алоҳида ўрин эгаллаганлардан бирисидир* («Гулистон», 1977, 1-сон, 24). *Утмиш хаёлотлар сарчашмаси* (Д. Файзӣ). *Туркологик адабиётлар* (М. Жўрабоева. *Ўзбек тилида аффиксал омонимия*, 20).

Ҳозирги ўзбек тилида кўплик, келишик, эгалик, нисбат аффикслари плеонастик равишда такрорланиши мумкин. Ишимизнинг кўплик, келишик, эгаллик категорияларига бағишланган бўлимларида ҳамда «Ўзбек тили стилистикасидан очерклар»да ўрни билан бу ҳақда гапирилган¹⁴⁶.

Ўзбек тилидаги аффиксал плеоназм ҳам уч типга бўлинади (синтагмалар таркибида, аналитик формалар таркибида ва бир сўз таркибида учровчи плеоназмлар¹⁴⁷.

Кўрганимиздек, ўзбек тилида кўпроқ форма ясовчилар ва сўз ўзгартувчилар қабатланади. Сўз ясовчиларда эса бундай хусусият жуда кам. Чунки бир сўзга ёки аналитик конструкцияга бир ясовчи аффикс икки марта қўшилмайди, бир негизда қўшилган икки ёки ундан ортиқ бошқа-бошқа сўз ясовчи аффикслар эса ҳар бири ўзи янги маъно, янги сўз ҳосил қилади, бир маънони кучайтириш учун бундай қўлланиш жуда кам. З. Маъруфов бир мақоласида сўз ясовчи аффиксларнинг қабатланиши ҳақида ёзади: «Қўйчивон сўзининг состави жуда характерлидир: бунда айрим ўринларда вазифалари тенг келадиган, бир вазифадаги бир хил суффиксларнинг бир ўринда бир ўзакка қўшилиб қолганлигини кўрамиз. «Қўй»га *-чи* қўшгач, қўй билан иш кўрувчи одам англашилади, *бон* ҳам бундай ўринларда *-чи* англаган маънони беради, бироқ тилимизда «қўйивон» шаклида қўлланмайди. Булар бир хил вазифада бўлишларига қарамасдан, тилимизда дифференциация топган: қўйчи — қўйфуруш бой, қўйчивон — қўй боқувчи, чўпон»¹⁴⁸.

Субъектив баҳо формаларининг турли хил мақсадларда қабатланиб ишлатилиши ҳам аффиксал плеоназмнинг кўрнишларидан биридир. Субъектив баҳо формаларининг қабатланиб ишлатилиши ва унинг маънолари тўғрисида проф. А. Ғ. Ғуломов махсус тўхтал-

¹⁴⁶ Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. Самарқанд, 1977, 16, 17, 18, 19, 20, 47, 48, 49, 50, 208-бетларига қаралсин.

¹⁴⁷ Қаранг: Благова Г. Ф. Кўрсатилган мақола, 82—83-бетлар.

¹⁴⁸ Маъруфов З. Ўзбек адабий тилида от ясовчи аффикслар. СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг асарлари. II серия. Филология. 2-китоб. Тошкент, 1941, 110-бет.

ган¹⁴⁹. Автор эркалатиш ва кичрайтиш формалари қабатланиши икки, уч, тўрт даражали кўринишларга эга эканлиги, умуман аффикслар, жумладан кичрайтиш-эркалатиш аффиксларининг қабатланиш сабабларини қисқа, аммо ишонарли равишда таҳлил қилади. Субъектив баҳо формаларининг қабатланиши ва уларнинг хусусиятлари ҳақида айрим фикрларни А. Н. Кононовнинг мақоласида¹⁵⁰ ҳам учратамиз.

Ўзбек тилида субъектив баҳо формаларининг қабатланиши ҳам юқорида эслатилган қонуниятларга бўйсунди. Аммо баъзи бир ўзига хос хусусиятлари билан бошқа формалар қабатланишидан фарқланади ҳам.

Бунда биз биргина аффикснинг ҳеч қандай ўзгармасдан қабатланишини ҳам (*кўрпача*, *мақсимча*, *яхшигинагина*), бир аффикснинг фонетик ўзгариш билан такрорланганлигини ҳам (*кичкинагина*, *келинчакча*) кўрамыз.

Бундан ташқари, ҳар хил формадаги ва ҳар хил характердаги субъектив баҳо аффикслари ҳам қабатланган ҳолда ишлатилиши мумкин (*бўталоққина*, *қизалоққина*, *пуфакча* каби). Субъектив баҳо формаларида плеоназми, одатда, ана шу категория англатадиган умумий баҳодан — кичрайтиш, эркалатиш, киноя, кесатиқ каби маънолардан четга чиқмайди. Уларнинг иккинчиси биринчисининг маъносини инкор қилмайди, балки тасдиқлайди, кучайтиради [Ўзбек тилида бир форманинг бир сўзда ёки аналитик структурада ишлатилиб, иккинчиси биринчисини инкор қилиш ҳолатларини ҳам кўрамыз: *Ўқимай қўйди* (*ўқимади*), *ўқимай қўймади* (*ўқиди*). Қиёс: *ўқимади—ўқиди*; *ўқувчимасман* (*ўқувчи эмасман*) — *ўқувчимасмасман* (*ўқувчиман*). Иккинчи форма биринчи ҳолатдаги инкорни яна инкор қиляпти. Натижада бўлишсиз формасининг қабатланиши инкор маъносини эмас, балки тасдиқ маъносининг келиб чиқишига сабаб бўлган].

Ёки А. Фуломов айтганидек, субъектив баҳо формасининг биринчиси кичрайтишни билдирса, иккинчиси эркалатиш маъносини билдириш учун хизмат қилади. Масалан, бу келаётганлар ким деб сўралганда: *Мақси-*

¹⁴⁹ Гулямов А. Г. О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в узбекском языке. Научные труды ТашГУ, вып. 264, 1964, с. 15—17.

¹⁵⁰ Қаранг: Вопросы тюркологии. Баку, 1971, с. 95.

му мақсимчаю мақсимчача (Мақсим — ота, мақсимча — шу отанинг ўғли, мақсимчача — ўғилнинг ўғли. Мақсим учун у неvara) деб жавоб берилган экан. Охирги сўздаги *-ча + ча* кичрайтишни кучайтириш учун хизмат қилади. Худди шундай маъно қуйидаги мисолда ҳам ифодаланган: Энди болани *кўрпачачага* ўрашу, бешик тебратиш қолувди ўзиям! («Ленин йўли», 1974, 11/1).

Аффиксал плеоназмнинг уч хил кўриниши тўғрисида Г. Ф. Благова фикрини келтирган эдик. Улардан биринчиси — синтагмаларнинг ҳар бир аъзосида маълум форманинг, масалан, эгалик, келишиқ аффиксларининг (уюшиқ бўлақларнинг ҳар бирида) такрорланишидир. «Худди ана шу ҳодисалар ҳаммадан кўпроқ грамматика ва стилистиканинг чегарасида туради»¹⁵¹.

«Ўзбек тили стилистикасидан очерклар»да кўплик, келишиқ, эгалик аффиксларининг уюшиқ бўлақларнинг таркибида ишлатилиши, уларнинг стилистик хусусиятлари, такрорланиб қўлланишини инobatга олиш керак бўлган сабабларни кўрсатганмиз¹⁵². Бошқа бир ишда эса¹⁵³ умуман махсус тасвирий воситаларни ҳаддан ташқари кўп ишлата бермаслик, хусусан, эпитет, уни ҳосил қиладиган *-ча* аффиксига ҳам тез-тез, ноўрин мурожаат қила бериш маъқул эмаслигини А. П. Чехов фикрига асосланиб кўрсатган эдик.

Аммо ёзувчилар баъзан нутқ экспрессивлигини ошириш, тасвирлаётган нарсага салбий ёки ижобий муносабатини, таъкидини, субъектив баҳосини билдириш учун кичрайтиш, эркалатиш аффиксларини уюшиқ бўлақларнинг ҳар бирида усталик билан такрорлайди, у формаларнинг ортиқчалигини ўқувчига сездирмаслик даражага келтиради. Ана шундай ҳолатга келтира олмаган, сайқалланмаган такрор эса, сўзсиз ёзувчи ёки сўзловчи нутқининг услубий ноқислигини дарров сездириб қўяди.

---

¹⁵¹ Қаранг: Благова Г. Ф. Тюркский аффиксальный плеоназм... ВЯ, 1968, № 6, с. 82; Бу ҳақда яна қаранг: С. Brockelmann. Ostürkische Grammatik Oler islamischen Literatur sprachen Mutte-laeiins, Leiden, 1951, 1954, 4, 5, s. 363.

¹⁵² Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. Самарқанд, 1977, 25—27, 62—63, 87—88, 96, 121—122, 175—176, 203—205-бетлар.

¹⁵³ Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. Тошкент, 1977, 17—18-бетлар.

Г. Ф. Благова фикрича, аффиксал плеоназмнинг иккинчи группасини — солиниб бўлинди, ичилиб қўйилди тилидаги аналитик формалар ташкил қилади. Яъни аналитик форманинг етакчи компонентига ҳам, кўмакчи компонентига ҳам битта грамматик маъно ифодаловчи биргина аффикс қўшилади. Субъектив баҳо формаларининг бу хилни биз ўз кузатишларимизда учратмадик.

Лекин атрибутив бирикмаларда баъзан аниқловчига ҳам аниқланмишга ҳам субъектив баҳо формаларининг қўшилиши ҳолатлари бор. Яъни аниқловчи ва аниқланмиш кичрайтиш-эркалатиш аффиксини олишда бир-бири билан грамматик мослашади. Бундай вақтда бирикма аъзоларининг биридаги субъектив баҳо формасининг тушириб қолдирилиши маънога ҳеч қандай таъсир қилмайди. Демак, бу формалардан бири ортиқча (избыточность). Мисоллар: *У қўлларини кичкина рўмолчасига артиб, ўрнидан турди* (С. Зуннунова. Бўйларингдан ўргилай, 18). *Кичкина қизчамни қўлимда кўтариб борардим, каттаси эса баримдан ушлаб олгунча ёнма-ён боради* (Ч. Айтматов. Сарвқомат дилбарим, III). *У ақл жиҳатидан кичкина бир қушчадай ҳуркиб турадиган қизча эди* (Фурманов. Исён, 6).

Қиёсан кичиклик маъносидаги кичик сўзининг ўзи мисолларда яна -кина кичрайтиш-эркалатиш аффиксини қабул қилган ва у *рўмолча*, *қиз* ва *қуш* сўзлари орқали ифодаланган предметнинг нормал ҳолатдан кичиклигини кўрсатади. Шунинг учун бу бирикмаларни *кичкина рўмол*, *кичкина қиз*, *кичкина қуш* тарзида ишлатиш мумкин эди ва унда бу предметнинг нисбатан кичиклиги сезилаверарди. Ёки аксинча, *кичик рўмолча*, *кичик қушча*, *кичик қизча*, ҳатто бирикманинг биринчи компонентини тушириб қолдириб, *рўмолча*, *қизча*, *қушча* тарзида фақат аниқланмишнинг ўзини қолдириш ва у орқали ифодаланган предметни кичрайтиришни унинг таркибидаги -ча аффикси орқали ҳам ифодалаш мумкин.

Хўш, шундай экан, уларни бирикма таркибида бериш ва яна ҳар бирига субъектив баҳо формасини қўшишга зарурат борми? Бизнингча, бор. Яъни бу конструкцияни *рўмолча*, *қизча*, *қушча* тарзида ишлатиш ҳам, *кичкина қуш*, *рўмол*, *қиз* ёки *кичик қушча*, *рўмолча*, *қизча* тарзида ишлатиш ҳам сўзловчини ёки ёзувчини қаноатлантирмайди. Сабаб, ёзувчи бу предметларнинг

жуда ҳам кичиклигини таъкидламоқчи, унга шу орқали ўз муносабатини билдирмоқчи. Биз қилаётган трансформацияларда эса у маъно келиб чиқмайди. Мисоллардаги бирикмалар орқали ифодалаган маънони *жуда кичик рўмолча* ёки *жуда кичкина рўмол* конструкцияси билан синоним сифатида қараш мумкин. Шу жиҳатдангина, яъни стилистик мақсад нуқтаи назардангина *кичкина қушча* ёки *кичкинагина қушча* каби конструкцияларнинг қўлланишини маъқуллаш мумкин. Акс ҳолда, ориқчаллик аниқ юзада эканлиги кўриниб турипти.

Аффиксал плеоназмнинг учинчи типини Г. Ф. Благова плеоназмнинг «тоза» («чистый») типи деб атайди. Бунда бир сўзга бирдан ориқ аффикс қўшилади. У биргина (-*чача* → *кўрпачача*) ёки битта грамматик вазифани бажарадиган икки хил (бўталоқча) аффикс бўлиши мумкин.

Бир сўз таркибида икки ёки уч форманинг плеонастик такрорланиши, бир томондан, маъно фарқлаш, кучайтириш мақсади билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, баъзи бир элементнинг хиралашиши ёки бошқа тилдан қабул қилинган элементнинг ҳозирги кунда уқилмаслиги билан боғлиқ. Аффиксал плеоназмнинг сабабларидан бири сифатида тилшунослар маълум бир форманинг шу тилда ўлик ҳолига келиши, хиралашиши ёки бошқа тилдан қабул қилинган элементнинг бу тилда сўзловчи томонидан уқилмаслиги эканлигини тўғри кўрсатадилар.

Субъектив баҳо формаларининг қабатланиши, унинг сабаблари ва тўрт даражаси. (IV степени) А. Гуломов томонидан ўзбек тили материаллари асосида ишонарли равишда таҳлил қилиб берилди¹⁵⁴. Биз қабатланган баҳо формаларининг структураси ва эволюцияси тўғрисида эмас, балки қабатланишнинг семантика ва стилистикага алоқадор томонлари тўғрисида тўхталамиз, материалнинг характери томонига аҳамият берамиз.

Улар шундай кўринишларга эга: а) биргина аффикс (субъектив баҳо формаси) ҳеч ўзгаришсиз ёки фонетик ўзгариш билан икки марта такрорланади. Бунда такрорланган аффикснинг биринчи қисми кўпинча кичрайтиш маъносини билдирса, иккинчи қисм эркалатиш от-

¹⁵⁴ Гулямов А. Г. О некоторых особенностях аффиксов... с 15—17.

тенкасига эга бўлади. Мисоллар: *Саида арзон чит бўлса ҳам, яхши тикилган кўйлагининг орқа этагини ғижим қилмасликка тиришиб, эҳтиётлик билан курсига ўтирди, йўл-йўл бахмал жилеткасининг биқин чўнтагидан ярми чиқиб турган кичкинагина блокнотини олиб, стол устига қўйди* (А. Қ а ҳ ҳ о р. Синчалак, 4). *Бу кичкинагина одамнинг пинҳоний кучи уни бир оз чўчитиб қўйган эди* (П и т е р А б р а х а м с. Қабрдаги гулчамбар, 30);

б) структурал бошқа-бошқа формадаги субъектив баҳо формалари бир сўзга қўшилади. Аммо уларнинг ҳар иккаласи ҳам бир хил грамматик ва семантик вазифани бажаради. Яъни уларнинг ҳар иккаласи ҳам баҳолаш оттенкасига эга бўлади (албатта, уларнинг бири иккинчисидан маъно позикликлари билан фарқланадилар):— *Тавба қилдим пошшо бибижон!— деди у* (Ж. И к р о м и й. Бухоронинг ўн икки дарвозаси, 128). *Қизалоқчани айтмайсизми, дўмбоққина бўлибди* («Ленин йўли» газетаси, 1966, 18/IV.).

Юқоридаги мисолларда қабатланган субъектив баҳо формалари бир-бирлари билан контакт ҳолатда. Баъзан улар дистант ҳолатда ҳам бўладилар. Бу эса шундай юз беради: а) кичрайтиш формасидаги отдан ўхшатиш оттенкали сифат ясалади. Ундан сўнгги субъектив баҳо формаси энди эркалатиш оттенкасига эга бўлади: *У жуссаси кичик, қўғирчоқдеккина аёл эди* (О. М у х т о р. Шаҳарлик келинчак, 74). *Дўмбоққина, тугмачадаккина ёқимтой келинчак эди* (С. З у н н у н о в а. Чакак, 18). *У махси тикарди-да, ҳаммиша фойда келтирадиган кичкинагина дўкончасида ўтириб, махсиларини ўзи сотарди* (Ш. Р а ш и д о в. Қудратли тўлқин, 31).

Субъектив баҳо формаси биринчи мисолда биргина сўз таркибида дистант ҳолатда, иккинчи мисолда эса дистантлик янада очик кўринади, субъектив баҳо формалари биргина функцияда икки сўзга қўшилган.

Ҳозирги ўзбек тилида субъектив баҳо аффикслари группасига кирувчи ва структурал фарқланадиган морфемаларнинг биргина сўз таркибида қабатланган ҳолда (маъносига кўра) ишлатилиши тез-тез кўзга ташланиб туради.

Баъзан икки марта қабатланган субъектив баҳо формаларидан сўнг эгалик аффикси қўшилади. Бундай

вақтда қандайдир эмоционал-экспрессивлик кучайгандек сезилади. Биз бу кўринишни учинчи даражали қабатланишга киритишни лозим топамиз. Агар эгалик аффиксининг эркалатиш маъноси тўғрисидаги А. Н. Кононов фикрини эсласак, давомизнинг тўғри эканлиги яна бир бор исботланади¹⁵⁵.

Улар, асосан, контакт ҳолатда бўладилар:— *Вой боламей, болажонгинамей, намунча куйиб-пишмасанг, кун демайсан, тун демайсан, ахир ўзингга ҳам қарасанг-чи, бир алфозга тушиб қолдинг* («Совет Ўзбекистони», 1976, 30/1). *Аскаргинам, Арслонтойгинам, Тушимга ҳам кирди шу кун* (Ойбек. Қуёш қўшиғи, 169).— *Бу вижонгинам!*— *деб эркаланиб қулоқларига шивирладим* (Назир Сафаров. Наврўз, 211). *Туш кўргандим, аскарчагинам хафа эди. Келдим эмаклаб* (Ойбек. Қуёш қўшиғи, 170).

Худди шундай учинчи даражали қабатланиш дистант ҳолатда ҳам юз беради [бир сўзда (аниқловчида) субъектив баҳо формаси икки марта қабатланади, шу маънодаги субъектив баҳо формаси иккинчи сўзда (аниқланмишда) яна ишлатилади ва улар бирликда, асосан, битта белгини кичрайтириб кўрсатиш учун хизмат қилади]. Мисоллар: «*О, кошки эди унинг офтобда куйиб, совуқда зирқиб қолган кичкинагина гавдачасига кўйлак чиққулик бир парча лахтак топилса!*» — *деб ўйлар эди у* (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча, I, 126). *Кичкинагина майдонча ўрт тарафи баланд иморат билан ўралган* (Ойдин. Ҳикоялар, 67). *Одамга лиқ тўла кичкинагина ҳовличага киролмадик* (А. Қаҳҳор. Асарлар, II, 142).

Кўринадики, плеонастик қабатланиш субъектив баҳо формаларида дистант кўринишда ҳам, контакт кўринишда ҳам асосан бир хил вазифани (кичрайтиш ёки эркалатиш — субъектив баҳони кучайтириш) бажаради.

Туркий халқларда, жумладан, ўзбекларда, юқорида айтганимиздек, баъзан кишиларнинг номи ёки қавм-қариндошлик термини воситасида эмас, балки кишиларнинг номи ўрнида ўз негиз ҳолида ҳам кичикликни бил-

¹⁵⁵ Қаранг: Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 71; Бу тўғрида яна қаранг: Рясänen М. Морфология, с. 106, 107; Brockelmann. Osttürkische... § 91.

дирувчи, экспрессивликка эга бўлган *той, бўта, қўзи* каби сўзлари орқали ҳам мурожаат қилинади. Яъни *болам* дейиш, унинг номини айтиб чақириш ўрнига *бўта-лоғим, тойчоғим, қўзичоғим* тарзида мурожаат қилинади. Бу маълум даражада стилистик қийматга эга бўлади, унда эмоционаллик мавжуд. Мисоллар:

— *Ҳошим-у-у-уу!*

— *Бувижон!— деб бақариб юбордим.*

— *Ҳошим той лоғим!* (Х. Тўхтабоев. Сариқ девнинг ўлими, 142).

— *Кечга қолдинг бўта лоғим?*

— *Такси топиб бўлмади,— деди Одил баттол* (Х. Тўхтабоев. Ўша асар, 92).— *Сен-чи? Ўзинг нима дейсан қўзигинам?* (М. Шолохов. Очилган кўриқ, II, 367); *Келдингми-я, ахир қўзичоғим?* (М. Шолохов. Ўша асар, 444).

Юқорида субъектив баҳо билдирувчи аффиксоидлар (*-бека, -хон, -жон, -ой, -пошша*) ҳақида ҳам гапирган эдик. Уларнинг ўзлари мустақил ҳолда ўзларига турли хил аффикслар, жумладан субъектив баҳо формаларини ҳам қабул қилиши мумкин. Ҳатто шу аффиксоидларнинг бири иккинчисига нисбатан субъектив баҳо формаси сифатида ҳам қўшилиши мумкин. Аммо улардан биттаси, абсолют ўринларда, эгалик аффиксини олади. Бунда ҳам биз уч даражали қабатланишни кўрамиз. Яъни ўзакнинг ўзида эркалатиш оттенкаси бўлади, унга қўшилган эгалик аффикси шу маънони янада ойдинлаштиради. Сўнгги аффиксоид субъектив баҳо формаси эркалатиш оттенкасини иккинчи марта ифодалайди, уни кучайтиради: *ойимпошша* (Х. Шамс. Танланган асарлар, 350), *Ойимбека* (М. Шолохов. Тинч Дон, 348). *Ойпошшам* («Шарқ юлдузи», 1971, 11-сон, 61). *Бекбўта* (Ш. Рашидов. Голиблар, 290). *Бегойим* (М. Исмоилий. Фарғона тонг отгунча, 120). *Хонимпошша* (Зиё Самадий. Мойимхон, 8).

Субъектив баҳо формаларининг атоқли отлар таркибида такрорланишини ҳам кўрамиз. Бу қабатланган формаларнинг биринчиси асли атоқли от таркибида қўлланилган, унга сингиб кетган бўлса, иккинчи морфема эркалатиш ниятида ишлатилганлиги очиқ кўриниб туради. Бу ўринсиз ортиқчаликнинг кўринишларидандир. Мисоллар: *Бекажон бека* (Ж. Шарипов. Хоразм, I). *Арабхонбегим* (Ойбек. Улуғ йўл, 52). *Вали-*

хонбой (О й б е к. Улуғ йўл, 143), *Еқутжонбека* (Ж. Ш а р и п о в. Хоразм, 119), *Азимжонгинам* (С. А х м а д. Уфқ, 31), *Нетайхонгинам* (Ғ. Ғ у л о м. Нетай), *Ҳамроқулбой* (Ҳ. О л и м ж о н. Асарлар, II, 70). Баъзи атоқли отлар таркибидаги плеонастик қабатланган субъектив баҳо формалари ажралмас даражага келади. *Салимбойвачча*, *Ҳакимбойвачча* (О й б е к. Қутлуғ қон), *Тешабойвачча* (М. И с м о и л и й. Фарғона тонг отгунча, 113).

Шундай қилиб, кўрганимиздек, субъектив баҳо формаларининг қабатланиб ишлатилиши учун турли хил шарт-шароитлар, сабаблар мавжуд. Уларнинг қабатланиши баъзи нейтрал ҳолатларни ҳисобга олмаганда, асосий ўринларда маъно нозикларини келтириб чиқаради. Сўзловчи ёки ёзувчининг нутқ қаратилган предметга субъектив баҳосини билдириш учун, демак, стилистик ниятда қилинади. Мажбурий қабатланишлар бундан мустасно.

Субъектив баҳо маъноси ўзбек тилида кўплик аффикси (-лар) эгалик аффикси ёрдамида ҳам ифодаланади. Улар ҳақида тегишли ўринларда гапирилди. Шунинг учун ҳам такрордан қочиш ниятида бу ўринда алоҳида гапиришни лозим топмадик.

АДАБИЕТЛАР

- Абдуллаев Ф. А. Киши отларини қисқартиш усуллари. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 3-сон.
- Абдурахмонов Ф. А. Ўзбек адабий тилининг стилистик нормалари. «Нутқ маданияти масалалари». Тошкент, 1973, 51—55-бетлар.
- Абдурахмонов Ф. А., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973.
- Аврорин В. А. О понятиях лингвистической стилистики и их терминологическом обозначении. — Сб. «Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР». Ашхабад, 1968.
- Азнаурова Э. С. К вопросу о природе стилистической функции языка. Сб. научных трудов МГПИИЯ, вып. 73. М., 1973.
- Аксаков К. С. Опыт русской грамматики. СПб, 1860.
- Ангели Ф. А. К вопросу о категории модальности и лексических средствах ее выражения в тюркских языках. М., 1964.
- Андреева Л. Н. Лингвистическая природа и стилистические функции «Значащих» имен (антономасии). АКД. М., 1965.
- Античные теории языка и стиля. Под общей редакцией О. М. Фрейденберга. Л., 1936.
- Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. Л., 1973.
- Ахманова О. С., Натан Л. Н., Полторацкий А. И., Фатюшенко В. И. О принципах и методах лингвистического исследования. М., 1960.
- Бодуэн-де Куртэнэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963.
- Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.
- Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.
- Баскаков Н. А. Элемент gül «Роза, цветок» в составе каракалпакских женских имен. — В кн. «Ономастика Средней Азии». М., 1978.
- Белич. Природа и происхождение существительных субъективной оценки. — «IV Международный конгресс словиста у Москвы (Рефераты). Белград, 1958.
- Благова Г. Ф. Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно-историческом и ареально-лингвистическом освещении. ВЯ, 1968, № 6.

- Виноградов В. В. Русский язык. М., 1972.
- Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1961.
- Виноградов В. В. Исследование по русской грамматике. М., 1975.
- Виноградов В. В. Итоги обсуждения вопросов стилистики. ВЯ, 1955, № 1.
- Горбач Ф. Г. Основные средства выражения уменьшительности во французском языке. АКД. Киев, 1954.
- Гребнев А. И. Функции форм субъективной оценки в произведениях В. Г. Белинского. АКД. Куйбышев, 1954.
- Гримм Я. Deutsche Grammatik. Bd. 3. Göttingen, 1948.
- Громова Н. М. Утрата уменьшительного значения в некоторых именах существительных женского рода суффиксом -к(а).— «Вопросы языкознания», кн. 2. Львов, 1956.
- Гулямов А. Г. Проблемы исторического словообразования в узбекском языке. АДД. Ташкент, 1955.
- Гулямов А. Г. О некоторых особенностях аффиксов с уменьшительно-ласкательным значением в узбекском языке. Научные труды ТашГУ», новая серия, вып. 268, Ташкент, 1964.
- Гулямов А. Г. Об аффиксе -ка. — «Бюллетень АН УзССР», 1946, № 12.
- Данилина Е. Ф. Категория ласкательности в личных именах.— Сб. «Ономастика», М., 1969.
- Девону лугатит турк. Индекс. Тошкент, 1967.
- Дементьев А. А. Уменьшительные слова в русском языке. — «Русский язык в школе», 1953, № 3.
- Дементьев А. А. Имена существительные с утраченной уменьшительностью. — «Русский язык в школе», 1948, № 1.
- Джурабаева М. А. О способах выражения уменьшительно-ласкательности в узбекском языке.— «Научные труды ТашГУ», вып. 319. Ташкент, 1968.
- Джурабаева М. А. К вопросу о категории уменьшительно-ласкательности в узбекском языке. Труды ТашГУ, вып. 360. Ташкент, 1970.
- Дониёров Х., Мирзаев С. Сўз санъати. Тошкент, 1962.
- Ефимов А. И. Стилистика художественной речи. М., 1961.
- Ефимов А. И. Стилистика русского языка. М., 1969.
- Жаглова З. П. Стилистические функции имен существительных в «Мертвых душах» Н. В. Гоголя. АКД. М., 1956.
- Зинин С. И. Из наблюдений над употреблением слов с уменьшительными суффиксами в произведениях В. И. Ленина. — Научные труды ТашГУ, новая серия, вып. 299. Ташкент, 1967.
- Иванов Н. Ф. Имена прилагательные с суффиксами субъективной оценки. АКД. М., 1966.
- Икрамова Р. Модальные формы имен существительных в современном узбекском языке. АКД. Ташкент, 1967.
- Ишаев А. Узбек шеваларидаги қариндошлик терминлари. — «Ўзбек халқ шевалари лугати» китобида. Тошкент, 1971.
- ✓ Кононов А. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960.
- Кононов А. Н. Уменьшительные формы имен и словообразование. — В кн. «Вопросы тюркологии». Баку, 1971.

- Кунгуров Р. Эволюция собственных имен. — Материалы всесоюзной научной конференции по общему языкознанию, часть II. Ташкент, 1976.
- Лаптева О. Л. (Митрофанова). Личные собственные имена с суффиксами оценки в современном русском языке. Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, т. СXXXII (132), кафедра русского языка, вып. 8. М., 1958.
- Махмудов Н. Эллипсис в узбекском языке. АКД. Ташкент, 1978.
- Маърупов З. Ўзбек тилида от ясовчи аффикслар. СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг асарлари, 2-серия, 2-китоб. Тошкент, 1941.
- Маърупов З. Сўз состави. От ва сифат. Тошкент, 1956.
- Маърупов З. М. Словообразовательные и словоизменительные аффиксы узбекского языка. — Узбекско-русский словарь. М., 1953.
- Мирзаев М. М. Бухарский говор узбекского языка. АДД. Ташкент, 1965.
- Мирзаев М. М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили, Тошкент, 1963.
- Митрофанова О. Д. Личные собственные имена с суффиксами «субъективной оценки» в современном русском языке. АКД. М., 1958.
- Муродов Аманбой. Выражение ласкательности и уменьшительности в именах в туркменском языке. Ашхабад, 1974.
- Мухтаров Ж. Словообразование в узбекском языке аффиксами таджикского языка. — Труды Узбекского государственного университета имени А. Навои, новая серия, № 77. Самарканд, 1958.
- Навой Алишер. Муҳокаматул лугатайн. Тошкент, 1940.
- Нещименко Г. П. Закономерности словообразования, семантики и употребления существительных с суффиксами субъективной оценки в современном чешском языке. — Сб. «Исследования по чешскому языку». М., 1963.
- Низинская В. А. Оценочные функции наречий в языке В. И. Ленина. — Научные труды ТашГУ, новая серия, вып. 363. Ташкент, 1970.
- Никитович И. В. К вопросу о категории оценки в русском языке. НДВШ. — «Филологические науки», 1960, № 3.
- Оррас Б. А. Стилистические функции форм субъективной оценки имен прилагательных в прозе А. М. Горького. Ученые записки Свердловского пединститута, вып. XVI. Русский язык и языкознание, 1958.
- Оррас Б. А. О задачах стилистической грамматики частей речи. — «Филологические науки», 1959, № 1.
- Основина Г. А. Очерки по стилистике русского языка. М., 1959.
- Плямоватая С. С. Уменьшительно-оценочные и увеличительно-оценочные имена существительные в современном русском языке. АКД. М., 1956.
- Плямоватая С. С. Размерно-оценочные имена существительные в современном русском языке. М., 1961.
- Покуц В. Н. Уменьшительные суффиксы имен существительных в современном русском языке. АКД. Киев, 1969.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1—2, М., 1956.

- Пурциладзе В. В. Проблемы стилистической морфологии.— Сб. «Научная конференция по проблемам лингвистической стилистики». М., 1969.
- Раҳматуллаев Ш. Хурмат формаси.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 1-сон.
- Решетов В. В. Основы фонетики и грамматики узбекского языка. Ташкент, 1966.
- Решетов В. В., Шоабдурахмонов Ш. Узбек диалектологияси. Ташкент, 1966.
- Розенталь Д. Э. Вопросы грамматической стилистики. М., 1963.
- Савельева Л. В. Стилистическое использование субъективно-оценочных слов в языке художественной литературы.— Ученые записки Карельского пединститута, т. 22. Петрозаводск, 1968.
- Садваккасов Г. О средствах выражения субъективной оценки в семиречинском говоре уйгурского языка.— Сб. «Исследования по тюркологии». Алма-Ата, 1969.
- Самадов Қ. Ойбек сўз санъаткори. Тошкент, 1965.
- Смольская А. К. Суффиксы эмоциональной оценки имен существительных в произведениях А. М. Горького. АКД. Одесса, 1956.
- Содиқова М. Ҳозирги ўзбек тилида сифат. Тошкент, 1974.
- Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1965.
- Султаняев О. Х. Об основах положительной экспрессии в казахских именах. Антропонимика. М., 1970.
- Суперанская А. В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. М., 1969.
- Тихонов А., Ходжаев Т., Кунгуров Р. Омонимия аффиксов в современном узбекском языке.— Сб. «Вопросы востоковедения». Самарканд, 1966.
- Тожиёв Ермат. Узбек тилида аффикслар синонимиясига доир.— Узбек филологияси масалалари» тўплами. 395-чиқарилиши. Тошкент, 1971.
- Узбекско-русский словарь. М., 1959.
- Усмонов С. Узбек тилида сўзларнинг грамматик формалари. Низомий номидаги Тошкент, Давлат педагогика институти. Илмий асарлар. 42-том. 2-китоб. Тошкент, 1964.
- Федотов М. Р. Средства выражения модальности в чувашском языке. Чебоксары, 1963.
- Червенкова И. В. О лексиколизации уменьшительных существительных современного русского языка. НДВИШ.— «Филологические науки», 1961, № 2.
- Червова В. А. Функциональные особенности уменьшительных суффиксов в русском языке XV—XVII вв. АКД. Новосибирск. 1967.
- Чернышев В. И. Русские уменьшительно-ласкательные имена.— РЯШ, 1947, № 4.
- Чижик-Полейко А. И. Существительные с аффиксами оценки в русском языке.— Сб. «Материалы по русскому и славянскому языкознанию». Воронеж, 1963.
- Шамсиева М. Узбек тилида субъектив баҳо билдирувчи отлар.—

- «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари» тўплами.
2-китоб. Тошкент, 1961.
- Шарафутдинова Қ. Формы субъективной оценки в русско-узбекском и узбекско-русском словарях. — «Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари» китоби. 3-китоб. Тошкент, 1961.
- Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Вып. 2. Л., 1927.
- Шахматов А. А. Заметки по истории звуков лужицких языков. «Изв. ОРЯС», т. XIV, 2-кн. Пг., 1916.
- Шемборская Н. В. Суффиксальные образования имен существительных эмоционально-оценочного характера в русском языке. АҚД. Астрахань, 1954.
- Щербак А. М. Очерки по сравнительной морфологии в тюркских языках (имя). Л., 1977.
- Ярцева В. Н. О грамматических синонимах. «Романо-германская филология», вып. 1. М., 1957.
- Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. из Восточного Туркестана. М.—Л., 1962.
- Ўзбек тили грамматикаси. I. Тошкент, 1975.
- Уринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси. Тошкент, 1975.
- Эргашева М. Наманган ва Тошкент шеваларида эркалаш-кичрайтиш формалари. — «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 5-сон.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	.....
Грамматик стилистика ва унинг вазифалари	.....
Субъектив баҳо формалари	.....
Кичрайтиш маъносини билдирувчи субъектив баҳо формалари	.....
Эркалатиш оттенкали субъектив баҳо формалари	.....
Эркаклар ва аёллар жинсини кўрсатувчи сўзларнинг ҳар икки группасига ҳам қўшила оладиган формалар	.....
Эркаклик жинсини билдирувчи сўзларга қўшилиб, эркалатиш маъносини ифодаловчи формалар	.....
Аёллик жинсини билдирувчи сўзларга қўшилиб, эркалатиш маъносини ифодаловчи формалар	.....
Рус тилидан қабул қилинаётган айрим субъектив баҳо фор- малари ҳақида	.....
Кучайтирув, катталаштириш, улуғлаш, тантанаворлик ва шу орқали субъектнинг объектга муносабатини ифодалов- чи формалар	.....
Камситиш оттенкали субъектив баҳонинг ўзбек тилида ифо- даланиши	.....
Субъектив баҳо формаларининг қабатланиши ва унинг семан- тик-стилистик хусусиятлари	.....
Адабиёт	.....

РАХМАТУЛЛА КУНГУРОВ

**СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ФОРМ СУБЪЕКТИВНОЙ ОЦЕНКИ**

На узбекском языке

Ташкент «Фан»

*А. Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети
ва Ўзбекистон ССР Олий таълим министрлиги
илмий-методик советлари томонидан
наширга тасдиқланган.*

Мухаррир *К. Парпиева*
Расом *В. Ворохов*
Техмуҳаррир *Ҳ. Қорабоева*
Корректор *М. Саидова*

ИБ № 1285

Теришга берилди 21.III.80. Босишга рухсат этилди 5.05.80. P08161. Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қорози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма, Шартли босма л. 8,82. Ҳисоб нашриёт л. 8,0. Тиражи 1500. Заказ 79. Баҳоси 1 с. 30 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047. Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти

ШУКУР НОСИРОВНИНГ «ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ
ҚУҚОН ШЕВАСИ» МОНОГРАФИСИНИ БОС-
МАДАН ЧИҚАРДИ.

Фарғона шевалари группасига кирувчи Қуқон шевасининг фонетик ва морфологик хусусиятларини ёритишга бағишланган ушбу монографияда фактик материаллар ўзбек адабий тили, бошқа ўзбек шевалари ҳамда айрим қардош туркий тиллар билан қиёсий планда ўрганилган. Монография турколог — диалектологлар, аспирантлар ҳамда олий ўқув юртларининг филология факультетлари студентларига мўлжалланган.